Amar Vivek Maheswar

Amarkosh — V. 3 (with tika)

अमर कोश - तृतीयकांड (टीका सहित)

Sanskrit

Paper — Printed

N.A. (very old)

88 Folio

12.5" x 4.8"

Complete

अथामरकोशेसटीकतृतीयकांडप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः॥ ॥ अथतृतीयकांडोव्याख्यायते । तत्रवक्ष्यमाणवर्गानाह । विशेष्यनिघ्नैरिति । सामान्येसाधारणत्वात्सामान्याख्येस्मिन्कांडेविशेष्यनिघ्नैर्विशेष्यंस्त्रीदारादिपूर्वोक्तंतदधीनलिंगवचनैःसुकृत्यादिभिः शब्दैः तंथासंकीर्णैः परस्परविजातीयार्थैः कर्मपारायणादिभिः तथानानार्थैःअनेकार्थेषुवर्तमानैर्नाकलोकादिभिः अव्ययैराङादिभिर्लिंगसंग्रहैः स्त्रियामीदूद्विरामैकाजित्यादिभि रादिशब्दान्नामसंग्रहैश्च लंकाशेफालिकेत्यादिभिः शब्दैरुपलक्षितास्तत्तन्नामकावर्गाः वक्ष्यंतइतिशेषः ।तेचवर्गाःस्वतंत्रानेत्याह । वर्गसंश्रयाइति । वर्गाःसंश्रयायेषांते । पूर्वोक्तस्वर्गादिवर्गसंबंधिनएवेत्य

विशेष्यनिघ्नैःसंकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ॥ लिंगादिसंग्रहैर्वर्गाःसामान्येवर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥
स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यंयादृशैःप्रस्तुतंपदैः ॥ गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथास्युस्तस्यभेदकाः॥ २ ॥

र्थः॥ १ ॥इहशास्त्रेरूपादिभेदेनैवप्रायशोलिंगनिर्णयः तद्वदेवात्रापिवर्गेस्यादितिभ्रमनिरासार्थंव्यापकंलक्षणमाह । स्त्रीदाराद्यैरिति । यादृशैःस्त्रीलिंगत्वादियुक्तैः स्त्रीदाराद्यैः पदैर्यद्विशेष्यंस्त्रीदारादिरूपं यथाप्रस्तुतंप्रक्रांतंतस्य विशेष्यस्यभेदकाव्यावर्तकागुणद्रव्यक्रियाविशिष्टाः शब्दास्तथास्युः । विशेष्यस्ययादृशेलिंगवचनेतादृशलिंगवचनाएवभवेयुरित्यर्थः । तत्रगुणःसुकृतादिस्तद्विशिष्टोयथा । सुकृतिनीस्त्री । सुकृतिनोदाराः। सुकृतिकुलं । द्रव्यंदंडादितद्विशिष्टोयथा । दंडिनीस्त्री । दंडिनोदाराः। दंडिकुलं । क्रियावचनादिव्यापारस्तद्विशिष्टोयथा । पाचिकास्त्री । पाचकादाराः । पाचकंकुलं ॥२॥

सुकृती । पुण्यवान् । धन्यः । त्रयंभाग्यसंपन्नस्य । "धन्याधात्र्यामलक्योः स्याद्धन्यंपुण्यवतित्रिष्विति विश्वमेदिन्यौ । सुकृतमस्यास्तिसुकृती ।" महेच्छः । महाशयः । द्वे उदारचित्तंयस्यतस्यदयालोः । "आशयःस्यादभिप्रायेमानसाधारयोरपीतिमेदिनी ।" हृदयालुः । सुहृदयः । "सहृदयइति पाठः । अत्रप्रशस्तपरत्वंहृदयशब्दस्य । हृदयवान् । हृदयिकइत्यपि ।" द्वे यस्यचित्तंप्रशस्तंतस्य । महोत्साहः । महोद्यमः । द्वे दुरापेपिकृत्येऽध्यव सितक्रियस्य । "महानुद्यमोऽस्यमहोद्यमः ।" ॥ ३ ॥ प्रवीणः । निपुणः । अभिज्ञः । विज्ञः । निष्णातः । शिक्षितः । वैज्ञानिकः "व्रीह्यादित्वाठनि

सुकृतीपुण्यवान्धन्योमहेच्छस्तुमहाशयः॥ हृदयालुःसुहृदयोमहोत्साहोमहोद्यमः॥ ३॥
प्रवीणेनिपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः॥ वैज्ञानिकःकृतमुखःकृतीकुशलइत्यपि॥ ४॥
पूज्यःप्रतीक्ष्यःसांशयिकःसंशयापन्नमानसः॥ दक्षिणीयोदक्षिणार्हःस्तत्रदक्षिण्यइत्यपि॥ ५॥

विज्ञानिकइत्यपि" कृतमुखः । कृती । कुशलः । दशप्रवीणस्य । "कृतंकर्मप्रशस्तमस्यकृती" ॥ ४ ॥ पूज्यः । प्रतीक्ष्यः । द्वे एतल्लक्ष्यं । भक्तिःप्र तीक्ष्येपुकुलोचितातेइति । सांशयिकः । संशयापन्नमानसः । द्वे संशयमापन्नंमानसंयत्रस्थाणवादौतस्य । तथाचसंशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिक इतिदीक्षिताः । संशयमापन्नइतिठञ् । दक्षिणीयः । दक्षिणार्हः । दक्षिण्यः । "दाक्षिण्यइत्यपि" त्रीणियोदक्षिणामर्हतितस्य ॥ ५ ॥

वदान्यः । "वदन्यइत्यपि" स्थूललक्ष्यः । "स्थूललक्षइत्यपि ।" दानशौंडः । बहुप्रदः । चत्वारिदानशूरस्य । "मांयाचस्वेतिवदतिवदान्यः । स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यतेस्थूललक्ष्यः ।" जैवातृकः । आयुष्मान् । द्वे "जैवातृकःपुमान्सोमेकृषकायुष्मतोस्त्रिष्विति विश्वमेदिन्यौ । अतिशयितमायुरस्यायुष्मान् ।" अंतर्वाणिः । शास्त्रवित् । द्वे शास्त्रज्ञस्य । "अंतर्वाणयति । वणशब्दे ।" ॥ ६ ॥ परीक्षकः । कारणिकः । द्वे प्रमाणैरर्थनिश्चायकस्य ।

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौंडाबहुप्रदे ॥ जैवातृकःस्यादायुष्मानंतर्वाणिस्तुशास्त्रवित् ॥ ६ ॥
परीक्षकःकारणिकोवरदस्तुसमर्द्धकः ॥ हर्षमाणोविकुर्वाणःप्रमनाहृष्टमानसः ॥ ७ ॥
दुर्मनाविमनाअंतर्मनाःस्यादुत्कउन्मनाः ॥ दक्षिणेसरलोदारौसुकलोदातृभोक्तरि ॥ ८ ॥

"करणैश्चरतिकारणिकः ।" वरदः । समर्द्धकः । द्वे वराणांदातरि । हर्षमाणः । विकुर्वाणः । प्रमनाः । हृष्टमानसः । चत्वारिहृष्टचेतसः । "प्रकृष्टंमनोयस्यप्रमनाः ।" ॥ ७ ॥ दुर्मनाः । विमनाः । अंतर्मनाः । त्रीणिसांतानि व्याकुलचेतसः । "दुःस्थितंमनोऽस्यदुर्मनाः ।" उत्कः । उन्मनाः । द्वे उत्कंठितस्य । "उद्गतंमनोऽस्यउन्मनाः ।" दक्षिणः । सरलः । उदारः । त्रयंसरलस्य । दक्षतिवर्द्धतेऋज्वाशयत्वाद्दक्षिणः । योदाताचासौभोक्ताचतत्र सुकलइत्येकं ॥ ८ ॥

तत्परः । प्रसितः । आसक्तः । त्रीणि " तत्परंउत्तमंयस्यतत्परः ।" इष्टार्थोद्युक्तः । उत्सुकः । द्वेअभिमतार्थेसोद्योगस्य । प्रसितासक्ताविष्टाउद्युक्तइति पाठेआविष्टांतंचतुष्कमासक्ते । "पंचापितत्परपर्यायाइत्येके" प्रतीतः । प्रथितः । ख्यातः । वित्तः । विज्ञातः । विश्रुतः । षट्ख्यातस्य । "प्रथतेस्मप्र थितः । प्रथप्रख्याने" ॥ ९ ॥ कृतलक्षणः । आहतलक्षणः । "आहितलक्षणइत्यपि" । द्वेशौर्यादिभिःख्याते । "लक्षणंनाम्निचिह्नेचेतिविश्वः । आहतमभ्यस्तंलक्षणमस्य । आहतंगुणितेपिस्यादितिविश्वः ।" यल्लक्ष्यं । ककुत्स्थइत्याहतल्लक्षणोभूदिति । इभ्यः । आढ्यः । धनी । त्रीणि " इ

तत्परेप्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्तउत्सुकः ॥ प्रतीतेप्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥
गुणैःप्रतीतेसुकृतलक्षणाहतलक्षणौ ॥ इभ्यआढ्योधनीस्वामीत्वीश्वरःपतिरीशिता ॥ १० ॥
अधिभूर्नायकोनेताप्रभुःपरिवृढोऽधिपः॥ अधिकर्द्धिःसमृद्धःस्यात्कुटुंबव्यापृतस्तुयः॥ ११॥

भ्योधनवतीभ्यातुकरेण्वांसल्लकीतराविंतिहेमचंद्रः । बहुधनमस्यधनी । " स्वामी । ईश्वरः । पतिः । ईशिता ॥ १० ॥ अधिभूः । नायकः । नेता । प्रभुः । परिवृढः । अधिपः । दशप्रभोः । ईशितारौ । अधिभुवौ । नेतारौ । अधिकर्द्धिः । समृद्धः । द्वेसुसंपन्नस्य । "अधिकाऋद्धिर्यस्यअधिक र्द्धिः ।" कुटुंबव्यापृतः ॥ ११ ॥

अभ्यागारिकः । उपाधिः । त्रीणिकुटुंबपोषणादिव्यापारयुक्तस्य । "अभ्याहारेनियुक्तःअभ्यागारिकः । "उपाधिर्नित्यंपुंसि । अंगान्यवयवाः रूपं लावण्यं वरैरंगरूपैरुपेतोयःससिंहहननइत्येकं ॥ १२ ॥ यःसत्वसंपदाव्यसनेप्यक्षुब्धंमनःसत्वंतत्संपत्त्यासंपन्नःसन्कार्यंकरोतिसनिर्वार्यइत्येकं । "निर्धार्यइत्यपि । संपन्नइत्यत्रसंयुक्तइतिपाठः । "अवाक् । मूकः । द्वे "मूयतेबध्यतेवागस्य "मनोजवसः । "मनोजवइत्यपि । मनोजवपितृसधर्माणइतिनाममाला ।"पितृसन्निभः । द्वे पितृतुल्यस्य ॥ १३ ॥ परिणेत्रेआदरपूर्वकमलंकृतांकन्यांयोददातिसकूकुदइत्येकं । "कुकुदइत्यपि" लक्ष्मीवान् । लक्ष्मणः । श्रीलः । "श्लीलइत्यपि ।" श्रीमान् । चत्वारिलक्ष्मीवतः । स्निग्धः वत्सलः । द्वे स्नेहयुक्तस्य ॥ १४ ॥ दयालुः । कारुणिकः । कृपालुः । सूरतः । "सुरतइत्यपि" । चत्वारिदयाशीलस्य । स्वतंत्रः । अपावृतः । स्वैरी । "स्वैरइत्यपि" स्वच्छंदः । निरवग्रहः । पंचस्वच्छंदस्य । "स्वःआत्मातंत्रंप्रधानंयस्यस्वतंत्रः ।" ॥ १५ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्चपुमानयं ॥ वरांगरूपोपेतोयःसिंहसंहननोहिसः ॥ १२ ॥ निर्वार्यःकार्यकर्तायः संपन्नःसत्वसंपदा ॥ अवाचिमूकोऽथमनोजवसःपितृसन्निभः ॥ १३ ॥ सत्कृत्यालंकृतांकन्यांयोददातिसकूकुदः ॥ लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणःश्रीलःश्रीमान्स्निग्धस्तुवत्सलः ॥ १४ ॥ स्याद्दयालुःकारुणिकःकृपालुःसूरतःसमाः ॥ स्वतंत्रोपावृतःस्वैरीस्वच्छंदोनिरवग्रहः ॥ १५ ॥

३

परतंत्रः । पराधीनः । परवान् । नाथवान् । चत्वारिपराधीनस्य । "परःस्वाम्यस्यास्तिपरवान् ।"परवंतौ । अधीनः । निघ्नः । आयत्तः । अस्वच्छंदः । गृह्यकः । पंचकमधीनमात्रे । "नस्वच्छंदोऽस्यास्वच्छंदः ।" नवानामेकार्थत्वमित्येके ॥ १६ ॥ खलपूः । बहुकरः । द्वे संमार्जनादिकारिणः । खलंचत्वरंपुनातिमार्जयतिखलपूः । खलप्वौ । दीर्घसूत्रः । चिरक्रियः । द्वेयःस्वल्पकालसाध्यंचिरेणकरोतितस्यालसविशेषस्य । चिरेणक्रियाऽस्य

परतंत्रःपराधीनःपरवान्नाथवानपि ॥ अधीनोनिघ्नआयत्तोऽस्वच्छंदोगृह्यकोप्यसौ ॥ १६ ॥
खलपूःस्याद्बहुकरोदीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ॥ जाल्मोसमीक्ष्यकारीस्यात्कुंठोमंदःक्रियासुयः ॥ १७ ॥
कर्मक्षमोलंकर्मीणःक्रियावान्कर्मसूद्यतः ॥ सकार्मःकर्मशीलोयःकर्मशूरस्तुकर्मठः ॥ १८ ॥

चिरक्रियः । जाल्मः । असमीक्ष्यकारी । द्वेयोगुणदोषानविमृश्यकरोतितस्य । यःक्रियासुमंदोऽलसोमूढोवासकुंठइत्येकं ॥ १७ ॥ कर्मक्षमः । अलंकर्मीणः । द्वेकर्मणिशक्तस्य "कर्मणेक्रियायैअलंसमर्थःअलंकर्मीणः । "कर्मसुयउद्युक्तःसक्रियावान् । एकं । कार्मः । कर्मशीलः । द्वेनित्यंकर्मण्येवप्रवृत्तस्य । स्त्रियांतुकार्मी । कर्मशूरः । कर्मठः । द्वेप्रयत्नेनयआरब्धंकर्मपरिसमापयतितस्य "कर्मणिघटतेकर्मठः ।" ॥ १८ ॥

भरण्यभुक् । "कर्मण्यभुगित्यपि" कर्मकरः । द्वे । वेतनंगृहीत्वाकर्मकरोतितस्य । तत्कर्मैवक्रियायस्यसततक्रियः । वेतनंविनापिक्रियावान्सकर्मकारइत्येकं । अपस्नातः । मृतस्नातः । द्वेमृतमुद्दिश्यस्नातस्य । आमिषाशी । शौष्कुलः । द्वेमत्स्यमांसभक्षकस्य । शाष्कलइतिवापाठः । "शुष्कलः । शुष्कलःशुष्कमांसस्यपणिकेपिशिताशिनीतिहैमः ।" ॥ १९ ॥ बुभुक्षितः । क्षुधितः । जिघत्सुः । अशनायितः । चत्वारिबुभुक्षितस्य । "अशनस्यइच्छाअ

भरण्यभुक्कर्मकरःकर्मकारस्तुतत्क्रियः॥ अपस्नातोमृतस्नातआमिषाशीतुशौष्कुलः॥ १९॥ बुभुक्षितःस्यात्क्षुधितोजिघत्सुरशनायितः॥ परान्नःपरपिंडादोभक्षकोघस्मरोऽद्मरः॥२०॥ आद्यूनःस्यादौदरिकोविजिगीषाविवर्जिते॥ उभौत्वात्मंभरिःकुक्षिंभरिःस्वोदरपूरके॥ २१ ॥ सर्वान्नीनस्तुसर्वान्नभोजीगृध्नस्तुगर्धनः॥

शनायासाजाताऽस्य "परान्नः । परपिंडादः । द्वेपरान्नोपजीविनः । भक्षकः । घस्मरः । अद्मरः । त्रीणिभक्षणशीलस्य । "अत्तीत्यद्मरः ।"॥ २० ॥ आद्यूनः । औदरिकः । द्वेविजिगीषाविवर्जितेउत्कर्षेच्छारहिते । बुभुक्षयाऽत्यंतपीडितेइत्यर्थः । उदरेप्रसितऔदरिकः । उदराठ्ठगाद्यूनइतिठक् । आत्मंभरिः । कुक्षिंभरिः । द्वेयःस्वोदरंबिभर्तितस्य । "पोटभरूइतिख्यातस्य । "आत्मानंबिभर्तिआत्मंभरिः । ॥ २१ ॥ सर्वान्नीनः । सर्वान्नभोजी । द्वेयःसर्वेषांवर्णानांअन्नानिभुंक्तेतस्यपरमहंसादेः । गृध्नः । गर्धनः । द्वेआकांक्षाशीलस्य ।

लुब्धः। अभिलाषुकः। तृष्णक्। त्रीणिअभिलाषशीलस्य। "लुभ्यतिस्मलुब्धः।" पंचापिलुब्धस्येतिकेचित्। तृष्णजौ। लोलुपः। लोलुभः। द्वे अतितृष्णाशीलस्य। "गर्हितंलुंपतिलोलुपः।"॥ २२ ॥ सोन्मादः। "उन्मदइतिसून्मादइतिवापाठः। सुअतिशयितउन्मादोऽस्य।" उन्मदिष्णुः। द्वे उन्मादशीलस्य। अविनीतः। समुद्धतः। द्वे दुर्विनीतस्य। "नव्यनायिअविनीतः।" मत्तः। शौंडः। उत्कटः। क्षीबः। "क्षीबन्तितिनांतोप्यस्ति"

लुब्धोभिलाषुकस्तृष्णक्समौलोलुपलोलुभौ॥ २२॥ सोन्मादस्तून्मदिष्णुःस्यादविनीतःसमुद्धतः॥
मत्तेशौंडोत्कटक्षीबाःकामुकेकमिताऽनुकः॥ २३॥ कम्रःकामयिताऽभीकःकमनःकामनोऽभि
कः॥ विधेयोविनयग्राहीवचनेस्थितआश्रवः॥ २४॥

चत्वारिमत्तस्य। "उत्कटस्तीव्रमत्तयोरितिहैमः।" कामुकः। कमिता। अनुकः॥२३॥ कम्रः। कामयिता। अभीकः। कमनः। कामनः। अभिकः। नव कामुकस्य। अनुकामयतेअनुकः। अभीकोदीर्घमध्योह्रस्वमध्यश्च। विधेयः। विनयग्राही। वचनेस्थितः। आश्रवः। चत्वारिवचनग्राहिणि। "प्रवृत्तौनिवृत्तौवाविधातुंशक्यःविधेयः। वचनेतिष्ठतिस्मवचनेस्थितः। तत्पुरुषेकृतीत्यलुक्।" ॥ २४॥

वश्यः। प्रणेयः । द्वे वशंगतस्य ।"प्रकर्षेणनेतुंशक्यःप्रणेयः ।"अत्रविधेयादिषडपिवशंगतस्यवा । निभृतः। विनीतः। प्रश्रितः। त्रयं विनीतस्य। "नितरांअभारिनिभृतः। भृञ्भरणे । "धृष्टः । धृष्णक् । "धृष्णुरित्यपि "वियातः । त्रीणिअविनीतस्य । "विरुद्धंयातंचेष्टितंयस्यवियातः। "धृष्णजौ । प्रगल्भः । प्रतिभान्वितः। द्वे सप्रतिभस्य। प्रत्युत्पन्नमतित्वंप्रतिभा। "प्रज्ञानवनवोन्मेषशालिनीप्रतिभामतेतिरुद्रः ॥ २५॥ अधृष्टः । शालीनः। द्वे सलज्जस्य । विलक्षः । विस्मयान्वितः । द्वे "परकीयधर्मशीलादौप्राप्ताश्चर्यस्य ।"अधीरः । कातरः । द्वेभयक्षुत्पिपासादिव्याकुलस्य । "ईषत्तरतिकातरः । ईषदर्थेचेतिकोःकादेशः। "त्रस्तः ।"त्रसुरित्यपि "भीरुः । "भीतइत्यपि "भीरुकः। भीलुकः। चत्वारि भयशीलस्य ॥ २६॥ आशंसुः । आशंसिता । द्वे वांछाशीलस्य । गृहयालुः। ग्रहीता। "गृहीतेत्यपि "द्वे ग्रहणशीलस्य ।श्रद्धाआस्तिक्यबुद्धिस्तयायुक्तेश्रद्धालुरित्येकं। पतयालुः। पातुकः । द्वे पतनशीलस्य । "पतयतितच्छीलःपतयालुः " ॥ २७॥

वश्यःप्रणेयोनिभृतविनीतप्रश्रिताःसमाः॥ धृष्टेधृष्णग्वियातश्चप्रगल्भःप्रतिभान्विते॥ २५ ॥
स्यादधृष्टेतुशालीनोविलक्षोविस्मयान्विते॥ अधीरेकातरस्त्रस्तेभीरुर्भीरुकभीलुकाः॥ २६॥ आ
शंसुराशंसितरिगृहयालुर्ग्रहीतरि॥ श्रद्धालुःश्रद्धयायुक्तेपतयालुस्तुपातुके॥ २७॥

लज्जाशीलः । अपत्रपिष्णुः द्वे लोकलज्जायुक्तस्य । "लज्जाशीलमस्यलज्जाशीलः । "वंदारुः । अभिवादकः । द्वे वंदनशीलस्य । "वंदतेतच्छीलःवंदारुः । "शरारुः । घातुकः । हिंस्रः । त्रीणिहिंसाशीले । "शृणातितच्छीलःशरारुः । "वर्धिष्णुः । वर्द्धनः । द्वे वर्धनशीलस्य । "वर्द्धतेतच्छीलः । "वर्द्धिष्णुः ॥ २८ ॥ उत्पतिष्णुः । उत्पतिता । द्वे उत्पतनशीलस्य । "उत्पततितच्छीलःउत्पतिष्णुः ।" अत्रयेतृन्निष्णुच्स्नुकुक्मरजित्यादयःप्रत्ययास्तेतच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषुबोद्धव्याः । ताच्छील्येप्रयोगःप्रायेण । अलंकरिष्णुः मंडनः । द्वे अलंकरणशीले । भूष्णुः । भविष्णुः । भविता । त्रीणिभ

लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुर्वंदारुरभिवादके ॥ शरारुर्घातुकोहिंस्रःस्याद्वर्द्धिष्णुस्तुवर्द्धनः ॥ २८ ॥
उत्पतिष्णुस्तूत्पतिताऽलंकरिष्णुस्तुमंडनः ॥ भूष्णुर्भविष्णुर्भवितावर्तिष्णुर्वर्तनःसमौ ॥ २९ ॥
निराकरिष्णुःक्षिप्नुःस्यात्सांद्रस्निग्धस्तुमेदुरः ॥ ज्ञातातुविदुरोविंदुर्विकासीतुविकस्वरः ॥ ३० ॥

वनशीले । वर्तिष्णुः । वर्तनः । द्वे वर्तनशीले ॥ २९ ॥ निराकरिष्णुः । क्षिप्नुः । "क्षिष्णुरितिकेचित् । "द्वेनिराकर्तरि । सांद्रोघनःसचासौस्निग्धश्चसांद्रस्निग्धःमेदुरःस्यात् । एकं । यल्लक्ष्यं । मेघैर्मेदुरमंबरमिति । ज्ञाता । विदुरः । विंदुः त्रयंज्ञातरि । "वेदनशीलःविंदुरः । "विकासी । "तालव्यांतोपि" विकस्वरः । "विकश्वरइत्यपि ।" द्वेविकासशीले ॥ ३० ॥

विसृत्वरः । विसृमरः । प्रसारी । विसारी । चत्वारिप्रसरणशीले । सहिष्णुरित्यादिषट्क्षमाशीले ॥ ३१ ॥ क्रोधनः । अमर्षणः । कोपी । त्रीणिकोपशीलस्य । "अवश्यंकुप्यतिकोपी । "चंडः । अत्यंतकोपनः । द्वेअतिक्रोधशीले । जागरूकः । जागरिता । द्वेजागरणशीले । घूर्णितः । प्रचलायितः । द्वेनिद्राघूर्णितस्य । घूर्णभ्रमणे । "प्रचलायाजाताऽस्येतिप्रचलायितः । "॥ ३२ ॥ स्वप्नक् । शयालुः । निद्रालुः । त्रीणिनिद्राशीलस्य । "शयालुःस्यादजगरेनिद्राशीलेचकुंजरइतिविश्वमेदिन्यौ ।" स्वप्नजौ । निद्राणः । निद्रितइत्यपि "शयितः । द्वेसुप्तस्य । पराङ्मुखः । पराचीनः । द्वेवि

विसृत्वरोविसृमरःप्रसारीचविसारिणि ॥ सहिष्णुःसहनःक्षंतातितिक्षुःक्षमिताक्षमी ॥ ३१ ॥
क्रोधनोऽमर्षणःकोपीचंडस्त्वत्यंतकोपनः ॥ जागरूकोजागरिताघूर्णितःप्रचलायितः ॥ ३२ ॥
स्वप्नक्शयालुर्निद्रालुर्निद्राणःशयितौसमौ ॥ पराङ्मुखःपराचीनःस्यादवाङप्यधोमुखः ॥ ३३ ॥
देवानंचतिदेवद्र्यङ्विष्वद्र्यङ्विष्वगंचति ॥ यःसहांचतिसध्र्यङ्ससतिर्यङ्यस्तिरोंचति ॥ ३४ ॥

मुखस्य । "परांचत्यनभिमुखीभवतिमुखमस्य पराङ्मुखः "अवाङ् । आधोमुखः । द्वे "अवांचत्यधोमुखीभवतिअवाङ् ।" अवांचौ ॥ ३३ ॥ योदेवानंचतिगच्छतिपूजयतिवासदेवद्र्यङ् । एकं । चांतं । "स्त्रियांदेवद्रीची "योविष्वक्समंतादंचतिगच्छतिसविष्वद्र्यङ् "विश्वद्र्यङ् इतितालव्यमध्योपि ।" स्त्रियांविष्वद्रीची । चांतंएकं । यःसहांचतितुल्यंगच्छतिससध्र्यङ् । एकं । सध्र्यंचौ । "स्त्रियांसध्रीची । यस्तिरोवक्रमंचतिसतिर्यङ् । एकं ॥ ३४ ॥

वदः । वदावदः । वक्ता । त्रीणिवक्तरि । वागीशः । वाक्पतिः । द्वे अनवद्योद्दामवादिनि । वाचोयुक्तिपटुः । "पटुरितिपृथगपि । वाग्मीपटौसुराचार्यइतिविश्वमेदिन्यौ । वाग्ग्मी । द्वे नैयायिकस्य । वाचोयुक्तीतिवाग्दिगिरितिषष्ठ्याअलुक् ।"प्रशस्तावागस्यवाग्ग्मी ।" वावदूकः । अतिवक्ता । द्वे बहुभाषिणि ॥ ३५ ॥ जल्पाकः । वाचालः । वाचाटः । बहुगर्ह्यवाक् । चत्वारि योबहुअवाच्यंवक्तितस्य । "जल्पाकी । षित्वात्स्त्रियांङीष् ।" दुर्मुखः । मुखरः । अबद्धमुखः । त्रयमनर्गलमुखस्य । "निंदितंमुखमस्यमुखरः । नबद्धंनियमितंमुखमस्यअबद्धमुखः ।" शक्कः । प्रियंवदः । द्वे प्रियवादिनि । शक्नोतिवक्तुमितिशक्तइतिस्वामी । शक्कइतिसर्वधरः ॥ ३६ ॥ लोहलः । अस्फुटवाक् । द्वे अस्फुटवादिनि । "नस्फुटावागस्यास्फुटवाक् ।" गर्ह्यवादी । कद्वदः । द्वे कुत्सितभाषिणि "गर्ह्यंवदतिगर्ह्यवादी ।" कुवादः । कुचरः । द्वे दोषकथनशीले । "कुत्सितंचरतिकुचरः ।" असौम्यस्वरः । अस्वरः । द्वे काकादिस्वरवदपस्वरयुक्तस्य ॥ ३७ ॥

वदोवदावदोवक्तावागीशोवाक्पतिःसमौ ॥ वाचोयुक्तिपटुर्वाग्ग्मीवावदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥
स्याज्जल्पाकस्तुवाचालोवाचाटोबहुगर्ह्यवाक् ॥ दुर्मुखेमुखराबद्धमुखौशक्कःप्रियंवदे ॥ ३६ ॥
लोहलःस्यादस्फुटवाग्गर्ह्यवादीतुकद्वदः ॥ समौकुवादकुचरौस्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥

रवणः । शब्दनः । द्वे शब्दशीलस्य । नांदीवादी । नांदीकरः । द्वे स्तुतिविशेषवादिनः । "नांदींवदतितच्छीलःनांदीवादी" आशीर्वचनसंयुक्तास्तुति र्यस्मात्प्रवर्तते । देवद्विजनृपादीनांतस्मान्नांदीतिकीर्त्यतइतिभरतः । जडः । अज्ञः । द्वे अत्यंतमूढस्य । यदुक्तं । इष्टंवानिष्टंवासुखदुःखेवानचेहयोमो हात् । विंदतिपरवशगःसभवेदिहजडसंज्ञकःपुरुषइति । योवक्तुंश्रोतुंचशिक्षितोनभवतिसएडमूकः । अनेडमूकइतिपाठेनास्त्येडोमूकोस्मादितिवि ग्रहः । एडोबधिरः । त्रिलिंगोऽनेडमूकःस्याच्छठेवाकूश्रुतिवर्जितइतिरभसः ॥ ३८ ॥ तूष्णींशीलः । तूष्णीकः । द्वे तूष्णींभावयुक्तस्य । "तूष्णींशीलं

रवणःशब्दनोनांदीवादीनांदीकरःसमौ॥जडोऽज्ञएडमूकस्तुवक्तुंश्रोतुमशिक्षिते॥३८॥तूष्णींशीलस्तुतूष्णीकोनग्नो वासादिगंबरे॥ निष्कासितोऽवकृष्टःस्यादपध्वस्तस्तुधिक्कृतः॥३९॥आत्तगर्वोऽभिभूतःस्याद्दापितःसाधितःसमौ॥

यस्यतूष्णींशीलः ।" नग्नः । अवासाः । दिगंबरः । त्रीणि नग्नस्य अवाससौ । निष्कासितः । निष्कामितइत्यपि । अवकृष्टः । द्वे निर्गमितस्य । अपध्वस्तः । धिक्कृतः । द्वे निर्भर्त्सितस्य ॥ ३९ ॥ आत्तगर्वः । "आत्तगंधः ।" गंधोगंधकआमोदेलेशेसंबंधगर्वयोरितिविश्वः गंधोगर्वोलवोपिचे तित्रिकांडशेषः ।" अभिभूतः । द्वे भग्नदर्पस्य । "चत्वारोपिपर्यायाइत्येके ।" दापितः । "दायितइत्यपि । तत्रदयदानेइतिधातुः ।" साधितः । द्वे "धनादिकंप्रदापितस्य । प्रदापितस्यधनादेर्वा ।" धनादिकंदापयतीति दापितइतिराजमुकुटः ॥

प्रत्यादिष्टादिचतुष्कं निराकृतस्य ॥ ४० ॥ निकृतः । विप्रकृतः । द्वे विवर्णीकृतस्य । विप्रलब्धः । वंचितः । द्वे "वंचनप्राप्तस्य । "मनोहतः । प्रतिहतः । प्रतिबद्धः । हतः । चत्वारि मनसि हतस्य । "कृतमनोभंगस्येत्यर्थः" ॥ ४१ ॥ अधिक्षिप्तः । प्रतिक्षिप्तः । द्वे "कृताक्षेपस्य । "कस्यचिच्छौर्यादिकं प्रतिस्पर्धमानस्य । दुर्वचनमधिक्षेप इति राजमुकटः । बद्धः । कीलितः । संयतः । त्रीणि रज्ज्वादिना निबद्धस्य । आपन्नः । आपन्नाप्तः । द्वे आपदंगतस्य । "आ

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥ निकृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वंचितः ॥ मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥ अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो बद्धे कीलितसंयतौ ॥ आपन्न आपन्नाप्तः स्यात्कांदिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥ आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते संकसुकोऽस्थिरे ॥ व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥

पद्यते स्म आपन्नः । "कांदिशीकः । भयद्रुतः । द्वे भयात्पलायितस्य । कांदिशं गच्छामीति चिंतयन्पलायितः कांदिशीकः ॥ ४२ ॥ आक्षारितः । क्षारितः । अभिशस्तः । त्रयं लोकापवादेन दूषितस्य । "आक्षारो मैथुनं प्रत्याक्रोशो जातोऽस्य आक्षारितः । "संकसुकः । अस्थिरः । द्वे चलप्रकृतेः । "संकसनीति संकसुकः । कसगतौ । "व्यसनार्तः । उपरक्तः । द्वे व्यसनपीडितस्य । विहस्तः । व्याकुलः । द्वे शोकादिभिरिति कर्तव्यतामूढस्य । "विक्षिप्तो हस्तो यस्य विहस्तः । " ॥ ४३ ॥

विक्लवः । विह्वलः । द्वे शोकादिनागात्रभंगंप्राप्तस्य । "विह्वलतीतिविह्वलः । ह्वलचलने ।" विवशः । अरिष्टदुष्टधीः ।द्वे आसन्नमरणदूषितबुद्धेः । "अरिष्टेनदुष्टाधीर्यस्य ।" कश्यः । कशार्हः । द्वे कशाघातमर्हतः। कशावेत्रं । सन्नद्धेवर्मितेजिघांसौअततायीत्येकं ।"आततंयथातथाऽयितुंशीलमस्य । अयगतौ ।" ॥४४॥ द्वेष्यः । अक्षिगतः । द्वे द्वेषार्हस्य । "द्वेष्टुमर्हःद्वेष्यः । "वध्यः । शीर्षच्छेद्यः । द्वे वधार्हस्य । "वधमर्हतिवध्यः ।" योविषेणवध्यःहंतव्यःसविष्यइत्येकं । योमुसलेनवध्यःसमुसल्यः । एकं ॥ ४५ ॥ शिश्विदानः । अकृष्णकर्मा । द्वे पुण्यकर्मणः । "शिश्विदानःकृष्णकर्मेतिप

विक्लवोविह्वलःस्यात्तुविवशोऽरिष्टदुष्टधीः॥ कश्यःकशार्हेसन्नद्धेत्वाततायीवधोद्यते॥४४॥
द्वेष्येत्वक्षिगतोवध्यःशीर्षच्छेद्यइमौसमौ॥ विष्योविषेणयोवध्योमुसल्योमुसलेनयः॥४५॥
शिश्विदानोकृष्णकर्माचपलश्चिकुरःसमौ॥ दोषैकदृक्पुरोभागीनिकृतस्त्वनृजुःशठः॥४६॥

ठेद्वेपापकर्मणः । अत्रश्विताववर्णेइतिधातोःश्वितेर्दश्चेत्यानचूदत्वंसनोलुकूच । श्वेतितुमिच्छितिशिश्विदानः ।" चपलः। चिकुरः। द्वे योविचारमंतरेणझटितिवधादिकार्यमाचरतितस्मिन् । दोषैकदृक् । पुरोभागी । द्वे दोषमात्रंपश्यतः ।"दोषएकस्मिन्दृक्ज्ञानंयस्यदोषैकदृक् ।" निकृतः। अनृजुः । शठः । त्रयं यस्यांतःकरणवक्रंतस्य "निकृंततिनिकृतः । कृतीछेदने ।" ॥ ४६ ॥

कर्णेजपः। सूचकः। द्वेकर्णेपरापवादंवदतः। विस्मृतबोधकस्येतिकश्चित्। पिशुनः। दुर्जनः। खलः। त्रयंपरस्परभेदनशीलस्य । पिशुनःसूचकस्या पिपर्यायोवा। नृशंसः। घातुकः। क्रूरः। पापः। चत्वारिपरद्रोहशीले। "नृनृशंसतिनृशंसः।" धूर्तः। वंचकः। द्वेप्रतारणशीलस्य। "धूर्वतिहिंसतिधूर्तः" ॥ ४७ ॥ अज्ञः। मूढः। "मुग्धइत्यपि" यथाजातः। मूर्खः। वैधेयः। बालिशः। षण्मूर्खस्य। "जातंजन्मकालविशेषमनतिक्रम्यवर्त्ततेतद

कर्णेजपःसूचकःस्यात्पिशुनोदुर्जनःखलः॥ नृशंसोघातुकःक्रूरःपापोधूर्तस्तुवंचकः ॥ ४७ ॥
अज्ञेमूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः॥ कदर्येकृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः॥४८॥
निःस्वस्तुदुर्विधोदीनोदरिद्रोदुर्गतोपिसः॥ वनीयकोयाचनकोमार्गणोयाचकार्थिनौ॥ ४९ ॥

स्यास्तियथाजातः।" कदर्यः। कृपणः। क्षुद्रः। किंपचानः। मितंपचः। पंच योधर्मात्मपुत्रदारादिकंपीडयन्लोभादर्थसंचयंकरोतितस्य। "कुत्सितोऽर्यःस्वामीकदर्यः। किंपचः अनमितंपचइतिच्छेदोवा। तत्रनमितंपचोऽमितंपचःतद्भिन्नोनमितंपचः" ॥४८॥ निस्वः। दुर्विधः। दीनः। दरिद्रः। दुर्गतः। पंचदरिद्रस्य। "स्वान्निष्क्रांतोनिःस्वः।" वनीयकः। "वनीपकइत्यपि" याचनकः। मार्गणः। याचकः। अर्थी। पंच याचकस्य ॥ ४९ ॥

अहंकारवान् । अहंयुः । द्वेअहंकारिणः । शुभंयुः । शुभान्वितः । द्वे "शुभयुक्तस्य ।" अकस्मादुपपद्यंतइत्युपपादुकाः दिविभवाःदिव्याः दिव्याश्च तेउपपादुकाश्च । नारकव्यावृत्त्यर्थंदिव्यपदं । मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षाऽदृष्टसहकृतेभ्योगुणेभ्योजातायेदेवास्तेदिव्योपपादुकाउच्यंते । एकं । नृगवाद्याजरायुजाःस्युः । एकं । आद्यशब्दादश्वादयः । गर्भाशयोजरायुस्ततोजाताजरायुजाः । कृमिदंशाद्याःस्वेदजाःस्युः । एकं । आद्यशब्दान्मत्कुण

अहंकारवानहंयुःशुभंयुस्तुशुभान्वितः ॥ दिव्योपपादुकादेवानृगवाद्याजरायुजाः ॥ ५० ॥ स्वेदजाः कृमिदंशाद्याःपक्षिसर्पादयोऽंडजाः ॥ ॥इतिप्राणिवर्गः॥ उद्भिदस्तरुगुल्माद्याउद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदं ॥ ५१ ॥ सुंदरंरुचिरंचारुसुषमंसाधुशोभनं ॥ कांतंमनोरमंरुच्यंमनोज्ञंमंजुमंजुलं ॥ ५२ ॥

मशकादयः ॥ ५० ॥ स्वेदहेतुत्वादूष्मास्वेदः । ततोजाताःस्वेदजाः । पक्ष्यादयोऽंडजाः । एकं । अंडेभ्योजाताअंडजाः । आदिनामरस्यादिग्रहः । ॥ इतिप्राणिवर्गः ॥ तरुगुल्माद्याउद्भिदः । तेहिजायमानाभुवमुद्भिदंतीत्युद्भिदः आद्यशब्दात्तृणादिग्रहः । एकं । उद्भित् । उद्भिज्जं । उद्भिदं । त्रयमुद्भिदि ॥ ५१ ॥ सुंदरं । रुचिरं चारु । सुषमं । साधु । शोभनं । कांतं । मनोरमं । "मनोहरमित्यपि ।" रुच्यं । मनोज्ञं । मंजु । मंजुलं । द्वादशसुंदरस्य । रम्यंमनोरमंसौम्यंभद्रकंरामणीयकमित्यपि ॥ ५२ ॥

यस्यदर्शनाद्दृङ्मनसोस्तृप्तेरंतोनास्ति यद्बहुशोदृष्टमप्यधिकामेवप्रीतिंजनयतीतियावत् तदासेचनकंस्यात्।"असेचनकमित्यपि"।अभीष्टं। अभीप्सि तं। हृद्यं। दयितं। वल्लभं। प्रियं। षडभीष्टस्य। "अभ्याप्तुमिष्यतेस्मअभीप्सितं।"॥ ५३ ॥ निकृष्टः। प्रतिकृष्टः। अर्वा। रेफः। रेपः। रेपः स्यान्निंदितेक्रूरइतिविश्वः।" याप्यः। अवमः। अधमः। कुपूयः। "कपूयइत्यपि। पृषोदरादित्वादत्वं।" कुत्सितः। अवद्यः। खेटः। गर्ह्यः।

तदासेचनकंतृप्तेर्नास्त्यंतोयस्यदर्शनात् ॥ अभीष्टेऽभीप्सितंहृद्यंदयितंवल्लभंप्रियं ॥ ५३ ॥ निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरे फयाप्यावमाधमाः॥ कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाःसमाः ॥ ५४ ॥ मलीमसंतुमलिनंकच्चरंमलदूषितं॥ पू तंपवित्रंमेध्यंचवीध्रंतुविमलार्थकं ॥ ५५ ॥ निर्णिक्तंशोधितंमृष्टंनिःशोध्यमनवस्करं ॥ असारंफल्गुशून्यंतुव शिकंतुच्छरिक्तके॥ ५६ ॥

अणकः। "आणकइत्यपि।" त्रयोदशाधमस्य। "खेटतित्रासयतिखेटः।" अर्वानांतः। अर्वंतौ ॥ ५४ ॥ मलीमसं। मलिनं। कच्चरं। मलदूषितं। चत्वार्यनुज्ज्वलस्य। "कुत्सितंचरतिकच्चरं।" पूतं। पवित्रं। मेध्यं। त्रीणि। वीध्र मित्येकंविमलार्थकं स्वभावनिर्मलस्येत्यर्थः। "विमलात्मकमित्यपिपाठः।" ॥ ५५ ॥ निर्णिक्तादिपंचकमपनीतमलस्य। असारं। फल्गु। द्वे निर्बलस्य। शून्यं। शुन्यमित्यपि। शुनःसंप्रसारणंवाचदीर्घत्वमितियत्।" वशिकं। तुच्छं। रिक्तकं। चत्वारि "रिक्तस्य" ॥ ५६ ॥

प्रधानं । प्रमुखः । प्रवेकः । अनुत्तमः । उत्तमः । मुख्यः । वर्यः । वरेण्यः। प्रवर्हः। अनवरार्ध्यः॥५७॥ परार्ध्यः। अग्यः । प्राग्रहरः। प्राग्र्यः । अग्र्यः । अग्रीयः । अग्रियः । सप्तदशप्रधानस्य । "मुखमिवमुख्यः । अवरस्मिन्नर्द्धेभवःअवरार्ध्यःनअवरार्ध्यः अनवरार्ध्यः ।"तत्रप्रधानंनित्यंक्लीबे । पूर्वोत्तरशब्दास्तुल्यार्थाइतिवताज्ञापितं । श्रेयान् । श्रेष्ठः। पुष्कलः। सत्तमः। अतिशोभनः। पंचात्यंतशोभनस्य ।"अतिशयेनसन्सत्तमः।" श्रेयांसौ ॥५८॥

क्लीबेप्रधानंप्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः॥ मुख्यवर्यवरेण्याश्चप्रवर्होनवरार्ध्यवत् ॥५७॥ परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियं॥ श्रेयान्श्रेष्ठःपुष्कलःस्यात्सत्तमश्चातिशोभने॥ ५८॥ स्युरुत्तरपदेव्याघ्रपुंगवर्षभकुंजराः॥सिंहशार्दूलनागाद्याःपुंसिश्रेष्ठार्थगोचराः॥ ५९ ॥ अप्राग्र्यंद्वयहीनेद्वेअप्रधानोपसर्जने॥ विशंकटंपृथुबृहद्विशालंपृथुलंमहत् ॥ ६० ॥

व्याघ्रादयएतेशब्दाउत्तरपदेश्रेष्ठार्थोगोचरोविषयोयेषांते । "गोचराइत्यत्रवाचकाइतिपाठःक्वचित् ।" यथापुरुषोयंव्याघ्रइवपुरुषव्याघ्रः। पुरुषश्रेष्ठइत्यर्थः । आद्यशब्दात्सोमादयः। नृसोमः। व्याघ्रादिराकृतिगणः । उपमितंव्याघ्रादिभिःसामान्याप्रयोगेइतिविशेष्यस्यपूर्वनिपातेव्याघ्रादेरुत्तरपदत्वं ॥ ५९ ॥ अप्राग्र्यं । अप्रधानं । उपसर्जनं। त्रयमप्रधानस्य । "प्राग्र्याद्भिन्नमप्राग्र्यं।" तत्राप्रधानोपसर्जनेद्वे। द्वयहीने द्वयंस्त्रीपुंसौताभ्यांहीनेक्लीबेइत्यर्थः। विशंकटं। पृथु। बृहत्। विशालं। पृथुलं। महत् ॥ ६० ॥

वड्रं । उरु । विपुलं । नवविस्तीर्णस्य । पीनं । पीव । स्थूलं । पीवरं । चत्वारिस्थूलस्य । स्त्रीपुंसयोस्तुपीवा । स्तोकः । अल्पः । क्षुल्लकः । त्रयम ल्पस्य । सूक्ष्मं । श्लक्ष्णं । दभ्रं । कृशं । तनु ॥ ६१ ॥ मात्रा । त्रुटिः । लवः । लेशः । कणः । अणुः । एकादशसूक्ष्मस्य । स्तोकाद्यणवंताएकार्था इत्येके । तत्रमात्रात्रुटीस्त्रियौ । "त्रुटीतिङीबंतोपिक्वचित् ।" लवादिपुंसि । शेषंविशेष्यनिघ्नं । अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयःकनीयोणीयइत्यपिइति कोशांतरं । "एतन्मूलगतमेवार्धं । सर्वत्राऽस्यमूलग्रंथएवदर्शनात् । रामाश्रम्यादिष्वपितथाग्रहणाच्च । अल्पिष्ठं । अल्पीयः । कनीयः । अणीयः ।

वड्रोरुविपुलंपीनपीव्नीतुस्थूलपीवरे ॥ स्तोकाल्पक्षुल्लकाःसूक्ष्मंश्लक्ष्णंदभ्रंकृशंतनु ॥ ६१ ॥ स्त्रियांमात्रात्रुटीपुंसिलवलेशकणाऽणवः ॥अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयःकनीयोऽणीयइत्यपि॥६२॥प्रभूतंप्रचुरंप्राज्यमदभ्रंबहुलंबहु॥ पुरुहूःपुरुभूयिष्ठंस्फारंभूयश्चभूरिच ॥ ६३ ॥ परःशताद्यास्तेयेषांपरासंख्याशतादिकात् ॥

चत्वार्यत्यल्पे ।" ॥ ६२ ॥ प्रभूतं । प्रचुरं । प्राज्यं । अदभ्रं । बहुलं । बहु । पुरुहूः । "पुरुहमित्यपि ।"पुरु । भुयिष्ठं । स्फारं । "स्फिरमित्यपि ।"भूयः । भूरि । द्वादशबहुलस्य । पुरुव्हौ । क्लीबेतुपुरुहु ॥ ६३ ॥ येषांसंख्येयानांसंख्याशतात्सहस्राच्चपरा तेक्रमेणपरःशताःपरःसहस्राःस्युरित्यर्थः। एकैकं । राजदंतादित्वाच्छतसहस्रयोःपरनिपातः पारस्करादित्वात्सुट् । विशेष्यनिघ्नत्वाद्वाच्यलिंगता । यल्लक्ष्यं । परःशतानांविदुषांसमाजइति ।

गणनीयं। गणेयं। द्वेगणयितुंशक्यस्य। संख्यातं। गणितं। द्वेयस्यसंख्याकृतातस्य। समं। सर्वं॥ ६४॥ विश्वं। अशेषं। कृत्स्नं। समस्तं। निखिलं। अखिलं। निःशेषं। समग्रं। सकलं। पूर्णं। "पूर्वमित्यपिपाठः। पूर्वपूरणे" अखंडं। अनूनकं। चतुर्दशसमग्रस्य॥ ६५॥ घनं। निरंतरं। सांद्रं। त्रीणि निबिडस्य। "निर्गतमंतरमस्मात्तन्निरंतरं।" पेलवं॥ विरलं। तनु। त्रीणिविरलस्य। समीपः। निकटः। आसन्नः। सन्निकृष्टः। सनीडः॥ ६६॥ सदेशः।

गणनीयेतुगणेयंसंख्यातेगणितमथसमंसर्वं॥ ६४॥ विश्वमशेषंकृत्स्नंसमस्तनिखिलाखिलानिनिः शेषं॥ समग्रंसकलंपूर्णमखंडंस्यादनूनके॥ ६५॥ घनंनिरंतरंसांद्रंपेलवंविरलंतनु॥ समीपेनिकटा सन्नसन्निकृष्टसनीडवत्॥ ६६॥ सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत्॥ उपकंठांतिकाभ्यर्णाभ्य ग्राअप्यभितोव्ययं॥ ६७॥ संसक्तेत्वव्यवहितमपदांतरमित्यपि॥ नेदिष्ठमंतिकतमंस्याद्दूरंविप्रकृष्टकं॥ ६८॥

अभ्याशः। "अभ्यासइतिदंत्यांतइतिमुकुटः।" सविधः। समर्यादः। सवेशः। उपकंठः। अंतिकः। अभ्यर्णः। अभ्यग्रः। अभितः। पंचदशसमीपस्य। तत्राऽभितइत्यव्ययं। "समानंनीडंवासस्थानमस्यसनीडः। उपगतःकंठःसामीप्यमस्य उपकंठः" ॥६७॥ संसक्तं। अव्यवहितं। अपदांतरं। "अपदांतरमित्यपि" त्रीणिसंलग्नस्य। "नव्यवधीयतेस्मअव्यवहितं।" नेदिष्ठं। अंतिकतमं। द्वे अतिनिकटस्य। दूरं। विप्रकृष्टकं। द्वे ॥६८॥

दवीयः । दविष्ठं । सुदूरं । त्रयमत्यंतदूरस्य । दवीयांसौ । दीर्घं । आयतं । द्वे "दीर्घस्य । "वर्तुलं । निस्तलं । वृत्तं । "त्रीणिवर्त्तुलस्य ।"यत्स्वभावादु न्नतमुपाधिवशादीषन्नतंचतद्बंधुरमित्यर्थः । "बंधूरमित्यपि "एकं ॥ ६९ ॥ उच्चः । प्रांशुः । उन्नतः । उदग्रः । उच्छ्रितः । तुंगः । षट्उन्नतस्य । "उच्चैस्त्वमस्यउच्चः । उन्नतिस्मउन्नतः । "वामनः । न्यक् । नीचः । खर्वः । ह्रस्वः । पंचह्रस्वस्य । न्यकूचांतः स्त्रियांतुनीची । अवाग्रं । अवनतं

दवीयश्चदविष्ठंचसुदूरंदीर्घमायतं ॥ वर्तुलंनिस्तलंवृत्तंबंधुरंतून्नतानतं ॥६९॥ उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुंगेतुवा मने॥न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाःस्युरवाग्रेऽवनतानतं॥७०॥अरालंवृजिनंजिह्ममूर्मिमत्कुंचितंनतं॥आविद्धंकुटिलंभु ग्नंवेल्लितंवक्रमित्यपि॥७१॥ऋजावजिह्मप्रगुणौव्यस्तेत्वप्रगुणाकुलौ॥शाश्वतस्तुध्रुवोनित्यसदातनसनातनाः॥७२

आनतं । त्रयमधोमुखस्य । "अवनतमग्रमस्यअवाग्रं ।" ॥ ७० ॥ अरालं । वृजिनं । जिह्मं । ऊर्मिमत् । कुंचितं । नतं । आविद्धं । कुटिलं । भुग्नं । वे ल्लितं । वक्रं । एकादश वक्रस्य । "कुटिंकौटिल्यंलातिकुटिलं ।" ॥ ७१ ॥ ऋजुः । अजिह्मः । प्रगुणः । त्रीण्यवक्रस्य । "भिन्नोजिह्मादजिह्मः । "व्य स्तः । अप्रगुणः । आकुलः । त्रयमाकुलस्य । "भिन्नःप्रगुणादप्रगुणः ।" शाश्वतः । ध्रुवः । नित्यः । सदातनः । सनातनः । पंच नित्यस्य "शश्वद्भवःशा श्वतः" ॥ ७२ ॥

स्थास्नुः । स्थिरतरः । स्थेयान् । त्रीण्यतिस्थिरस्य । "स्थानशीलःस्थास्नुः ।" स्थेयांसौ । यएकरूपतयाएकेनैवस्वभावेनकालव्यापीकालस्यव्यापक आकाशादिःसकूटस्थः । कूटोनिश्चलःसन्नूतिष्ठतीति । कूटोऽस्त्रीनिश्चलेमूलेराशावितिमेदिनी । स्थावरः । जंगमेतरः । द्वे अचरस्य ॥७३॥ चरिष्णु । जंगमं । चरं । त्रसं । इंगं । चराचरं । षट्चरस्य । "चरणशीलंचरिष्णु ।" चलनं । कंपनं । कंप्रं । त्रयं कंपशीलस्य । चलं । लोलं । चला

स्थास्नुःस्थिरतरःस्थेयानेकरूपतयातुयः ॥ कालव्यापीसकूटस्थःस्थावरोजंगमेतरः ॥ ७३ ॥ चरिष्णुजंगमचरंत्रसमिंगंचराचरं॥ चलनंकंपनंकंप्रंचलंलोलंचलाचलं ॥ ७४ ॥ चंचलंतरलंचैवपारिप्लवपरिप्लवे ॥ अतिरिक्तःसमधिकोदृढसंधिस्तुसंहतः ॥ ७५ ॥ कर्कशंकठिनंक्रूरंकठोरंनिष्ठुरंदृढं ॥ जठरंमूर्तिमन्मूर्तंप्रवृद्धंप्रौढमेधितं ॥ ७६ ॥

चलं ॥७४॥ चंचलं । तरलं । पारिप्लवं । सप्तकं चलस्य । "परिप्लवतेपारिप्लवं । चपलंचटुलंचैवेत्यपिपाठः ।" अतिरिक्तः । समधिकः । द्वे अधिकभूतस्य "सम्यगधिकः समधिकः ।" दृढसंधिः । संहतः । द्वे दृढसंधानयुक्तस्य ॥७५॥ कर्कशं । "ककूरखटं । खरखटमितिकवर्गद्वितीयादिरपि ।" कठिनं । क्रूरं । कठोरं । निष्ठुरं । दृढं । जठरं । मूर्तिमत् । मूर्तं । नव कठिनस्य । "मूर्तिःकाठिन्यमस्यास्तिमूर्तिमत् ।" जठरंटवर्गद्वितीयमध्यं । प्रवृद्धं । प्रौढं । एधितं । त्रयं प्रवृद्धस्य ॥ ७६ ॥

पुराणं । प्रतनं । प्रत्नं । पुरातनं । चिरंतनं । पंच पुरातनस्य । प्रत्यग्रः । अभिनवः । नव्यः । नवीनः । नूतनः । नवः । ॥७७॥ नूत्नः । सप्त नूतनस्य ।
"प्रतिनवमप्यमस्यप्रत्यग्रः ।"सुकुमारं । कोमलं । मृदुलं । मृदु । चत्वारि कोमलस्य । अन्वक् । अन्वक्षं । अनुगं । अनुपदं । चत्वारि पश्चादित्यर्थे ।
अव्ययीभावत्वात्क्लीबमव्ययंच । "पदस्यपश्चादनुपदं ।" ॥ ७८ ॥ प्रत्यक्षं "समक्षमित्यपि ।" ऐंद्रियकं । द्वे इंद्रियग्राह्यस्य । इंद्रियेणानुभूतंऐंद्रिय

पुराणेप्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः॥ प्रत्यग्रोऽभिनवोनव्योनवीनोनूतनोनवः ॥ ७७॥ नूत्नश्चसुकुमारंतु
कोमलंमृदुलंमृदु ॥ अन्वगन्वक्षमनुगोऽनुपदंक्लीबमव्ययं ॥ ७८॥ प्रत्यक्षंस्यादैंद्रियकमप्रत्यक्षमतींद्रि
यं॥ एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि॥ ७९ ॥ अप्येकसर्गएकाग्र्योप्येकायनगतोपिसः॥ पुंस्या
दिःपूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याअथास्त्रियां ॥ ८० ॥

कं । अप्रत्यक्षं । अतींद्रियं । द्वेइंद्रियैरग्राह्यस्य । धर्मादेः । अनध्यक्षमित्यपिपाठः । "अपरोक्षमैंद्रियकंपरोक्षंस्यादतींद्रियमिति ।"एकतानः ।
अनन्यवृत्तिः । एकाग्रः । एकायनः ॥ ७९ ॥ एकसर्गः ।एकाग्र्यः । एकायनगतः । सप्तैकाग्रस्य । "एकंतानयतिएकतानः । तनुश्रद्धोपकरणयोः ।"
आदिः । पूर्वः । पौरस्त्यः । प्रथमः । आद्यः । पंचकमाद्यस्य । "आप्रथमंदीयतेगृह्यतेआदिः" । तत्रादिःपुंस्येव ॥ ८० ॥

अंतः । जघन्यं । चरमं । अंत्यं । पाश्चात्यं । पश्चिमं । षडंत्यस्य । तत्रांतःपुंनपुंसकयोरेव । यथास्वच्छंदास्त्रीकुलस्यांतः । मोघं । निरर्थकं । द्वे व्यर्थस्य । "निर्गतोऽर्थोयस्मात्तन्निरर्थकं ।" स्पष्टं । स्फुटं । प्रव्यक्तं । उल्बणं । चत्वारि "स्पष्टस्य" ॥ ८१ ॥ साधारणं । सामान्यं । द्वेएकव्यनेकसंबंधिसाधारणं । जातिवाचिसामान्यंतुक्लीबं । एकाकी । एकः । एककः । त्रयमसहाये । भिन्नः । अन्यतरः । "एकतरइतिपाठः ।" एकः ।

अंतोजघन्यंचरममंत्यपाश्चात्यपश्चिमाः ॥ मोघंनिरर्थकंस्पष्टंस्फुटंप्रव्यक्तमुल्बणं॥८१॥साधारणंतुसामान्यमेकाकीत्वेकएककः॥भिन्नार्थकाअन्यतरएकस्त्वोऽन्येतरावपि॥८२॥उच्चावचंनैकभेदमुच्चंडमविलंबितं॥ अरुंतुदस्तुमर्मस्पृगबाधंतुनिरर्गलं॥८३॥प्रसव्यंप्रतिकूलंस्यादपसव्यमपष्ठुच॥वामंशरीरंसव्यंस्यादपसव्यंतुदक्षिणं॥८४

त्वः । अन्यः । इतरः । षट्भिन्नार्थकाःभिन्नस्यवाचकाइत्यर्थः । त्वशब्दःसर्ववत् । त्वौ । त्वे ॥ ८२ ॥ उच्चावचं । नैकभेदं । द्वेबहुविधस्य । उच्चंडं । अविलंबितं । "अवलंबनमितिक्षीरस्वामी ।" द्वेतूर्णस्य । अरुंतुदः । मर्मस्पृक् । द्वेमर्मभेदिनः । मर्मस्पृशौ । अबाधं । निरर्गलं । द्वे निर्बाधस्य । "नबाधाऽस्यअबाधं ।" ॥ ८३ ॥ प्रसव्यं । प्रतिकूलं । अपसव्यं । अपष्ठु । चत्वारि विपरीतस्य । "प्रगतंसव्यात्प्रसव्यं । यद्वामंशरीरंतत्सव्यं । एकं । यद्दक्षिणंशरीरंतदपसव्यं एकं ॥८४ ॥

संकटं । संबाधः। द्वे अल्पावकाशेवर्त्मादौ । नापुमान् । कलिलं । गहनं । द्वे दुरधिगम्यस्य । यथागहनंशास्त्रं । दुर्ज्ञानमित्यर्थः। संकीर्णं । संकुलं । आकीर्णं । त्रीणिजनादिभिरत्यंतमिश्रस्य । "यथासंकीर्णवर्गः । केचित्तुएतान्पूर्वपर्यायानाहुः । संकीर्णमृषिपत्नीनामितिप्रयोगात् ।" मुंडितं । परिवापितं । द्वे कृतमुंडनस्य ॥८५॥ ग्रंथितं । ग्रथितमित्यपिपाठः । संदितं । "गुंफितं । गुफितंचेत्यपिपाठः ।" दृब्धं । त्रीणि गुंफितस्य । विसृतं ।

संकटंनातुसंबाधःकलिलंगहनंसमे ॥ संकीर्णेसंकुलाकीर्णेमुंडितंपरिवापितं ॥ ८५ ॥
ग्रंथितंसंदितंदृब्धंविसृतंविस्तृतंततं ॥ अंतर्गतंविस्मृतंस्यात्प्राप्तप्रणिहितेसमे ॥ ८६ ॥
वेल्लितप्रेंखिताधूतचलिताकंपिताधुते ॥ नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताःसमाः ॥ ८७ ॥

विस्तृतं । ततं । त्रीणि लब्धप्रसरस्य । " विस्तीर्यतेस्मविस्तृतं । "अंतर्गतं । विस्मृतं । द्वे "विस्मृतस्य । विस्मर्यतेस्मविस्मृतं ।" प्राप्तं । प्रणिहितं । द्वे लब्धस्य । "प्राप्यतेस्मप्राप्तं ।" ॥८६॥ वेल्लितः । प्रेंखितः। आधूतः। चलितः। आकंपितः। धुतः। षडीषत्कंपितस्य । "वेल्ल्यतेस्मवेल्लितः। वेल्लचलने । प्रेंखोलितस्तरलितोल्लासितांदोलितावपीतिकोशांतरं ।" नुत्तः। नुन्नः। अस्तः। निष्ठ्यूतः। आविद्धः। क्षिप्तः। ईरितः। सप्त प्रेरितस्य । "नुद्यतेस्मनुत्तः।" ॥८७॥

परिक्षिप्तं । निवृतं । द्वे प्राकारादिनासर्वतोवेष्टितस्य । "निव्रियतेस्मनिवृतं । वृञ्आवरणे ।" मूषितं । मुषितं । द्वे चोरितस्य । "मुष्यतेस्ममूषितं ।" प्रवृद्धं । प्रसृतं । द्वे प्रसरणयुक्तस्य "प्रसरतिस्मप्रसृतं ।" न्यस्तं । निसृष्टं । द्वे निक्षिप्तस्य । "निसृज्यतेस्मनिसृष्टं । सृजविसर्गे" गुणितं । आहृतं । द्वे अभ्यावर्तितस्य । यथापंचभिराहताश्चत्वारोविंशतिः ॥ ८८ ॥ निदिग्धं । उपचितं । द्वे समृद्धस्य । निदिह्यतेस्मनिदिग्धं । दिहउपचये ।" गूढं ।

परिक्षिप्तंतुनिवृतंमूषितंमुषितार्थकं ॥ प्रवृद्धप्रसृतोन्यस्तनिसृष्टेगुणिताहते ॥ ८८ ॥ नि
दिग्धोपचितेगूढगुप्तेगुंठितरूषिते ॥ द्रुतावदीर्णेउद्गूर्णोद्यतेकाचितशिक्यिते ॥ ८९ ॥ घ्राण
घ्रातेदिग्धलिप्तेसमुदक्तोद्धृतेसमे ॥ वेष्टितंस्याद्वलयितंसंवीतंरुद्धमावृतं ॥ ९० ॥

गुप्तं । द्वेगोपनयुक्तस्य । यथामंत्रोगुप्तोविधातव्यः । गुंठितं । "गुंडितमित्यपि । गुडवेष्टने ।" रूषितं । द्वे धूलिलिप्तस्य । "गुंडाळलेलेंइतिख्यात स्यवा" द्रुतं । अवदीर्णं । द्वे द्रवीभूतस्य । उद्गूर्णं । उद्यतं । द्वे "उत्तोलितस्यशस्त्रादेः ।" काचितं । शिक्यितं । द्वे "शिक्येस्थापितस्य ।" ॥ ८९ ॥ घ्राणं । घ्रातं । द्वे नासिकयागृहीतगंधस्यपुष्पादेः । दिग्धं । लिप्तं । द्वे "विलिप्तस्य" समुदक्तं । उद्धृतं । द्वे उन्नीतस्य । "कूपादेर्जलादेः ।" वेष्टितं । वलयितं । संवीतं । रुद्धं । आवृतं । पंच वेष्टितस्य । "नद्यादिनानगरादेः ।" ॥ ९० ॥

रुग्णं । भुग्नं । द्वे व्यथितस्य । "भग्नस्यवाकाष्ठहस्तपादादेः ।" निशितं । "निशातमित्यपि" क्ष्णुतं । शातं । तेजितं । चत्वारि शाणादिनातीक्ष्णीकृतस्यशस्त्रादेः । "निशायतेस्मनिशातं । शोतनूकरणे । विनाशोन्मुखं । प्रत्यासन्नविनाशंपक्वंस्यात् । एकं । "पच्यतेस्मपक्कं ।" ह्रीणः । ह्रीतः । लज्जितः । त्रयं संजातलज्जस्य ॥ ९१ ॥ वृत्तः । वृतः । व्यावृत्तः । "वावृत्तइतिकेचित् ।" त्रयं कृतवरणस्य । यल्लक्ष्यं । पौरोहित्यायभगवान्वृतःकाव्यःकिलासुरैरितिसंयोजितः । "संयोगितइतिभरतमालायां ।"उपाहितः । द्वेसंयोगंप्रापितस्य । प्राप्यं । गम्यं । समासाद्यं । त्रीणि प्राप्तुंशक्यस्य । "समास

रुग्णंभुग्नेथनिशितंक्ष्णुतशातानितेजिते ॥ स्याद्विनाशोन्मुखंपक्वंह्रीणह्रीतौतुलज्जिते ॥ ९१ ॥
वृत्तेतुवृतव्यावृत्तौसंयोजितउपाहितः ॥ प्राप्यंगम्यंसमासाद्यंस्यन्नंरीणंस्रुतंस्रुतं ॥ ९२ ॥ संगूढः
स्यात्संकलितोऽवगीतःख्यातगर्हणे ॥ विविधःस्याद्बहुविधोनानारूपःपृथग्विधः ॥ ९३ ॥

द्यतेप्राप्यतेतत्समासाद्यं ।" स्यन्नं । रीणं । स्रुतं । स्रुतं । चत्वारि प्रस्रुतस्य । "स्यंद्यतेस्मस्यन्नं । स्यंदूप्रस्रवणे" ॥ ९२ ॥ संगूढः । संकलितः । द्वेयोजितस्यांकादेः । यथाद्वौत्रयःपंचचसंकलितादशभवंति । अवगीतः । ख्यातगर्हणः । द्वेनिंदितस्य । "अवगीयतेनिंद्यतेस्मअवगीतः ।" विविधः । बहुविधः । नानारूपः । पृथग्विधः । चत्वारि "नानारूपंयस्यनानारूपः । ९३ ॥

अवरिणः। धिकृतः। द्वे निंदितमात्रस्य। अवध्वस्तः।"अपध्वस्तः। अपध्वस्तंपरित्यक्तेविदितेप्यवचूर्णितइतिविश्वः।" अवचूर्णितः। द्वे चूर्णीकृतस्य। अनायासकृतंअनायासेनकृतःकषायविशेषःफाणूटंस्यात्। एकं। क्षुब्धस्वांतेत्यादिनाऽनायासेनिपातितं। स्वनितं। ध्वनितं। द्वे शब्दितस्य॥ ९४॥ बद्धं। संदानितं। मूतं। "मूर्णमितिमुकुटः।" उद्दितं। "उदितमित्यपि"संदितं। सितं। षट्बद्धस्य। मूङ्बंधनेक्तः। मूतं। दोअवखंडने। उत्पूर्वः संपूर्वश्चबंधनार्थः। उद्दितं। संदितं। निष्पक्कं। क्वथितं। द्वे साकल्येनपक्कस्य। "कषायादेः।"क्षीरादीनांपाकेशृतमित्येकं। यथाशृतंक्षीरंपक्कमित्य

अवरीणोऽधिक्कृतश्चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः॥ अनायासकृतंफाणूटंस्वनितंध्वनितंसमे ॥ ९४ ॥
बद्धेसंदानितंमूतमुद्दितंसंदितंसितं॥ निष्पक्कंक्वथितंपाकेक्षीराज्यहविषांशृतं॥ ९५॥ निर्वाणोमु
निवन्ह्यादौनिर्वातस्तुगतेऽनिले॥ पक्कंपरिणतेगूनंहन्नेमीढंतुमूत्रिते॥ ९६॥

र्थः॥ ९५॥ निर्वाणइत्येकंमुनिवन्ह्यादौप्रयुज्यतेनतुवाते। यथानिर्वाणोमुनिःनिर्मुक्तइत्यर्थः। निर्वाणोवन्हिःनिर्गतइत्यर्थः। आदिशब्दान्निर्वाणो हस्ती। "निर्मग्नइत्यर्थः" निर्वाणोवातइतिनिः पूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्यनत्वं। एकं। गतेअनिलेनिर्वातइत्येकं। पक्कं। परिणतं। द्वे पाकंप्राप्तस्य। गूनं। हन्नं। द्वे कृतपुरीषोत्सर्गस्य। "हृद्यतेस्म। हदपुरीषोत्सर्गे।" मीढं। मूत्रितं। द्वे कृतमूत्रोत्सर्गस्य॥ ९६॥

पुष्टं । पुषितं । द्वे कृतपोषणस्य । "सोढं । क्षांतं । द्वे क्षमांप्रापितस्य ।" उद्घांतः । "उद्घातमितिमुकुटः । उद्धांतमितिरामनाथः ।" उद्गतः । द्वे "वम नेनत्यक्तस्यान्नादेः" दांतः । दमितः । द्वे दमंप्रापितस्य । यथादमितमिंद्रियं । शांतः । शमितः । द्वे शमनंप्रापितस्य । यथाशांतोरोगः निवर्तितइत्य र्थः । प्रार्थितः । अर्दितः । द्वे याचितस्य ॥ ९७ ॥ ज्ञप्तः । ज्ञपितः । द्वे "बोधंप्रापितस्य ।" छन्नः । छादितः । द्वे "आच्छादितस्य ।" पूजितः ।

पुष्टेतुपुषितंसोढेक्षांतमुद्घांतमुद्गते॥ दांतस्तुदमितेशांतःशमितेप्रार्थितेर्दितः॥ ९७ ॥
ज्ञप्तस्तुज्ञपितेछन्नश्छादितेपूजितेंऽचिंतः॥ पूर्णस्तुपूरितेक्लिष्टःक्लिशितेऽवसितेसितः॥ ९८ ॥
प्रुष्टप्लुष्टोषितादग्धेतष्टत्वष्टौतनूकृते॥ वेधितच्छिद्रितौविद्धेविन्नवित्तौविचारिते॥ ९९ ॥

अंचितः । "अर्चितइत्यपिपाठः । अर्चपूजायां" द्वे । पूर्णः । पूरितः । द्वे वादांतशांतपूर्णेत्यादिनाणिचिनिष्ठांतानिपातिताः । क्लिष्टः । क्लिशितः । द्वे क्लेशंप्राप्तस्य । अवसितः । सितः । द्वे समाप्तस्य । षोंतकर्मणीत्यतोनिष्ठा ॥ ९८॥ प्रुष्टः । प्लुष्टः । उषितः । दग्धः । चत्वारि दग्धस्य । तष्टः । त्वष्टः । तनूकृतः । त्रीणि "अतनुस्तनुरकारितनूकृतः ।" यथातष्टं काष्ठंशस्त्रेणाल्पीकृतमित्यर्थः । वेधितः । छिद्रितः । विद्धः । त्रीणि यथाकर्णौविद्धौ । वि न्नः । वित्तः । विचारितः । त्रीणि "प्राप्तविचारस्य" ॥ ९९ ॥

निष्प्रभः । विगतः । अरोकः । त्रयं दीप्तिहीनस्य । विगतौवीतनिष्प्रभावितिरुद्रः । विलीनः । विद्रुतः । द्रुतः । त्रीणि द्रवीभूतस्यघृतादेः । सिद्धः । नि र्वृतः । निष्पन्नः । त्रयं सिद्धस्य । दारितः । भिन्नः । भेदितः । त्रीणि "भेदंप्रापितस्य ।" ॥१००॥ ऊतं । स्यूतं । उतं । त्रितयं । तंतुसंतते । यथाप्रोतः पटःतंतुभिरनुस्यूतइत्यर्थः । अर्हितं । नमस्यितं । नमसितं । अपचायितं । अर्चितं । अपचितं । षडर्चितस्य ॥१०१॥ वरिवसितं । वरिवस्यितं । उपासि

निष्प्रभेविगतारोकौविलीनेविद्रुतद्रुतौ ॥ सिद्धेनिर्वृत्तनिष्पन्नौदारितेभिन्नभेदितौ ॥ १०० ॥
ऊतंस्यूतमुतंचेतित्रितयंतंतुसंतते ॥ स्यादर्हितेनमस्यितनमसितमपचायितार्चितापचितं ॥ १०१ ॥
वरिवसितेवरिवस्यितमुपासितंचोपचरितंच ॥ संतापितसंतप्तौधूपितधूपायितौचदूनश्च ॥ १०२ ॥
हृष्टेमत्तस्तृप्तःप्रह्लन्नःप्रमुदितःप्रीतः ॥ छिन्नंछातंलूनंकृत्तंदातंदितंछितंवृक्णं ॥ १०३ ॥

तं । उपचरितं । चत्वारि शुश्रूषितस्य । संतापितं । संतप्तं । धूपितं । धूपायितं । दूनं । पंच संतापितस्य ।"एभ्यःअकर्मकेभ्यः कर्तरिक्तेप्येतान्येवरूपाणि । ॥१०२॥हृष्टः । मत्तः । तृप्तः । प्रह्लन्नः । प्रमुदितः । प्रीतः । षट्प्रमुदितस्य । छिन्नं । छातं । लूनं । कृत्तं । दातं । दितं । छितं । वृक्णं । अष्टौ खंडितस्य॥१०३

स्रस्तं । ध्वस्तं । भ्रष्टं । स्कन्नं । पन्नं । च्युतं । गलितं । सप्त च्युतस्य ।"एभ्योगत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्ते एतान्येवरूपाणि" लब्धं । प्राप्तं । विन्नं । भावितं । आसादितं । भूतं । षट्प्राप्तस्य ॥ १०४ ॥ अन्वेषितं । गवेषितं । अन्विष्टं । मार्गितं । मृगितं । पंच गवेषितस्य । यथाइतस्ततोगवेषितोपि चोरोनदृष्टः । आर्द्रं । सार्द्रं । क्लिन्नं । तिमितं । स्तिमितं । समुन्नं । उत्तं । सप्तक्लिन्नस्य । यथास्तिमितलोचनोश्रुभिः ॥ १०५॥ त्रातं । त्राणं । रक्षि

स्रस्तंध्वस्तंभ्रष्टंस्कन्नंपन्नंच्युतंगलितं॥ लब्धंप्राप्तंविन्नंभावितमासादितंचभूतंच ॥ १०४॥ अन्वेषितंगवेषितमन्विष्टंमार्गितंमृगितं॥आर्द्रंसार्द्रंक्लिन्नंतिमितंस्तिमितंसमुन्नमुत्तंच॥ १०५॥ त्रातंत्राणंरक्षितमवितंगोपायितंच गुप्तंच॥ अवगणितमवमतावज्ञातेवमानितंचपरिभूते॥ १०६॥ त्यक्तंहीनंविधुतंसमुज्झितंधूतमुत्सृष्टे॥ उक्तंभाषितमुदितंजल्पितमाख्यातमभिहितंलपितं॥ १०७॥ बुद्धंबुधितंमनितंविदितंप्रतिपन्नमवसितावगते॥ ऊरीकृतमुररीकृतमंगीकृतमाश्रुतंप्रतिज्ञातं॥ १०८॥

तं । अवितं । गोपायितं । गुप्तं । षट्रक्षितस्य । अवगणितं । अवमतं । अवज्ञातं । अवमानितं । परिभूतं । पंच "अवमानितस्य"॥१०६॥ त्यक्तं । हीनं । विधुतं । समुज्झितं । धूतं । उत्सृष्टं । षडुत्सृष्टस्य । उक्तं । भाषितं । उदितं । जल्पितं । आख्यातं । अभिहितं । लपितं । षडुदितस्य ॥१०७॥ बुद्धं । बुधितं । मनितं । विदितं । प्रतिपन्नं । अवसितं । अवगतं । सप्तावगतस्य । ऊरीकृतं । "उरीकृतमित्यपि "उररीकृतं । अंगीकृतं । आश्रुतं । प्रतिज्ञातं ॥ १०८ ॥

संगीर्णं । विदितं । संश्रुतं । समाहितं । उपश्रुतं ।"प्रतिश्रुतमित्यपि "उपगतं । एकादशांगीकृतस्य । ईलितं । शस्तं । पणायितं । पनायितं । प्रणुतं । पणितं । पनितं ॥ १०९ ॥ गीर्णं । वर्णितं । अभिष्टुतं । ईडितं । स्तुतं । द्वादश स्तुतार्थानि । भक्षितं । चर्वितं । लीढं ।"लिप्तमित्यपि" प्रत्यवसितं । गिलितं । खादितं । प्सातं ॥ ११० ॥ अभ्यवहृतं । अन्नं । जग्धं । ग्रस्तं । ग्लस्तं । अशितं । भुक्तं । चतुर्दश खादितस्य । प्साभक्षणे प्सातं । "अद्यतेस्मअ

संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतं ॥ ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥ १०९ ॥ अपिगीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानिस्तुतार्थानि ॥ भक्षितचर्वितलीढप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातं ॥ ११० ॥ अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितंभुक्ते ॥ क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः ॥ १११ ॥ क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुलप्रकर्षार्थाः ॥ साधिष्ठद्राघिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठह्रसिष्ठवृंदिष्ठाः ॥ ११२ ॥

न्नं ।" क्षेपिष्ठादयः क्षिप्रादीनांप्रकर्षार्थाः प्रकर्षोर्थोयेषांते तथा । अतिशयविशिष्टेषुक्षिप्रादिषुक्रमेणवर्ततइत्यर्थः । यथाऽतिशयेनक्षिप्रः क्षेपिष्ठः । अतिशयेनक्षुद्रः क्षोदिष्ठः । अत्रप्रेष्ठादिचतुष्टयेप्रियोरुस्थूलबहुलाएवेष्ठनः प्रकृतयः । अभीप्सितादीनां निर्देशस्तुतत्पर्यायत्वात् । अतिशयेनप्रियःप्रेष्ठः इत्यादि । एकैकं ॥ ११२ ॥

बाढादीनामतिशयेसादिष्ठादयःस्युः। अत्रव्यायतबहुवामनादीर्घस्फिरऌह्रस्वानांपर्यायाः। अतिशयेनबाढःसाधिष्ठः। एवंवृंदारकांतेषुअतिशयविशिष्टेषु द्राघिष्ठादिक्रमेणैकैकंज्ञेयं।"वृंदारकोमुख्यः"॥इतिविशेष्यनिघ्नवर्गः॥ ॥पूर्वकांडद्वयेस्वर्गादिनामानिप्रकरणैःसजातीयानिनिबद्धानि। अत्रापिकांडे सुकृत्यादीनिविशेष्यनिघ्नानिन्यबध्नात्। इदानींपूर्वैषांसंकीर्णत्वापत्तिभयेनयेपूर्वंनोक्तास्तत्संग्रहार्थंसंप्रकीर्णप्रकरणमारभते॥ अत्रहिकर्मक्रियादयो

बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृंदारकातिशये॥ ॥इतिविशेष्यनिघ्नवर्गः॥ ॥१॥
प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैःसंकीर्णेलिंगमुन्नयेत्॥ कर्मक्रियातत्सातत्येगम्येस्युरपरस्पराः॥१॥

भाववचनाःअपरस्परादिर्विशेष्यनिघ्नः। स्तंबघ्नादिःकरणवचनः। तथासमूहवचनआपूपिकादिः। एवंसंकीर्णैःसंकीर्णार्थैःसंकीर्णलिंगैश्चकथनात्संकी र्णवर्गोयं। भिन्नजात्यर्थसंसर्गएवहिसंकरः। सचात्रप्रायेणविद्यतइतिइहैवतद्व्यपदेशः। नन्वत्रसंकीर्णत्वेविशेषविधानाभावेचकथमत्रलिंगज्ञानंस्यादि

त्याकांक्षायांतदुपायमाह । प्रकृतीति । संकीर्णे संकीर्णनाम्निअत्रवर्गे वक्ष्यमाणलिंगसंग्रहोक्तरीत्याप्रकृत्यर्थेनप्रत्ययार्थेनचआद्यशब्दात्क्वचिद्रूपभेदा
दिनालिंगमुन्नयेत् ऊहेत् । तत्रप्रकृत्यर्थेनयथा। अपरस्परेतिविभक्तिप्रकृतित्वात्प्रकृतिः। तस्याःसततक्रियासंबंधात्क्रियायोगः। अपरत्वादिगुणयो
गश्च ।एवंगुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिःपरगामिनइत्यभिधेयलिंगत्वं । प्रत्ययार्थेनयथा। स्फातिप्रभृतीनांक्तिन्नादिप्रत्ययांतानांस्त्रीभावादावनिक्तिन्नि
तिवक्ष्यमाणत्वात्स्त्रीलिंगत्वं। तथासंधिप्रभृतीनांकिप्रत्ययांतानांकोघोःकिरितिवक्ष्यमाणत्वात्पुंस्त्वं रूपभेदेनकर्मादेःक्लीबत्वादि। साहचर्येणच डिंभे
डमरविप्लवावितिडिंभस्यपुंस्त्वं । संकीर्णइत्युपलक्षणं।वर्गांतरेष्वप्यनिश्चितलिंगानांमुत्स्त्रीतिरित्यादीनांप्रकृतिप्रत्ययादिभिरेवलिंगनिश्चयात्।कर्मक्रि
या। द्वे क्रियायाः। तच्छब्देनक्रियापरामृश्यते । क्रियासातत्येगम्येसतिअपरस्पराइत्येकंनाम । अपरस्पराःसार्थागच्छंति । अपरेचपरेचसंघाःस
ततंगच्छंतीत्यर्थः । सातत्यमविच्छेदः ।अपरस्पराःक्रियासातत्यइतिसुड्निपात्यते । सातत्येकिं । अपरपराःसकृद्गच्छंति । वाच्यलिंगत्वादपरस्परा
योषितः । अपरस्पराणिकुलानि । " निर्दिष्टंकर्मसातत्यंसुधीभिरपरस्परमितिभागुरिणोक्तत्वात् । तत्सातत्येक्रियायाःक्रियावतांचनैरंतर्येतद्यथा ।
क्रियासातत्येअपरस्परंगच्छंति । क्रियावतांचसातत्येतुलिंगत्रयं " ॥ १ ॥

साकल्यवचनं । पारायणं । आसंगवचनंपरायणं "तुरायणमित्यपिपाठः । तुरत्वरणे । तुरस्यअयनं । " पारायणंसमासंगकात्स्न्र्येपारगतावपीतिमे दिनी । आसंगआसक्तिस्तद्वचनं । क्रमेणैकैकं । यदृच्छा । स्वैरिता । द्वेस्वच्छंदतायाः । हेतुशून्याकारणरहिताअस्यास्थितिर्विलक्षणंस्यात् । एकं । ॥ २ ॥ शमथः । शमः । शांतिः । त्रयं चित्तोपशमस्य । दांतिः । दमथः । दमः । त्रयमिंद्रियनिग्रहस्य । वृत्तंकर्मभूतपूर्वंचरित्रंतदवदानं । एकं ।

साकल्यासंगवचनेपारायणपरायणे ॥ यदृच्छास्वैरिताहेतुशून्यात्वास्याविलक्षणं ॥ २ ॥
शमथस्तुशमःशांतिर्दांतिस्तुदमथोदमः ॥ अवदानंकर्मवृत्तंकाम्यदानंप्रवारणं ॥ ३ ॥
वशक्रियासंवननंमूलकर्मतुकार्मणं ॥ विधूननंविधुवनंतर्पणंप्रीणनावनं ॥ ४ ॥

"प्रशस्तकर्मणोवा" अपदानमित्यपिपाठः । काम्यदानं । काम्यस्यतुलापुरुषादेर्दानंतत्प्रवारणं । एकं । "प्रहारणमितिभरतमालायां । प्रवारणंमहादानमितित्रिकांडशेषः" ॥३॥ वशक्रिया । संवननं । "संवदनं" स्यात्संवदनमालोचेवशीकारेनपुंसकमितिमेदिनी ।" द्वे मणिमंत्रादिनावशीकरणस्य । मूलकर्म । ओषधीनांमूलैरुच्चाटनादियत्कर्मतत्कार्मणमेकं । विधूननं । विधुवनं । "विधुननमित्यपिजटाधरः ।" द्वे कंपनस्य । तर्पणं । प्रीणनं । अवनं । त्रीणि तृप्तेः ॥ ४ ॥

पर्याप्तिः । परित्राणं । हस्तधारणं । "हस्तवारणमित्यपि" त्रीणि वधोद्यतनिवारणस्य । सेवनं । सीवनं । स्यूतिः । त्रयं सूचीक्रियायाः ।"सेवस्तु सेवनंस्यूतिरितिपाठोवा ।" विदरः । स्फुटनं । "स्फोटनमितिभरतमालायां ।" भिधा । त्रयं द्विधाभावस्य ॥ ५॥ आक्रोशनं । अभीषंगः । "अभिषंगइत्यपि । उपसर्गस्येतिदीर्घत्वविकल्पात् ।" द्वे गालिप्रदानस्य । संवेदः । वेदनः द्वे अनुभवस्य । तत्रवेदनानपुमान् । "अतोवेदनमित्यपि"

पर्याप्तिःस्यात्परित्राणंहस्तधारणमित्यपि ॥ सेवनंसीवनंस्यूतिर्विदरःस्फुटनंभिदा ॥ ५ ॥
आक्रोशनमभीषंगःसंवेदोवेदनानना॥ संमूर्छनमभिव्याप्तिर्याञ्चाभिक्षार्थनार्दना॥६॥
वर्धनंछेदनेऽथद्वेआनंदनंसभाजने॥ आप्रच्छन्नमथाम्नायःसंप्रदायःक्षयेक्षिया ॥ ७॥

संमूर्छनं । अभिव्याप्तिः । द्वे सर्वतोव्याप्तेः याञ्चा । भिक्षा । अर्थना । अर्दना । चत्वारि याचनस्य । याञ्चेतियजयाचेतिनङ् ॥६॥ वर्धनं । छेदनं । द्वे कर्तनस्य । आनंदनं । "आमंत्रणमितिकेचित्पाठः ।" सभाजनं । "स्वभाजनमितिराजमुकुटः ।" आप्रच्छन्नं । त्रीणि स्वागतसंप्रश्नादिनाविहितस्यानंदस्य । आम्नायः । संप्रदायः । द्वे गुरुपरंपरागतस्यसमुपदेशस्य । क्षयः । क्षिया । द्वे अपचयस्य ॥ ७ ॥

ग्रहः । ग्राहः । द्वे ग्रहणस्य । वशः । कांतिः । द्वे इच्छायाः । रक्षणः । " रक्षा " त्राणः । द्वे रक्षणस्य । रणः । क्वणः । द्वे शब्दकरणस्य । व्यथः । वेधः द्वे वेधनस्य । पचा । पाकः । द्वे " पचनस्य " हवः । हूतिः । द्वे आव्हानस्य । वरः । वृतिः । द्वे वेष्टनेसंभक्तौच । " तपोभिरिष्यतेयस्तुदेवेभ्यः सवरोमतइति । " ॥ ८ ॥ ओषः । प्लोषः " प्रोषइत्यपिशब्दार्थकोशे ।" द्वे दाहस्य । नयः । नायः । द्वयं नीतेः । ज्यानिः । जीर्णिः । द्वे जीर्णतायाः ।

ग्रहेग्राहोवशःकांतौरक्षणस्त्राणेरणःक्वणे ॥ व्यधोवेधेपचापाकेहवोहूतौवरोवृतौ ॥ ८ ॥
ओषःप्लोषेनयोनायेज्यानिर्जीर्णौभ्रमोभ्रमौ॥स्फातिर्वृद्धौप्रथाख्यातौस्पृष्टिःपृक्तौस्त्रवः
स्रवे॥ ९॥एधासमृद्धौस्फुरणेस्फुरणाप्रमितौप्रमा॥ प्रसूतिःप्रसवेश्च्योतेप्रघारःक्लमथःक्लमे॥ १०॥

भ्रमः । भ्रमिः। द्वे भ्रांतेः । स्फातिः । वृद्धिः । द्वे "वृद्धेः । " प्रथा । ख्यातिः । द्वे "प्रख्यातेः" स्पृष्टिः । पृक्तिः । द्वे स्पर्शस्य । स्त्रवः । स्रवः । द्वे प्रस्रवणस्य ॥ ९ ॥ एधा । " विधेत्यपि " विधाजलासनेऋद्धौप्रकारेवेतसे विधावितिमेदिनी । " समृद्धिः । द्वे उपचयस्य । स्फुरणं । स्फुरणा । " स्फुलनंस्फोरणं स्फारणंचेत्यपि " द्वे " स्फुरणस्य " प्रमितिः । प्रमा । द्वे यथार्थज्ञानस्य । प्रसूतिः । प्रसवः । द्वे गर्भविमोचनस्य । श्च्योतः । प्राघारः । द्वे घृतादेःक्षरणे । क्लमथः । क्लमः । द्वे ग्लानेः ॥ १० ॥

उत्कर्षः । अतिशयः । द्वे प्रकर्षस्य । संधिः । श्लेषः । द्वे संधानस्य । विषयः । आश्रयः । "आशयइत्यपि"। द्वे "आश्रयस्य । " क्षिपा । क्षेपणं । द्वे "प्रेरणस्य । " गीर्णिः । गिरिः । द्वे निगरणस्य "गिळणेंइतिख्यातस्य ।" गुरणं "गूरणमितिमुकुटः । " उद्यमः । द्वे "भाराद्युद्यमनस्य" ॥११॥ उन्नायः । उन्नयः । द्वे ऊर्ध्वंनयनस्य । ऊहस्यच । श्रायः । श्रयणं । द्वे सेवायाः । जयनं । जयः । द्वे "जयस्य"। निगादः । निगदः । द्वे कथनस्य । मादः । मदः । द्वे हर्षस्य । उद्वेगः । उद्भ्रमः । द्वे उद्वेजनस्य ॥१२॥ विमर्दनं । परिमलः । द्वे कुंकुमादिमर्दनस्य । परिमलोविमर्देपीतिविश्वः । अभ्युपपत्तिः । अनुग्रहः । द्वे अंगीकारस्य । ततोऽनुग्रहाद्विरुद्धोनिग्रहःस्यात् । "विग्रहस्तुविरोधःस्यादितिक्वचित्पाठः । " एकं । अभियोगः । अभिग्रहः । द्वे कलहाव्हानस्य ॥ १३ ॥

उत्कर्षोऽतिशयेसंधिःश्लेषेविषयआश्रये ॥ क्षिपायांक्षेपणंगीर्णिर्गिरौगुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥
उन्नायउन्नयेश्रायःश्रयणेजयनेजयः ॥ निगादोनिगदेमादोमदउद्वेगउद्भ्रमे ॥ १२ ॥ विमर्दनंपरिमलोऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः ॥ निग्रहस्तद्विरुद्धःस्यादभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥

मुष्टिबंधः। संग्राहः। द्वे मुष्टिनादृढग्रहणस्य। डिंभः। डमरः विप्लवः। त्रयं नरलुंठनादेरुपसर्गविशेषस्य। प्रलयस्यवा। बंधनं। प्रसितिः। चारः।
त्रीणि बंधनस्य। "चारस्थानेस्वारंषठित्वास्वारादीनांचतुर्णांपर्यायतामाहस्वामी। स्पृशब्दोपतापयोः। अच्। प्रज्ञाद्यण्। स्वारः।" स्पर्शः। "स्प
शइतिरेफहीनोपि" स्प्रष्टा। "स्पष्टेत्यपि" उपतप्ता त्रयं उपतापाख्यरोगविशेषस्य। "संतप्तस्यवा"। स्पृशतीतिस्पर्शः। स्पर्शोरुजायांदानेचेति

मुष्टिबंधस्तुसंग्राहोडिंबेडमरविप्लुवौ ॥ बंधनंप्रसितिश्चारःस्पर्शःस्प्रष्टोपतप्तरि ॥ १४ ॥ निकारो
विप्रकारःस्यादाकारस्त्विंगइंगितं ॥ परिणामोविकारोद्वेसमेविकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥ अपहार
स्त्वपचयःसमाहारःसमुच्चयः॥ प्रत्याहारउपादानंविहारस्तुपरिक्रमः॥ १६ ॥

विश्वः ॥ १४ ॥ निकारः। विप्रकारः। द्वे अपकारस्य। आकारः। इंगः। इंगितं। त्रयं "अभिप्रायानुरूपचेष्टितस्य।" परिणामः। विकारः।
द्वे प्रकृतेरन्यथाभावे। यथामृद्विकारोघटः। विकृतिः। विक्रिया। द्वे विरुद्धक्रियायाः। परिणामस्यैवपर्यायाविमावपिवा। यथाकुंडलंकनकस्यै
वविकृतिः। परिणामइत्यर्थः ॥१५॥ अपहारः। अपचयः। द्वे अपहरणस्य। समाहारः। समुच्चयः। द्वे राशीकरणस्य। प्रत्याहारः। उपादानं।
द्वे इंद्रियाकर्षणस्य। विहारः। परिक्रमः। द्वे पद्भ्यांगतेः। यल्लक्ष्यं। सुरांगनानामवनौपरिक्रमइति ॥ १६ ॥

अभिहारः । "अभ्याहारइत्यपि" अभिग्रहणं । द्वे चौर्यकरणस्य । निर्हारः । अभ्यवकर्षणं । द्वे शल्यादेर्निष्काशनस्य । अनुहारः । अनुकारः । द्वे विडंबनस्य । यथाखणखणेतिनूपुरध्वनेरनुकारः । अर्थस्यधनादेरपगमेव्ययइत्येकं ॥ १७ ॥ प्रवाहः । प्रवृत्तिः । द्वे जलादीनांनिरंतरगतेः । यद्वहिर्गमनंसप्रवहइत्येकं । वियामः । वियमः । यामः । यमः । संयामः । संयमः । षट् संयमस्ययोगांगस्य ॥ १८ ॥ हिंसाकर्म हिंसाफलकंकर्मजारण मारणादिअभिचारःस्यात् । एकं । जागर्या । "अप्रिया । जागर्तिश्वेतिराजमुकुटः ।" जागरा । द्वे जागरणस्य । तत्रजागरास्त्रीपुंसयोः । विघ्नः । अं

अभिहारोऽभिग्रहणंनिर्हारोऽभ्यवकर्षणं ॥ अनुहारोऽनुकारःस्यादर्थस्यापगमेव्ययः ॥ १७ ॥ प्रवाहस्तुप्रवृत्तिःस्यात्प्रवहोगमनंबहिः ॥ वियामोवियमोयामोयमःसंयामसंयमौ ॥ १८ ॥ हिंसाकर्माभिचारःस्याज्जागर्याजागराद्वयोः ॥ विघ्नोंतरायःप्रत्यूहःस्यादुपघ्नोंतिकाश्रये ॥ १९ ॥ निर्वेशउपभोगःस्यात्परिसर्पःपरिक्रिया ॥ विधुरंतुप्रविश्लेषोऽभिप्रायश्छंदआशयः ॥ २० ॥

तरायः । प्रत्यूहः । त्रीणि विघ्नस्य । समीपभूतआश्रयेउपघ्नइत्येकं । "आश्रयणस्य वा ।" ॥ १९ ॥ निर्वेशः । उपभोगः । द्वे "उपभोगस्य ।" परिसर्पः । परिक्रिया । द्वे परिजनादिवेष्टनस्य । विधुरं । प्रविश्लेषः । द्वे अत्यंतवियोगस्य । "वैकल्येपिचविश्लेषेविधुरंविकलेत्रिष्वितिमेदिनी ।" अभिप्रायः । छंदः । आशयः । त्रीणि "अभिप्रायस्य ।" छंदोऽदंतः ॥ २० ॥

संक्षेपणं । समसनं । द्वे अविस्तारस्य । पर्यवस्था । विरोधनं । द्वे विरोधस्य । परिसर्या । परीसारः । " परिसारइतिशब्दार्थकोशः । " द्वे परितःसरणस्य । आस्या । आसना । स्थितिः । त्रीणि " आसनस्य ।" ॥२१॥ विस्तारः । विग्रहः । व्यासः । त्रयं विस्तृतेः । विस्तारःशब्दसंबंधीचेद्विस्तरइत्येकं । संवाहनं । मर्दनं । द्वे अंगमर्दनस्य । यथापादसंवाहनं । विनाशः । अदर्शनं । द्वे तिरोधानस्य ॥ २२ ॥ संस्तवः । परिचयः । द्वयं परिचि

संक्षेपणंसमसनंपर्यवस्थाविरोधनं॥ परिसर्यापरीसारःस्यादास्यात्वासनास्थितिः ॥ २१ ॥ विस्तारोविग्रहोव्यासःसचशब्दस्यविस्तरः॥ संवाहनंमर्दनंस्याद्विनाशःस्याददर्शनं॥२२॥ संस्तवःस्यात्परिचयःप्रसरस्तुविसर्पणं नीवाकस्तुप्रयामःस्यात्संनिधिःसंनिकर्षणं ॥ २३॥ लवोभिलावोलवनेनिष्पावःपवनेपवः॥ प्रस्तावःस्यादवसरस्त्रसरःसूत्रवेष्टनं॥ २४॥

तौ । प्रसरः । विसर्पणं । द्वे " व्रणादिप्रसरणस्य ।" नीवाकः । प्रयामः । द्वे धनधान्यादिषुजनानामादरातिशयस्य । नितरामुच्यतेनीवाकः । संनिधिः । " संनिधं । " सन्निकर्षणं । द्वे नैकट्यस्य । संनिधिःपुंसि ॥२३॥ लवः । अभिलावः । लवनं । त्रयंधान्यादिछेदनस्य । निष्पावः । पवनं । पवः । त्रीणिधान्यादीनांपूतीकरणस्य । संकीर्णत्वाल्लिंगसंकरः । प्रस्तावः । अवसरः । द्वे प्रसंगस्य । यथा । अवसरपठितावाणीत्यादि । त्रसरः । " तसरइतिवापाठः । " सूत्रवेष्टनं । द्वे तंतुवायकृतसूत्रवेष्टनभेदस्य तसरीइतिप्रसिद्धस्य ॥ २४ ॥

प्रजनः । उपसरः । द्वे गर्भग्रहणस्य । प्रश्रयः । प्रणयः । द्वे प्रेम्णः । प्रसरइतिवापाठः । प्रसरःप्रणयेवेगेइतिमेदिनी । धीशक्तिः । निष्क्रमः । द्वे बुद्धि सामर्थ्ये । निष्क्रमोबुद्धिसंपत्ताविति विश्वः । "शुश्रूषाश्रवणंचैवग्रहणंधारणंतथा । ऊहापोहौचविज्ञानंतत्वज्ञानंचधीगुणाइति" संक्रमः । दुर्गसंचरः । द्वे दुर्गमार्गस्य । "दुर्गादिप्रवेशक्रियायावा ।" संक्रमतेसंक्रम्यतेवाऽनेनसंक्रमः । सनस्त्रियां । "दुर्गसंचारइत्यन्यत्र ।" ॥ २५ ॥ प्रत्युत्क्रमः । "प्रत्युत्क्रांतिरित्यपि" प्रयोगः । द्वे युद्धार्थमतिशयितोद्योगस्य । प्रयोगोर्थोयस्यसः । "प्रयुद्धार्थइत्यपिपाठः । प्रत्युत्क्रमःप्रयुद्धार्थइतिभागुरिः ।" प्रक्रमः । उपक्रमः । द्वे प्रथमारंभस्य । अभ्यादानं । उद्घातः । आरंभः । त्रयमारंभमात्रस्य । यल्लक्ष्यं उद्घातःप्रणवोयासामिति । प्रक्रमादिपंचाप्येकार्थावा । संभ्रमः । त्वरा । द्वे संवेगस्य । आवेगस्तुत्वरात्वरितिवाचस्पतिः ॥ २६ ॥ प्रतिबंधः । प्रतिष्टंभः । द्वे कार्यप्रतिघातस्य । यथामणिमंत्रादिप्रतिबंधादग्नेरनुष्णतेति । अवनायः । निपातनं । नियातनमित्यपिपाठः ।" द्वे अधोनयनस्य । उपलंभः । अनुभवः । द्वे साक्षात्कारस्य । समालंभः । विलेपनं । द्वे कुंकुमादिनाविलेपने ॥ २७ ॥

प्रजनःस्यादुपसरःप्रश्रयप्रणयौसमौ ॥ धीशक्तिर्निष्क्रमोऽस्त्रीतुसंक्रमोदुर्गसंचरः ॥ २५ ॥ प्रत्युत्क्रमःप्रयोगार्थः प्रक्रमःस्यादुपक्रमः ॥ स्यादभ्यादानमुद्घातआरंभःसंभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥ प्रतिबंधःप्रतिष्टंभोऽवनायस्तुनिपातनं ॥ उपलंभस्त्वनुभवःसमालंभोविलेपनं ॥ २७ ॥

विप्रलंभः। विप्रयोगः। द्वे रागिणोर्विच्छेदस्य। विलंभः। अतिसर्जनं। द्वे अतिदानस्य। विश्रावः। प्रतिख्यातिः। "प्रविख्यातिरित्यपि" द्वे अतिप्रसिद्धेः। अवेक्षा। प्रतिजागरः। द्वयं वस्तूनांअवेक्षणस्य ॥२८॥ निपाठः। निपठः। पाठः। त्रीणि "पठनस्य" तेमः। स्तेमः। समुंदनं। त्रयमार्द्रीभावस्य। आदीनवः। आस्रवः। क्लेशः। त्रीणिक्लेशस्य। आस्रवंतीं द्रियाण्यनेनेति। आश्रवोतालव्यमध्यइतिकेचित्। मेलकः। संगः। संगमः। त्रीणि

विप्रलंभोविप्रयोगोविलंभस्त्वतिसर्जनं ॥ विश्रावस्तुप्रतिख्यातिरवेक्षाप्रतिजागरः ॥ २८॥ निपाठनिपठौपाठे तेमस्तेमौसमुंदने॥ आदीनवास्रवौक्लेशेमेलकेसंगसंगमौ॥२९॥ संवीक्षणंविचयनंमार्गणंमृगणामृगः॥परिरंभःपरिष्वंगःसंश्लेषउपगूहनं॥३०॥निर्वर्णनंतुनिध्यानंदर्शनालोकनेक्षणं॥ प्रत्याख्यानंनिरसनंप्रत्यादेशोनिराकृतिः॥ ३१ ॥

"संगमस्य। नामेलःसंगमोनावेत्यमरमाला।" ॥ २९ ॥ संवीक्षणं। "अन्वीक्षणं। अन्वेषणं। गवेषणंचेत्यपि।" विचयनं। मार्गणं। मृगणा। मृगः। पंच तात्पर्येणवस्तूनांगवेषणस्य। परिरंभः। "परीरंभइत्यपि" परिष्वंगः। संश्लेषः। उपगूहनं। चत्वारि। आलिंगनस्य ॥ ३० ॥ निर्वर्णनं। निध्यानं। दर्शनं। आलोकनं। ईक्षणं। पंचनिरीक्षणस्य। "दर्शनालोकलक्षणमित्यपिपाठः।" प्रत्याख्यानं। निरसनं। प्रत्यादेशः। निराकृतिः। चत्वारिनिराकरणस्य ॥ ३१ ॥

उपशायः। विशायः। द्वौ पर्यायेणानुक्रमेणयत्प्रहरकादीनांशयनंतदेवार्थौययोस्तौतथा। अर्तनं। ऋतीया। हृणीया।"हृणिया। मोहोवीज्याजुगुप्साचहृणीयाहृणियाघृणेतिवाचस्पतिः। ह्विणीयाह्विणियाचेतिद्विरूपकोशामरमालयोः।" घृणा। चत्वारि जुगुप्सायाः। करुणायाइतिकश्चित्। ऋतिःसौत्रोधातुः। जुगुप्सायामितिबहवः। कृपायामितिकेचित्। घृणाजुगुप्साकृपयोरितिविश्वः॥ ३२॥ व्यत्यासः। विपर्यासः। व्यत्ययः। विपर्ययः। "विपर्यायइतिभरतमालायां।" चत्वारि व्यतिक्रमस्य। पर्ययः। अतिक्रमः। अतिपातः। उपात्ययः। चत्वारि अतिक्रमस्य॥३३॥ समाहूययद्भृत्यादीनांप्रेषणंतत्रप्रतिशासनंस्यात्। एकं। ऋतुषुद्विजन्मनांछंदोगानांस्तुतिभूमिःस्तवनदेशःसंस्तावः। एकं। समेत्यस्तुवंत्यत्रसंस्तावः। यज्ञेसमिस्तुवइतिघञ्॥ ३४॥ यस्मिन्काष्ठेकाष्ठंनिधायतक्ष्यतेतनूक्रियतेसकाष्ठरूपआधारउद्घनः। एकं॥

उपशायोविशायश्चपर्यायशयनार्थकौ॥ अर्तनंचऋतीयाचहृणीयाचघृणार्थकाः॥३२॥ स्याद्व्यत्यासोविपर्यासोव्यत्ययश्चविपर्यये॥पर्यायोतिक्रमस्तस्मिन्नतिपातउपात्ययः॥ ३३॥ प्रेषणंयत्समाहूयतत्रस्यात्प्रतिशासनं॥ ससंस्तावःऋतुषुयास्तुतिभूमिर्द्विजन्मनां॥ ३४॥ निधायतक्ष्यतेयत्रकाष्ठेकाष्ठंसउद्घनः॥

स्तंबस्तृणगुच्छोयेननिहन्यतेसखनित्रविशेषःस्तंबघ्नः । स्तंबघनः । द्वे ॥ ३५ ॥ येनविध्यतेतत्रशस्त्रादौआविधइत्येकं । "भ्रमरसूच्यादेः । विंधणेंइ त्यादिख्यातस्य ।" विष्वक्समेसर्वतःसमानेवृक्षेनिघइत्येकं । "तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः" उत्कारः । निकारः । द्वौ धान्यस्यउत्क्षेपणमर्थौययोस्तौ तथा ॥ ३६ ॥ निगारादयोगरणादिषु । यथागरणेअभ्यवहारेनिगारइत्येकं । "गिळणेंइतिख्यातस्य । उद्गरणे ।" वमनेउद्गारः । "विक्षवणे" शब्दे

स्तंबघ्नस्तुस्तंबघनःस्तंबोयेननिहन्यते॥ ३५॥ आविधोविध्यतेयेनतत्रविष्वक्समेनिघः॥
उत्कारश्चनिकारश्चद्वौधान्योत्क्षेपणार्थकौ॥३६॥ निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहास्तुगरणादिषु॥
॥३७॥ आरत्यवरतिविरतयउपरामेथास्त्रियांतुनिष्ठेवः॥ निष्ठ्युतिर्निष्ठेवनंनिष्ठीवनमित्य
भिन्नानि॥ ३८॥ जवनेजूतिःसातिस्त्ववसानेस्यादथज्वरेजूर्तिः॥

विक्षावः । इत्येकं "शिंकइतिख्यातायाः । उद्ग्रहणे ।" ऊर्ध्वीकृत्यग्रहणेउद्ग्राहः । "ढेंकरइतिख्यातः ।" एकैकं ॥ ३७ ॥ आरतिः । अवरतिः । विरतिः । उपरामः । उपरमइत्यपि । चत्वार्युपरतेः । निष्ठेवः । निष्ठ्यूतिः । निष्ठेवनं । निष्ठीवनं । चत्वारि मुखेनश्लेष्मोत्सर्गस्य । "क्लीबेनिष्ठेवं ।" अभिन्नानिएकार्थानीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ जवनं । जूतिः । द्वे वेगस्य । सातिः । अवसानं । द्वे अंतस्य । ज्वरः । जूर्तिः । द्वे ज्वरस्य ॥

पशूनांगवादीनांप्रेरणंउदजःस्यात् । एकं । शापेआक्रोशेयोत्येअकरणिरित्यादयः । आक्रोशेनज्ञीतिभावेकरोतेरनिः । आदिशब्दादजीवनिः । "अजननिःअवग्राहः । निग्राहइति ।" यथाआः पापकथमकरण्यानलज्जसे । अजीवनिस्तेशठभूयात् ॥ ३९ ॥ गोत्रांतेभ्यः अपत्यार्थप्रत्ययांतेभ्यः औपगवादिशब्देभ्यस्तस्यवृंदमित्यर्थेऔपगवकादिकंस्यात् । यथा । उपगोरपत्यानिपुमांसः औपगवास्तेषांसमूहः औपगवकं । आदिशब्दाद्गार्गकं

उदजस्तुपशुप्रेरणमकरणिरित्यादयःशापे ॥ ३९ ॥ गोत्रांतेभ्यस्तस्यवृंदमित्यौपगवकादिकं ॥ आपूपिकंशाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसां ॥ ४० ॥ माणवानांतुमाणव्यंसहायानांसहायता ॥ हल्याहलानांब्राह्मण्यवाडव्येतुद्विजन्मनां ॥ ४१ ॥ द्वेपर्शुकानांपृष्ठानांपार्श्वंपृष्ठ्यमनुक्रमात् ॥ खलानांखलिनीखल्याप्यथमानुष्यकंनृणां ॥ ४२ ॥

दाक्षकमित्यादि । एकैकं । इतःपरमावर्गसमाप्तेर्वृंदमित्यधिकारः । अचेतसांजडानांअपूपादीनांवृंदं । आपूपिकं । शाष्कुलिकं । साक्तुकं । इत्यादि एकैकं ॥ ४० ॥ माणवानांसमूहोमाणव्यं । माणवाबालाःसहायाःसखायस्तेषांसमूहोसहायता । हलानांसमूहोहल्या । एकैकं । ब्राह्मण्यं । वाडव्यं । द्वे ब्राह्मणानांसमूहस्य ॥ ४१ ॥ पर्शुकाअस्थिविशेषास्तासांसमूहःपार्श्वं । पृष्ठानांसमूहःपृष्ठ्यं । " यज्ञविषयेऽदःस्मरंति ।" खलिनी । खल्या । द्वे खलानांसमूहस्य । नृणांमनुष्याणांसमूहोमानुष्यकं ॥ ४२ ॥

ग्रामाणांसमूहोग्रामता । जनानांसमूहोजनता । धूमानांसमूहोधूम्या । पाशानांसमूहःपाश्या । गलावृहत्काशास्तेषांसमूहोगल्या । सहस्राणांसमूहः साहस्रं । करीषाणांसमूहःकारीषं । कारीषंशुष्कगोमयं । वर्मणांसमूहःवार्मणं । वर्मकवचं । अथर्वणांसमूहःआथर्वणं । ऐकेकं । आदिशब्दाच्चार्मण "मांगारंचार्मिणमित्यादि । चर्मिणांसमूहश्चार्मिणं।" ॥४३॥ इतिसंकीर्णवर्गः ॥ ॥ अथानेकार्थवर्गः । ननुकिमर्थमनेकार्थाआरभ्यंतेतेषांप्रागुक्तवर्गेष्वभिहितत्वात् । यद्यत्रवक्ष्यंतेतर्हिकुतःप्रागुक्ताइत्यतआह । नानार्थइति । अत्रवक्ष्यमाणेषुकांतादिवर्गेष्वेवकेपिनानार्थाउक्तानतुप्रागुक्तपर्या

ग्रामताजनताधूम्यापाश्यागल्यापृथक्पृथक् ॥ अपिसाहस्रकारीषवार्मणाथर्वणादिकं ॥ ४३ ॥ इतिसंकीर्णवर्गः ॥
नानार्थाःकेपिकांतादिवर्गेष्वेवात्रकीर्तिताः ॥ भूरिप्रयोगायेयेषुपर्यायेष्वपितेषुते ॥ १ ॥

येषु । यथा । मारुतेवेधसिब्रघ्नेपुंसिकःकंशिरोंबुनोरिति । भूरिप्रयोगायत्रकुत्रापिकाव्यादिषुकविभिःप्राचुर्येणप्रयुक्तायेनाकलोकादयःशब्दास्तेपूर्वोक्तेषुयेषुपर्यायेषुदृश्यंतेतेषुपर्यायेषुअपिशब्दादत्रापिकांतादिषुकीर्तिताः । यथानाकशब्दःप्रचुरप्रयोगत्वात्प्राक्स्वर्गाकाशयोरुक्तोपिपुनरिहोक्तः । जंबुकशब्दस्तुसृगालपर्यायेष्वेवोक्तोनतुवरुणपर्यायेषुभूरिप्रयोगत्वाभावात् । इहतुजंबुकौक्रोष्टुवरुणावित्युभयत्रोच्यते ॥ १ ॥

नाकइत्येकंनामककारांतं । आकाशेस्वर्गेचवर्तते । "नअकंदुःखमत्रनाकः ।" भुवनेस्वर्गादौजनेचलोकइत्येकं । "लोक्यतेलोकः ।" पद्येअनुष्टु बादौवृत्तेयशसिकीर्तौश्लोकइत्येकं । "श्लोक्यतेश्लोकः । श्लोकृसंघाते ।" यशसियथा । उत्तमश्लोकोहरिः । शरेबाणेखड्गेचसायकः ॥ २ ॥ क्रोष्टासृगालः । वरुणःप्रसिद्धः । उभौजंबुकशब्दवाच्यौ । "जंबुकःफेरवेनीचेपश्चिमाशापतावपीतिमेदिनी ।" चिपिटोभ्रष्टव्रीहितंडुलः । अर्भकः शिशुः । तावुभौपृथुकौ । दर्शनंप्रकाशश्चालोकौ । "आलोकस्तुपुमान्द्योतेदर्शनेवंदिभाषणइतिमेदिनी ।" भेरीपटहंवाद्यविशेषौ । तुर्यांगत्वादेकव

आकाशेत्रिदिवेनाकोलोकस्तुभुवनेजने ॥ पद्येयशसिचश्लोकःशरेखड्गेचसायकः ॥ २ ॥
जंबुकौक्रोष्टुवरुणौपृथुकौचिपिटार्भकौ ॥ आलोकौदर्शनद्योतौभेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥
उत्संगचिन्हयोरंकःकलंकोंकापवादयोः ॥ तक्षकोनागवर्द्धक्योरर्कःस्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

द्भावः । उभावानकौ "आनकःपटहेभेर्यांमृदंगेध्वनदंबुदइतिमेदिनी ।" ॥ ३ ॥ उत्संगःक्रोडः । तत्रचिन्हेचांकः । "अंकोरूपकभेदोऽगचिन्हरेखा जिभूषणे रूपकाशांतिकोत्संगस्थानेकंपापदुःखयोरितिमेदिनी ।" चिन्हेदोषारोपेचकलंकः । "कलंकोंकेऽपवादेचकालायसमलेपिचेतिमेदिनी ।" नागविशेषेत्वष्टरिचतक्षकः । स्फटिकसूर्ययोरर्कशब्दोवर्तते । "अर्कोर्कपर्णेस्फटिकेरवौताम्रेदिवस्पतावितिमेदिनी ॥ ४ ॥

मारुतेवायौवेधसिब्रह्मणिब्रध्नेसूर्यैकइत्येकाक्षरंनाम । तद्रूपंतु । कः । कौ । काः ।इत्यादिदेववत् । सिरसिजलेचकमितिक्षीबं । सुखेपिकं । “ कोब्रह्मणिसमीरात्मयमदंभेषुभास्करे । मयूराग्नौचपुंसिस्यात्सुखशीर्षजलेषुकमितिमेदिनी । ” तुच्छधान्येतंडुलशून्येधान्येसंक्षेपेअविस्तारेभक्तसिक्थकेअन्नावयवेपुलाकइत्येकं ॥ ५ ॥ करिणोगजस्यपुच्छमूलोपांतेगुदाच्छादकमांसपिंडे । उलूकःपक्षिभेदस्तत्रचपेचकः । कमंडलौचकाराद्वर्षोपले

मारुतेवेधसिब्रध्नेपुंसिकःकंशिरोंबुनोः ॥ स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्येसंक्षेपेभक्तसिक्थके ॥ ५ ॥ उलूकेकरिणःपुच्छमूलोपांतेचपेचकः ॥ कमंडलौचकरकःसुगतेचविनायकः ॥ ६ ॥ किष्कुर्हस्तेवितस्तौचशूककीटेचवृश्चिकः ॥ प्रतिकूलेप्रतीकस्त्रिष्वेकदेशेतुपुंस्ययं ॥ ७ ॥ स्याद्भूतिकंतुभूर्निंबेकत्तृणेभूस्तृणेपिच ॥ ज्योत्स्निकायांचघोषेचकोशातक्यथकट्फले ॥ ८ ॥

दाडिमादौचकरकः । सुगतेबुद्धेचकाराद्विघ्नराजेगरुडेचविनायकः ॥ ६ ॥ हस्तेहस्तप्रमाणेवितस्तौचकिष्कुःप्रकोष्ठेप्यनपुंसकइतिरुद्रः । शूककीटेशूकसदृशरोमव्याप्तेकीटविशेषे । चकारादलौकर्केटेवृक्षविशेषेऽष्टमराशौचवृश्चिकः । प्रतिकूलेचप्रतीकः । तत्रप्रतिकूलेत्रिषुअवयवेपुंसि ॥ ७ ॥ भूनिंबेकिराततिक्तेकत्तृणंभूस्तृणंचगंधतृणविशेषौतत्रभूतिकं । ज्योत्स्निकायांपटोल्यां “ घोषेअपामार्गेच ” कोशातकी । कोशातकःकचेपुंसिपटोल्यांघोषकेस्त्रियामितिमेदिनी ॥ ८ ॥

कट्फलेकायफलइतिख्यातेवृक्षभेदेशुक्लखदिरेचसोमवल्कः । सिल्हकेपण्यभेदेतिलकल्केनिःस्नेहतिलचूर्णेचपिण्याकः । रामठेहिंगुनि । चकाराद्बा ल्हिकेदेशेऽश्वेधीरेच । ह्रस्वमध्यंचबाल्हिकमितिबाल्हीकमित्यपि" ॥ ९ ॥ व्यालग्राह्याहितुंडिकः । कौशिकोनकुलेव्यालग्राहेगुग्गुलशुक्रयोः वि श्वामित्रेचकोशज्ञोलूकयोरपिकौशिकइतिविश्वः । रुक्रोगः । तापः । संतापः शंकाभयंअत्रातंकइतिनाम । स्वल्पेअपिशब्दान्नीचकनिष्ठदरिद्रेष्वपिक्षु

सितेचखदिरेसोमवल्कःस्यादथसिल्हके ॥ तिलकल्केचपिण्याकोबाल्हीकंरामठेपिच ॥ ९ ॥ महेंद्रगुग्गुलूलूकव्या लग्राहिषुकौशिकः ॥ रुक्तापशंकास्वातंकःस्वल्पेपिक्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥ जैवातृकःशशांकेपिखुरेप्यश्वस्यवर्तकः ॥ व्याघ्रेपिपुंडरीकोनायवान्यामपिदीपकः ॥ ११ ॥ शालावृकाःकपिक्रोष्टुश्वानःस्वर्णेपिगैरिकं ॥ पीडार्थेपिव्यलीकं स्यादलीकंत्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥

ल्लकः ॥ १० ॥ जैवातृकःपुमान्सोमेदीर्घायुःकुशयोस्त्रिषु । अपिशब्दात्पक्षिभेदेचवर्तकः । अपिश ब्दादग्नौदिग्गजादौचपुंसिपुंडरीकः । सितांभोजादौक्लीबेच । यवानीओषधीभेदःअजमोदाख्यः । अपिशब्दाद्बर्हिचूडेपिदीपकः । प्रकाशेपि । "दी प्यकइत्यपि" ॥ ११ ॥ कप्यादयःशालावृकाःस्युः । अपिशब्दाद्वेरूइतिख्याते । धातौचगैरिकं "गैरिकंधातुरुक्मयोरितिमेदिनी ।" व्यलीकमप्रि याकार्यवैलक्ष्येष्वपिपीडनेइतिविश्वः ॥ १२ ॥

शीलंस्वभावोऽन्वयोवंशःतत्रानूकमिति "अनूकंतुकुलेशीलेपुंसिस्याद्गतजन्मनीतिमेदिनी ।" शकलंखंडं । वल्कलंत्वक् । द्वे शल्केइति । सुवर्णा नांहेम्नःकर्षाणांसाष्टेशतेऽष्टाधिकशतकेनिष्कः । सहाष्टभिर्वर्ततइतिसाष्टंसराजस्त्वयमितिवत् । तथाहेम्निसुवर्णमात्रेउरसोवक्षसोभूषणेहेमपलेचदी नारेसांव्यवहारिकेद्रव्यभेदेचनिष्कः । पलंकर्षचतुष्टयं । गुंजानामशीतिःकर्षः ॥ १३ ॥ शमलंपुरीषं । एनःपापं । "त्रिषुपापशयेकल्कोऽस्त्रीविट्

शीलान्वयावनूकेद्वेशल्केशकलवल्कले ॥ साष्टेशतेसुवर्णानांहेम्न्युरोभूषणेपले ॥ १३ ॥ दी
नारेपिचनिष्कोऽस्त्रीकल्कोऽस्त्रीशमलैनसोः ॥ दंभेप्यथपिनाकोऽस्त्रीशूलशंकरधन्वनोः॥ १४ ॥
धेनुकातुकरेण्वांचमेघजालेचकालिका ॥ कारिकायातनावृत्त्योःकर्णिकाकर्णभूषणे ॥ १५॥

किट्टेभदंतयोरितिविश्वः । कल्कोऽस्त्रीघृततैलादिशेषेदंभेविभीतकइतिमेदिनी" पिनाकोऽस्त्रीरुद्रचापेपांसुवर्षत्रिशूलयोरितिमेदिनी ॥१४॥ करेण्वां हस्तिन्यांचकारान्नवप्रसूतायांगविधेनुका । मेघजालेमेघवृंदेचकाराद्देवताविशेषेपिकालिका । वृत्तिर्विवरणश्लोकः । यथाग्रंथकारिका । "यातना कृत्योरित्यपिपाठः । कारिकानटयोषिति । कृतौविवरणश्लोकेशिल्पयातनरयोपि । नपुंसकंतुकर्मादौकारकेर्त्तरित्रिष्विति मेदिनी ।" ॥ १५ ॥

करिहस्तांगुलौगजशुंडाग्रेकमलांतर्गतकोशेचकर्णिका । "कर्णिकाकरिहस्ताग्रेकरमध्यांगुलावपि । क्रमुकादिच्छटांशेब्जवराटेकर्णभूषणइतिमेदिनी" । उत्तरेअतःपरंखांतेभ्यःप्राक्शब्दास्त्रिषुत्रिलिंगाइत्यर्थः । "वृंदारकःसुरेपुंसिमनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिष्वितिमेदिनी" मुख्यश्चान्यश्चकेवलश्चेतिएकेस्युः ॥ १६ ॥ दांभिकोमायावी । योदूरेरितेक्षणःसचकौक्कुटिकइत्युच्यते । योभृत्यःकोपप्रसादचिन्हज्ञानायप्रभोर्भालंललाटमेवपश्यति । भावद

करिहस्तांगुलौपद्मबीजकोश्यांत्रिषूत्तरे ॥ वृंदारकौरूपिमुख्यावेकेमुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥ स्याद्दांभिकःकौक्कुटिकोयश्चादूरेरितेक्षणः ॥ लालाटिकःप्रभोर्भालदर्शीकार्याक्षमश्चयः ॥ १७ ॥ "भूभृन्नितंबवलयचक्रेषुकटकोऽस्त्रियां ॥ सूच्यग्रेक्षुद्रशत्रौचरोमहर्षेचकंटकः ॥ १ ॥ पाकौपक्तिशिशूमध्यरत्नेनेतरिनायकः ॥ पर्यंकःस्यात्परिकरेस्याद्व्याद्येपिचलुब्धकः ॥ २ ॥

र्शीत्यपिपाठःयश्चकार्याक्षमःप्रभोःकार्यंकर्तुमशक्तःतावुभौलालाटिकौ । लालाटिकःसदालस्येप्रभुभावनिदर्शिनीत्यजयः । इतोभूभृन्नितंबेत्यादयःकेचिदमूलकाएवश्लोकाः । अतस्तेषांव्याख्यानाभावः ॥ १७ ॥

इतिकांताः । ॥ " खांतानाह " त्विट्करज्वालासुमयूखः । अत्रत्विट्शोभा । करःकिरणः । भ्रमरशरौशिलीमुखौ । निधौनिधिभेदे । कंबौचशंखः । अपिशब्दादाकाशेपिशून्येखं । खमिंद्रियेपूरेक्षेत्रेशून्यबिंदौविहायसि । संवेदनेदेवलोकेशर्मण्यपिनपुंसकमितिमेदिनी " ॥ १८ ॥ घृणिः

आर्द्रायामपिलुब्धकइत्यपिपाठः॥ पेटकस्त्रिषुवृंदेपिगुरौदेश्येचदेशिकः॥ खेटकौग्रामफलकौधीवरेपिचजालिकः ॥ ३ ॥ पुष्परेणौचकिंजल्कःशुल्कोऽस्त्रीस्त्रीधनेपिच॥ स्यात्कल्लोलेप्युत्कलिकावार्द्धकंभाववृंदयोः॥ ४॥ करिण्यांचापिगणिकादारकौबालभेदकौ॥ अंधेप्यनेडमूकःस्यात्टंकौदर्पाश्मदारणौ॥ ५॥" ॥इतिपंचक्षेपकाः॥
इतिकांतवर्गः ॥ मयूखस्त्विट्करज्वालास्वलिबाणौशिलीमुखौ ॥ शंखोनिधौललाटास्थिकंबौनस्त्रींद्रियेपिखं ॥१८॥घृणिज्वालेअपिशिखे॥खांताः॥शैलवृक्षौनगावगौ॥आशुगौवायुविशिखौशरार्कविहगाःखगाः॥१९॥

किरणः । अपिशब्दाच्चूडायांप्रपदेवर्हिचूडायांचशिखा । इतिखांतवर्गः । गांतानाह । शैलवृक्षौनगसंज्ञकावगसंज्ञकौच । त्रिशिखोबाणः । बाणार्कपक्षिणःखगशब्दवाच्याः । अर्केतिग्रहणमुपलक्षणं ॥ १९ ॥

चकाराच्छालिप्रभेदेपतंगः । क्रमुकोवृक्षभेदः । तत्फलेतुक्लीबंपूगं । वृंदंसमूहः । पशवोहरिणाद्याः । अपिशब्दात्मृगशीर्षेमार्गणायांचमृगः । जवोरंहः । अपिशब्दाद्विष्ठादेर्बहिर्निर्गमेपि ॥ २० ॥ कुसुमसंबंधिनिरेणौ । स्नात्यनेनस्नानीयंगंधचूर्णविशेषः । आदिनासुरतादिश्रमशांतयेकामशास्त्रायुक्तंयत्कर्पूरादिचूर्णंतद्ग्रहः । अपिशब्दादुपरागेपिपरागः । रजसिधूलौ । नागमातंगौगजेवर्तेते । अपिशब्दात्काद्रवेयनागकेशरनागकल्लीहास्तिनपुरमेघमुस्तकादौनागःपुंसि । क्लीबंसीसलवंगयोः । अपिशब्दाच्चंडालेपिमातंगः । "अपिशब्दात्" नेत्रस्यांतेऽगहीनेचापांगः ॥ २१ ॥ स्वभावःप्रकृतिः । निर्मोक्षस्त्यागः । निश्चयेयथा । गृहाणशस्त्रंयदिसर्गएषतइतिरघुः अध्यायः काव्यादिविरामस्थानं । सृष्टिर्निर्माणंएतेषुसर्गः । "सर्गस्तुनिश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिष्विितिमेदिनी ।" सन्नहनंकवचः । उपायःसामादिः । ध्यानंचित्तवृत्तिनिरोधः । संगतिःसंगमइत्यादिषुयोगशब्दः । "योगोपूर्वार्थसंप्राप्तौसंगतिध्यानयुक्तिषु । वपुस्थैर्यप्रयोगेचविष्कंभादिषुभेषजे । विश्रब्धघातकेद्रव्योपायसन्नहनेष्वपि । कार्मणेपिचेतिमेदिनी"॥ २२॥

पतंगौपक्षिसूर्यौचपूगःक्रमुकवृंदयोः॥ पशवोऽपिमृगावेगःप्रवाहजवयोरपि॥ २० ॥
परागःकौसुमेरेणौस्नानीयादौरजस्यपि॥ गजेपिनागमातंगावपांगस्तिलकेपिच॥ २१ ॥
सर्गःस्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु॥ योगःसन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु॥ २२ ॥

स्त्र्यादिभृतौपण्यस्त्रीणां । आदिशब्दाद्धस्त्यश्वादिकर्मकराणां भृतौमूल्येपालनेभरणेवाभोगः । पालनेभ्यवहारेचनिर्वेशेपण्ययोषितामितिविश्वः । अहेः सर्पस्य । शबलेकर्बुरेत्रिलिंग्यां । "सारंगःपुंसिहरिणेचातकेचमतंगजेशबलेत्रिष्विति मेदिनी" ॥ २३ ॥ कपौवानरेचकाराद्भेकेसारथ्यादौचप्लवगः । शापेआक्रोशेपराभवेतिरस्कारेऽभिषंगः । यानाद्यंगेरथशकटादीनामवयवेयुगः । युग्मेद्वयेकृतत्रेतादिषुहस्तचतुष्टयेऔषधभेदेचयुगं ॥ २४॥ इषुःशरः । पशूसुरभिद्वषौ । घृणीरश्मिः · स्वर्गादीनांदशानांद्वंद्वैक्यं । लक्ष्यदृष्ट्याप्रयोगानुसारेणगोशब्दःस्त्रियांपुंसिचोन्नेयः। यथासुरभौस्त्रियां । वृषभे

भोगःसुखेस्त्र्यादिभृतावहेश्वफणकाययोः ॥ चातकेहरिणेपुंसिसारंगःशबलेत्रिषु ॥ २३ ॥
कपौचप्लवगःशापेत्वभिषंगःपराभवे ॥ यानाद्यंगेयुगःपुंसियुगंयुग्मेकृतादिषु ॥ २४ ॥
स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ॥ लक्ष्यदृष्ट्यास्त्रियांपुंसिगौर्लिंगंचिन्हशेफसोः ॥ २५ ॥

पुंसि । गौः स्वर्गेवृषभेरश्मौवज्रेशीतकरेपुमान् । अर्जुनीनेत्रदिग्बाणभूवागादिषुयोषितीतिविश्वः । योषिति । स्त्रीलिंगे । कोशांतरेतुगौर्नादित्यैबलीवर्देकिरणक्रतुभेदयोः । स्त्रीतुस्याद्दिशिभारत्यां भूमौचसुरभावपि । नृस्त्रियोःस्वर्गवज्रांबुरश्मिदृग्बाणलोमस्विति । शेफः शिश्नः । अनुमानेहरमूर्तिभेदेचलिंगं । "लिंगंचिन्हेऽनुमानेचसांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषेपिमेहनेपिनपुंसकमितिमेदिनी" ॥ २५ ॥

प्राधान्यं । प्रभुत्वं । सानुःशिखरं । चकारात्पशोरवयवेशृंगं । "शृंगंप्रभुत्वेशिखरेचिन्हेक्रीडांबुयंत्रके । पाषाणोत्कर्षयोश्चापिशृंगःस्यात्कूर्चशीर्षकइति मेदिनी" । मूर्धामस्तकः । गुह्यंयोनिः । श्रीःसंपच्छोभा । कामइच्छाच । महात्म्यंऐश्वर्यं । यत्नःप्रयत्नः । अर्ककीर्तीसूर्ययशसीभगं । "भगंश्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषुधर्मेमोक्षेऽथनारवाविति मेदिनी ।" ॥ इतिगांतवर्गः ॥ २६ ॥ परिघातेपरितोहननेअस्त्रेलोहमयलगुडेऽपिशब्दाद्योगभेदेचपरिघः । अंभसांरयेजलप्रवाहेओघः । परंपरायांनृत्यभेदेच । मूल्येपण्येपूजोपहारेचार्घः । अंहःपापं । दुःखंजरामरणादि

शृंगंप्राधान्यसान्वोश्चवरांगंमूर्द्धगुह्ययोः ॥ भगंश्रीकाममाहात्म्यवीर्यरत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥ इतिगांताः ॥ परिघःपरिघातेऽस्त्रेप्योघोवृंदेंभसांरये ॥ मूल्येपूजाविधावर्घोंहोदुःखव्यसनेष्वघं ॥ २७ त्रिष्विष्टेल्पेलघुः ॥ इतिघांताः ॥ काचाःशिक्यमृद्भेददृग्रुजः ॥ विपर्यासेविस्तरेचप्रपंचःपावकेशुचिः ॥ २८ ॥

कं । व्यसनंमृगयाद्यूतादि । विपद्रागद्वेषादिवा तत्राघं ॥ २७ ॥ इष्टे । "मनोऽज्ञेल्पेगुरौ" लघुस्त्रिषु । "निःसारेचत्रिषु ।" इतिघांताः ॥ ॥ घांतकथनानंतरंचकारांतास्तृताः । शिक्यं । दधिभांडादिलंबनार्थंरज्जुसमूहकृतआश्रयविशेषः । मृद्भेदोमृद्विशेषः । यल्लक्ष्यं । काचःकाचोमणिर्मणिरिति । दृग्रुक्नेत्ररोगःपटलप्रायः । एतेत्रयःकाचाः । विपर्यासेवैपरीत्ये । चात्प्रतारणेप्रपंचः । पावकेऽग्नौशुचिःपुंसि ॥ २८ ॥

मास्याषाढेअमात्येसचिवेअत्युपधेउपधाधर्माद्यैःपरीक्षणंतामतिक्रांतेशुद्धचित्तेइत्यर्थः । "एतेषुचपुंसि ।" शुचिर्ग्रीष्माग्निशृंगारेष्वाषाढेशुद्धमंत्रिणि ज्येष्ठेचपुंसिधवलेशुद्धेऽनुपहतेत्रिष्विितिमेदिनी । मेध्येपवित्रेसितेशुक्लेचत्रिषु । स्पृहायामत्यासक्तौगभस्तौकिरणेचकाराद्दीप्तौशोभायांचरुचिः॥ २९॥ इतिचांताः । "अपिशब्दात्स्फटिकेअच्छः । स्तंबेकलापेचगुच्छः । तुन्नवृक्षेनादरुखीइतिप्रसिद्धेद्वेनौकांगेचकच्छः ॥ १ ॥ इतिछांताः ।" केकि

मास्यमात्येचात्युपधेपुंसिमेध्येसितेत्रिषु॥अभिष्वंगेस्पृहायांचगभस्तौचरुचिःस्त्रियां॥ २९॥इतिचांताः॥
"प्रसन्नेभल्लुकेप्यच्छोगुच्छस्तबककहारयोः॥ परिधानांचलेकच्छोजलप्रांतेत्रिलिंगकः॥ १ ॥इतिक्षेपक
श्च्छांतः॥" केकिताक्ष्र्यावहिभुजौदंतविप्रांडजाद्विजाः॥ अजाविष्णुहरच्छागागोष्ठाध्वनिवहाव्रजाः॥३०॥

ताक्ष्यौंमयूरगरुडौ । अहीन्भुंक्तेइत्यहिभुक् । विप्रेत्युपलक्षणं । क्षत्रवश्ययोः। विप्रक्षत्रियविट्शूद्रावर्णास्त्वाद्याद्विजाःस्मृताइतिस्मृतेः । अंडजाःपक्षिणः । एतेद्विजाः । छागोबस्तःअजोहारेहरौकामेविधौछागेरघोःसुतइतिविश्वः । गोष्ठंगोस्थानकं ।अध्वामार्गः । निवहःसंघः । एतेव्रजाः ॥ ३० ॥

जिनोबुद्धः । युधिष्ठिरेपिधर्मराजशब्दः ।दंतिदंतेकुंजः । अपिशब्दान्निकुंजे "हनौचापिपुन्नपुंसकलिंगः ।" क्षेत्रेनगरद्वारेचवलजंक्लीवं । "वल जंगोपुरेक्षेत्रेसस्यसंगरयोरपीतिमेदिनी ।" वल्गुदर्शनावरस्त्रीत्यर्थः ॥ ३१॥ समःक्ष्मांशेभूभागेतत्रआजिरिति । रणेसंयामे । संततिरपत्यं । चकाराद्ध न्वंतरावब्जः । पद्मेपिअब्जं ॥स्वकेआत्मीयेनित्येचिरस्थिते । यथाधर्मोनिजःनित्यइत्यर्थः । इतिजांताः ॥ ३२ ॥यांतानाह । आत्मनिपुरुषेक्षेत्रज्ञःपुंसि।

धर्मराजौजिनयमौकुंजोदंतेऽपिनस्त्रियां ॥ वलजेक्षेत्रपूर्द्वारेवलजावल्गुदर्शना ॥ ३१ ॥ समेक्ष्मांशेरणे प्याजिःप्रजास्यात्संततौजने ॥ अब्जौशंखशशांकौचस्वकेनित्येनिजंत्रिषु ॥ ३२ ॥ इतिजांताः ॥ पुंस्यात्म निप्रवीणेचक्षेत्रज्ञोवाच्यलिंगकः ॥ संज्ञास्याच्चेतनानामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥ इतिञांताः ॥

प्रवीणेतुवाच्यलिंगकः । चेतनाधीः । नामाभिधानं । हस्ताद्यैर्हस्तभ्रूलोचनादिभिर्याअर्थसूचनाप्रयोजनविज्ञापनंसापिसंज्ञा । "गायत्रीसूर्यस्त्रीचसं ज्ञा ।" ॥ ३३ ॥ अत्रक्षेपकोयं । दोषज्ञौवैद्यविद्वांसौज्ञोविद्वान्सोमजोपिच । विज्ञौप्रवीणकुशलौकालज्ञौज्ञानिकुक्कुटावितिञांताः ॥ १ ॥

काकश्चेभगंडोहस्तिकपोलश्चकाकेभगंडौ । “करटौस्यातां । करटोगजगंडेस्यात्कुसुंभेनिंद्यजीवने । एकादशाहादिश्राद्धेदुर्दुरूढेपिवायसे । करटोवाद्यभेदेइतिमेदिनी” । गजगंडःकटिश्चकटौस्यातां । कटिःश्रोणिः । “कटःश्रोणौक्रियाकारेकालिंजेऽतिशयेशवे । समयेगजगंडेपिपिप्पल्यांतुकटीमतेतिविश्वः ।” रुजानिष्क्रेशशिराःखलतिःतस्मिन्दुश्चर्मणिनिष्कुषितत्वचिमहेश्वरेशिपिविष्टः । “शिपविष्टःशिविपिष्टइतिराजमुकुटः ।” ॥३४॥

काकेभगंडौकरटौगजगंडकटीकटौ ॥ शिपिविष्टस्तुखलतौदुश्चर्मणिमहेश्वरे ॥ ३४ ॥
देवशिल्पिन्यपित्वष्टादिष्टंदैवेपिनद्वयोः ॥ रसेकटुःकद्वकार्येत्रिषुमत्सरतीक्ष्णयोः ॥ रिष्टं
क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टेतुशुभाशुभे ॥ ३५ ॥ ७

देवशिल्पिनिविश्वकर्मण्यपिशब्दाद्रविभेदेकाष्ठतक्षेत्वष्टा । दैवेप्राक्तनकर्मणिनपुंसकं । अपिशब्दात्कालेतुना । रसेपिप्पल्यादिरसभेदेकटुःपुंसि । अकार्येकरणार्नेहकटुक्लीवं । मत्सरतीक्ष्णयोस्त्रिषु । क्षेमेकल्याणे । अशुभेऽमंगले । अभावेअशुभस्यैवाभावेरिष्टमिति । शुभाशुभेअरिष्टे । सूतिकागृहंचारिष्टं । “अरिष्टमशुभेनक्रेसूतिकागारआसवे । शुभेमरणचिन्हेचेतिमेदिनी ।” ॥ ३५ ॥

मायादिषुनवसुकूटं । तदस्त्रियां । अन्यथाकारदर्शनंमाया । निश्चलमविकारमाकाशादि । यंत्रंमृगबंधनविशेषः । कैतवंकपटं । अनृतंअसत्यं । राशिःपुंजः । अयोघनोलोहहननार्थआयुधविशेषः । सीरायंहलायं ॥३६॥ सूक्ष्मैलाप्रसिद्धा । कालेऽल्पस्वाक्षरचतुर्थभागग्रहणात्मकेकालभेदे । अल्पेलेशे । संशयेसंदेहे । अर्तिश्चापायं । उत्कर्षःप्रकर्षः । अश्रिःकोणः । संख्याभेदेपिकोटिःस्यात्कोटिरश्मौचापाग्रेसंख्याभेदप्रकर्षयोरितिविश्वः । मूले

मायानिश्चलयंत्रेषुकैतवानृतराशिषु ॥ अयोघनेशैलशृंगेसीरांगेकूटमस्त्रियां ॥ ३६ ॥ सूक्ष्मैलायांत्रुटिःस्त्री स्यात्कालेल्पेसंशयेऽपिसा ॥ अर्त्युत्कर्षाश्रयःकोट्योमूलेलग्नकचेजटा ॥ ३७ ॥ व्युष्टिःफलेसमृद्धौचदृष्टिर्ज्ञाने क्षिणदर्शने ॥ इष्टिर्यागेच्छयोःसृष्टंनिश्चितेबहुनित्रिषु ॥ ३८ ॥ कष्टेतुकृच्छ्रगहनेदक्षामंदागदेषुच ॥

संश्लिष्टकेशेजटा । मांस्यांवेदविकृतौच ॥ ३७ ॥ फलेसाध्ये । समृद्धौसंपदिव्युष्टिः । अक्षिणिचक्षुषि । यागोयज्ञः । इच्छास्पृहा "इष्टिर्मताभिलाषेपिसंग्रहश्लोकयागयोरितिमेदिनी" बहुनिप्रचुरे । मुक्तनिर्मितयोश्चसृष्टं ॥ ३८ ॥ कृच्छ्रंदुःखं । गहनंदुरधिगमांतःप्रांतं । उभेकष्टे । दक्षोऽनलसः । अमंदस्तीक्ष्णः । अगदोरोगहीनः । एतेपटवः ॥

द्वौकष्टपटूवाच्यलिंगौ ॥ ॥ इतिटांताः । अपिशब्दान्मयूरेपिनीलकंठः ॥ ३९ ॥ अंतर्जठरंजठरस्यांतरं । कुसूलोधान्यागारं । अंतर्गृहंगृहाभ्यं तरंचएतेषुकोष्ठःपुंसि । निष्पत्तिर्निष्पादनं । नाशःअदर्शनं । अंतःप्रध्वंसः । स्थितौमर्यादायांकालविशेषेपि ॥ ४० ॥ अतिशस्तेसुप्रशस्ते । अपिश ब्दादतिवृद्धे । अग्रजेमासिच । अतियूनिबाले । अनुजेऽपिकनिष्ठः ॥ ॥ इतिठांताः ॥ ॥ दंडोदमेमानभेदेलगुडेयमसैन्ययोः । व्यूहभेदेप्रकांडेश्वे

पटुर्द्वौवाच्यलिंगौच॥इतिटांताः॥नीलकंठःशिवेपिच॥३९॥पुंसिकोष्ठोंतर्जठरंकुसूलोंतर्गृहंतथा॥निष्ठानि ष्पत्तिनाशांताःकाष्ठोत्कर्षेस्थितौदिशि ॥ ४० ॥ त्रिषुज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपिकनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः॥इतिठां ताः॥ दंडोऽस्त्रीलगुडेपिस्याद्गुडोगोलेक्षुपाकयोः॥ ४१ ॥ सर्पमांसात्पशूव्याडौगोभूवाचस्त्विडाइलाः ॥

कोणमंथानयोरपि । अभिमानेयहेदंडश्चंडांशोःपारिपार्श्विकइत्यपिशब्दात्ज्ञेयाः । गोलोमृदादिगुडकःइक्षुपाकःइक्षुविकारः।“हस्तिसन्नाहेपिगुडः।” स्नुहीगुडिकयोर्गुडा ॥ ४१ ॥ मांसात्पशुर्व्याघ्रः । मांसमत्तीतिमांसात्सचासौपशुश्चेति । डलयोरेकत्वेनव्यालश्च । “ खलेऽपिच ” गौर्धेनुः । डलयोरै क्यादिडाइलाश्च इलाबुधपत्नीच ॥

वंशशलाकापंजराद्यर्थावेणुशलाका। अपिशब्दाद्विषेपुंसि। "सिंहनादेचस्त्रियां।" षट्क्षणमितेकालेऽपिशब्दाच्छिरादिषुचनाडी। "शिरायांगंडदूर्वायांचर्यायांकुहनस्यचेतिमेदिनी।" ॥ ४२ ॥ दंडादिषु षट्सुकांडः। सचपुन्नपुंसकयोः। अर्वाकुत्सितः। वर्गः परिच्छेदः। यथाप्रथमकांडेऽभिहितं। अवसरःप्रस्तावः। अमत्रेपात्रे। मूलंयद्वणिक्धनंतत्रचभांडं। कांचनादिनिर्मितेऽश्वाभरणेभूषणमात्रेच ॥ ४३ ॥ इतिडांताः। भृशमत्यर्थंप्र

क्ष्वेडावंशशलाकापिनाडीनालेपिषट्क्षणे॥ ४२॥ कांडोऽस्त्रीदंडबाणार्ववर्गावसरवारिषु॥ स्याद्भांडमश्वाभरणेमत्रेमूलवणिग्धने॥ इतिडांताः॥ ४३॥ भृशप्रतिज्ञयोर्बाढंप्रगाढंभृशकृच्छ्रयोः॥ शक्तस्थूलौत्रिषुदृढौव्यूढौविन्यस्तसंहतौ॥ ४४॥ ॥ इतिढांताः॥ भ्रूणोऽर्भकेस्त्रैणगर्भेबाणोबलिसुतेशरे॥ कणोऽतिसूक्ष्मेधान्यांशेसंघातेप्रमथेगणः॥ ४५॥

तिज्ञास्वीकारः। दृढेपिप्रगाढं। "शक्तःसमर्थः तत्रस्थूलेचदृढः। विन्यस्तेसंहतेचव्यूढः। पृथुलेच।" इतिढांताः। स्त्रियाअयंस्त्रैणः। स्त्रैणश्चासौगर्भश्चतस्मिन्। बलिपुत्रेबाणः। "बाणःस्याद्गोस्तनेदैत्यभेदेकेवलकांडयोरितिमेदिनी।" अतिसूक्ष्मवस्तुनिधान्यांशेचकणः। प्रमथेरुद्रानुचरे ॥ ४५ ॥

द्यूतमक्षादिभिः क्रीडा । आदिनामेषकुक्कुटादियुद्धादिकं । तत्रउत्सृष्टेन्यस्तार्थे भृतौवेतने मूल्येविक्रेयवस्तुद्रव्ये धनेकाकिणीचतुष्टयेपणः । "अपिश ब्दात्ग्लहेक्रय्यशाकादिकायांच" मौर्व्यांज्यायां द्रव्याश्रितेरसगंधादौ । आदिशब्दस्यप्रत्येकंसंबंधात्सत्वरजआदौशौर्यचातुर्यादौसंधिविग्रहादौ । इं द्रियेअदेङियुक्तेचगुणः । "गुणेमौर्व्यामप्रधानेरूपादौसूदइंद्रिये ॥ त्यागेशौर्यादिसत्वादिसंध्याद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपिवस्त्यांचेतिमेदिनी"॥ ४६॥

पणोद्यूतादिषूत्सृष्टेभृतौमूल्येधनेपिच ॥ मौर्व्यांद्रव्याश्रितेसत्वशौर्यसंध्यादिकेगुणः ॥ ४६ ॥
निर्व्यापारस्थितौकालविशेषोत्सवयोःक्षणः ॥ वर्णोद्विजादौशुक्लादौस्तुतौवर्णंतुवाक्ष्सरे ॥ ४७ ॥

निर्व्यापारस्थितौतूष्णीमवस्थानेकालविशेषेमुहूर्तस्यद्वादशेभागेउत्सवेपुत्रजन्मादौक्षणः । "पर्वणिच" विप्रक्षत्रियादौशुक्लपीतादौस्तुतौस्तवेवर्णः । अ क्षरेवर्णंवाक्लीबेपुंसिचेत्यर्थः । "वर्णोद्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासुच ॥ स्तुतौनानस्त्रियांभेदरूपाक्षरविलेपनइतिमेदिनी ॥ ४७ ॥

"वर्णभेदेकपिले।" अपिशब्दात्सूर्यसारथौ। "अव्यक्तरागेसंध्यारागेच।" सोरुणशब्दः। "अपिशब्दात्" स्तंभादौस्थेयुषिचस्थाणुः। "अपिशब्दात्" अश्वत्थाम्नः। पितरिपरिमाणविशेषेचद्रोणः। आजौयुद्धे रवेशब्दे॥ ४८॥ श्रेष्ठोमुख्यः। "ग्रामणीर्भोगिकेपत्यौप्रधानेनापितेपिचेतिविश्वप्रकाशः। मेषलोम्नि भ्रुवोरंतरावर्ते ऊर्णा" आदिनाशशोष्ट्रादीनांचलोमसाऊर्णा। सोर्णातुचक्रवर्त्यादीनांमहायोगिनांचमहापुरुषलक्षणभूताम्र

अरुणोभास्करेपिस्याद्वर्णभेदेपिचत्रिषु॥ स्थाणुःशर्वोप्यथद्रोणःकाकेप्याजौरवेरणः॥४८॥ ग्रामणीर्नापितेपुंसिश्रेष्ठेग्रामाधिपेत्रिषु॥ ऊर्णामेषादिलोम्निस्यादावर्तेचांतराभ्रुवोः॥४९॥ हरिणीस्यान्मृगीहेमप्रतिमाहरिताचया॥ त्रिषुपांडौचहरिणःस्थूणास्तंभेपिवेश्मनः॥५०॥

णालतंतुसूक्ष्माशुभ्रायताप्रशस्तावार्ताप्रायेणभवति॥ ४९॥ हेम्नःसुवर्णस्यप्रतिमायाचहरिताहरिद्वर्णा "हरिणीहरितायांचनारीभिद्वृत्तभेदयोः। सुवर्णप्रतिमायांचेतिमेदिनी।" पांडौपांडुरवर्णेचकारान्मृगभेदे। वेश्मनोगृहस्यस्तंभेस्थूणा। अपिशब्दाल्लोहस्यप्रतिमायां॥ ५०॥

स्पृहावांछा । पिपासापानेच्छा । जुगुप्सानिंदा । "करुणाचघृणेत्युच्यते" वणिक्पथेपण्यवीथी । आपणेपण्येचविपणिः । सुरामद्यं । प्रत्यक्प्रतीचीदिक् । उभेवारुण्यौ । "गंडदूर्वापिवारुणी ।" ॥ ५१ ॥ इभ्यांहस्तिन्यांकरेणुःस्त्रीलिंगा । इभेहस्तिनिकरेणुर्नापुल्लिंगः । बलंपराक्रमः । गृहेरक्षितरिशरणं । "वधरक्षणयोरपिशरणं ।" चकारादग्निमंथेचश्रीपर्णं ॥ ५२ ॥ अभिमरोयुद्धं । खरेतिग्मे । "तीक्ष्णंसामुद्रलवणेविषलोहाजिमुष्कके ।

तृष्णेस्पृहापिपासेद्वेजुगुप्साकरुणेघृणे ॥ वणिक्पथेचविपणिःसुराप्रत्यक्चवारुणी ॥ ५१ ॥ करेणुरिभ्यांस्त्रीनेभेद्रविणंतुबलंधनं ॥ शरणंगृहरक्षित्रोःश्रीपर्णंकमलेपिच ॥ ५२ ॥ विषाऽभिमरलोहेषुतीक्ष्णंक्लीबेखरेत्रिषु ॥ प्रमाणंहेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ॥ ५३ ॥

क्लीबंयवाग्रजेपुंसितिग्मात्यागिनोस्त्रिष्वितिमेदिनी ।" हेतुर्धूमादिः । मर्यादासीमा । इयत्तापरिच्छेदः । प्रमाताज्ञाता । "प्रमाणंनित्यमर्यादाशास्त्रेषुसत्यवादिनि । इयत्तायांचहेतौचक्लीबैकत्वेप्रमातरीतिमेदिनी" ॥ ५३ ॥

साधकतमंक्रियासिद्धौप्रकृष्टोहेतुः । क्षेत्रंसस्योत्पत्तिस्थानं । करणंसाधनेक्षेत्रेइतिविश्वः । अपिशब्दात्कर्मादि । "करणंकरणेकायेसाधनेंद्रियकर्मसु । कायस्थेव्रतबंधेचनाट्यगीतप्रभेदयोः । पुमान्शूद्राविशोःपुत्रेवानरादौचकीर्त्यतेइत्यजयः । प्राणिनामुत्पादेजन्मनि । असंबाधचमूगतौनिर्बाधसैन्यगमनेघंटापथेचसंसरणं ॥ ५४ ॥ उन्नयेजलपात्रादेरूर्ध्वनयने । "उन्मूलितेचउद्गिरणं ।" अतःपरंवक्ष्यमाणांतशब्दास्तेत्रिषु । पशुशृंगेचेभदंत

करणंसाधकतमंक्षेत्रगात्रेंद्रियेष्वपि ॥ प्राण्युत्पादेसंसरणमसंबाधचमूगतौ ॥ ५४ ॥ घंटापथेऽथवांतान्नेसमुद्गिरणमुन्नये ॥ अतःस्त्रिषुविषाणंस्यात्पशुश्रृंगेभदंतयोः ॥ ५५ ॥ प्रवणंक्रमनिम्नोर्व्यांप्रव्हेनातुचतुष्पथे ॥ संकीर्णौनिचिताशुद्धौविरिणंशून्यमूषरं ॥ ५६ ॥ ॥ सेतौचवरणोवेणीनदीभेदेकचोच्चये ॥" इतिणांताः ॥

श्वतयोः । स्त्रियांविषाणी ॥ ५५ ॥ क्रमेणनिम्नाक्रमनिम्नासाचासौउर्वीचपृथ्वी तत्रप्रव्हेनम्रेचतुष्पथे प्रवणःपुंस्येव । निचितोव्याप्तः । अशुद्धोअमित्रः । "संकीर्णसंकटेव्याप्तेकुत्रचिद्वर्णसंकरइत्यजयः ।" शून्यंनिराश्रयोदेशः । ऊषरंस्थलभेदः । तद्विरिणमितिस्यात् । "दीर्घादिरपि । इरणमित्यपि" ॥ ५६ ॥ सेतौचवरणोवेणीनदीभेदोकचोच्चयइत्यमूलकः ॥ इतिणांताः ॥

अथतांतानाह । नदःसरिद्विशेषः । तार्क्ष्यौगरुडः ' भासःपक्षिभेदोगोष्ठकुक्कुटाख्यः । पक्षीपक्षिमात्रं ॥ ५७ ॥ उत्पातोधूममयीतारा " ग्रहभेदेपिधूमकेतुः । जीमूतोऽद्रौधृतिकरेदेवतारेपयोधरेइतिमेदिनी । " पाणिःकरः । नक्षत्रंत्रयोदशं । पवनोवायुरमरश्चमरुत्संज्ञौ ॥ ५८ ॥ महामात्रसारथीयंतारौ । धाताधारकः । " स्वामिन्यपिभर्ता " यानपात्रेवहित्रे । " गृहस्थानेवाससिचपोतः । प्राण्यंतरेभूतांतरे । केतुर्नारुक्पताकारियहोत्पातेषुलक्ष्मणीतिमेदिनी " ॥ ५९ ॥ पार्थिवेराज्ञितनयेपुत्रे । कारुःशिल्पीतद्भेदे । अपिशब्दात्कंचुकिनि । जीवेष्टियाजकेचस्थपतिः । भूमिधरःशैलः॥ ६० ॥

देवसूर्यौविवस्वंतौसरस्वंतौनदार्णवौ ॥ पक्षितार्क्ष्यौगरुत्मंतौशकुंतौभासपक्षिणौ ॥ ५७ ॥ अग्न्युत्पातौधूमकेतू जीमूतौमेघपर्वतौ ॥ हस्तौतुपाणिनक्षत्रेमरुतौपवनामरौ ॥ ५८ ॥ यंताहस्तिपकेसूतेभर्ताधातरिपोष्टरि ॥ यानपात्रेशिशौपोतःप्रेतःप्राण्यंतरेमृते ॥ ५९ ॥ ग्रहभेदेध्वजेकेतुःपार्थिवेतनयेसुतः ॥ स्थपतिःकारुभेदेपिभूभृद्भूमिधरेनृपे ॥ ६० ॥ मूर्धाभिषिक्तोभूपेऽपिऋतुःस्त्रीकुसुमेपिच ॥ विष्णावप्यजिताव्यक्तौसूतस्त्वष्टरिसारथौ ॥ ६१ ॥

" अपिशब्दात् " प्रधानेक्षत्रियमात्रेचमूर्धाभिषिक्तः । स्त्रीकुसुमेरजसि । हेमंतादौचऋतुः । अजितश्चाव्यक्तश्चेतितकारांताविमौविष्णावपिवर्तेते । अपिशब्दादपरिभूतेशंकरेचाजितः । अव्यक्तःशंकरेविष्णावव्यक्तंमहदादिके । आत्मन्यपिस्यादव्यक्तमस्फुटेत्वभिधेयवदितिविश्वः । त्वष्टरिशिल्पिभेदे । क्षत्रियाब्राह्मणीजेपिसूतःसारथिवंदिनोरितिविश्वः ॥ ६१ ॥

स्फुटेपिव्यक्तः । शास्त्रंतर्कादि । निदर्शनमुदाहरणं । इमेउभेदृष्टांतौ । द्वाःस्थेद्वारपाले । वैश्यायामित्यपपाठः । क्षत्ताशूद्रात्क्षत्रियाजेइतिविश्वकोशात् । चात्भुजिष्यातनये ॥ ६२ ॥ प्रकरणंप्रस्तावः।प्रकारोभावः कात्स्न्र्यंसाकल्यं । वार्ताजनश्रुतिः नृत्यस्थानेनृत्यमंडपे । नीवृद्विशेषोजनपदविशेषः । सचपश्चिमसागरस्थोद्वारावती ॥ ६३ ॥ यमोधर्मराजः। दैवंप्राकृतनंकर्म । अकुशलकर्मपापं । श्लेष्मादयोधातुशब्दवाच्याः । आदिशब्दात्पित्तादिग्रहः ।

व्यक्तःप्राज्ञेपिदृष्टांतावुभौशास्त्रनिदर्शने ॥ क्षत्तास्यात्सारथौद्वाःस्थेक्षत्रियायांचशूद्रजे ॥ ६२ ॥ वृत्तांतःस्यात्प्रकरणेप्रकारेकात्स्न्र्यवार्तयोः ॥ आनर्तःसमरेनृत्यस्थाननीवृद्विशेषयोः ॥ ६३ ॥ कृतांतोयमसिद्धांतदैवाकुशलकर्मसु ॥ श्लेष्मादिरसरक्तादिमहाभूतानितद्गुणाः ॥ ६४ ॥ इंद्रियाण्यश्मविकृतिःशब्दयोनिश्चधातवः ॥ कक्षांतरेपिशुद्धांतोनृपस्यासर्वगोचरे ॥ ६५ ॥

रसआहारपरिणामजोभागविशेषः रसरक्तादीत्यादिनावसामज्जादिग्रहः । महाभूतानिपृथिव्यादीनिपंच । तद्गुणागंधादयः ॥ ६४ ॥ इंद्रियाणिचक्षुरादीनि । अश्मविकृतिः मनःशिलादि । शब्दयोनिः भूसत्तायामित्यादिः । भूवादयोधातवइतिसूत्रात् । नृपस्यकक्षांतरेराजधानीस्थानविशेषे । असर्वगोचरइतिकक्षांतरस्यविशेषणं । अपिशब्दादंतःपुरेआशौचांतेच ॥ ६५ ॥

कासूः महाराष्ट्रभाषायांसैतीतिख्यातः आयुधभेदः । कासूःशक्त्यायुधेपिचेतिविश्वात् । काठिन्यंदृढता । वल्लीलता । रात्रौगृहेचवसतिः ॥ ६६ ॥ क्षयोहानिरर्चापूजातत्रापचितिः । निष्कृतौव्ययेच । अवसानंअंतः ॥ धनुष्कोटिःचापाग्रं ।"आर्तिरितिपाठः । उपसर्गाद्दतीतिवृद्धिः ।" सामान्यंगोत्वादि । मालत्यांचजाति "जातिःसामान्यगोत्रयोः । मालत्यामामलक्यांचचुल्ल्यांकंपिल्लुजन्मनोः । जातीफलेच्छंदसिचेतिहैमः ।" ॥ ६७ ॥ प्रचारःलोकाचार इतियावत् । स्यंदःप्रस्रवणं । तत्ररीतिः । "रीतिःप्रचारेस्यंदेचलोहकिट्टारकूटयोरितिविश्वः ।" डिंबेप्रवासेचईतिः । डिंबोविप्लवः । सचसप्तविधः । अति

कासूसामर्थ्ययोःशक्तिर्मूर्तिःकाठिण्यकाययोः ॥ विस्तारवल्ल्योर्व्रततिर्वसतीरात्रिवेश्मनोः॥ ६६॥ क्षयार्चयोरपचितिःसातिर्दानावसानयोः॥ अर्तिःपीडाधनुष्कोट्योर्जातिःसामान्यजन्मनोः॥६७॥ प्रचारस्यंदयोरीतिरीतिर्डिंबप्रवासयोः॥ उदयेऽधिगमेप्राप्तिस्त्रेतात्वग्नित्रयेयुगे ॥ ६८॥ वीणाभेदेपिमहतीभूतिर्भस्मनिसंपदि ॥ नदीनगर्योर्नागानांभोगवत्यथसंगरे॥६९॥ वृष्टिरनावृष्टिः शलभामूषकाःशुकाः । स्वचक्रंपरचक्रंचसप्तैताईतयःस्मृताइतिभेदात् । उदयेउत्पत्तौ । अधिगमेलाभे । अग्नित्रये । दक्षिणगार्हपत्याहवनीयाख्ये । द्वितीयेयुगे । त्रेताशब्दआबंतः ॥६८॥ वीणाभेदोनारदीवीणा । महत्वयुक्तायांभार्यादौच अणिमादौचभूतिः।"भूतिर्भस्मनिसंपदि । मांसपाकविशेषेचजननेगजमंडनइत्यमरशेषः।"नागानांनद्यांनगर्यांचभोगवती । संगरादित्रयेसमितिः॥६९

वासोनिवासः । अपिशब्दान्मेदिन्यां । कालभेदेचक्षितिः । सूर्यप्रभादिषुहेतिः ॥ ७० ॥ जगतिर्लोके क्षितौभुवि छंदोविशेषेद्वादशाक्षरपादकवृत्ते जगती । "अपिशब्दाज्जने" दशमंछंदःदशाक्षरपादकं । आवलिरपिपंक्तिः । उत्तरकालेप्यायतिः । "आयतिःसंयमेदैर्घ्येप्रभावागामिकालयोरितिविश्वः ।" ॥ ७१ ॥ वीरभेदेसैन्यभेदेचपत्तिः । पक्षभेदयोरितिषष्ठी । पक्षशब्दोमासार्धवाचीखगावयववाचीच अतोद्विवचनं । मासार्धस्यमूले

संगेसभायांसमितिःक्षयवासावपिक्षिती ॥ रवेरर्चिश्चशस्त्रंचवन्हिज्वालाचहेतयः ॥ ७० ॥ जगतीजगतिच्छंदोविशेषेपिक्षितावपि ॥ पंक्तिश्छंदोपिदशमंस्यात्प्रभावेपिचायतिः ॥ ७१ ॥ पत्तिर्गतौचमूलेतुपक्षतिःपक्षभेदयोः ॥ प्रकृतिर्योनिलिंगेचकैशिक्याद्याश्चवृत्तयः ॥ ७२ ॥

प्रतिपदीत्यर्थः । पक्षिपक्षस्यमूलेऽधोदेशे । योनिर्लिंगेद्वंद्वैक्यं । योनौलिंगेचप्रकृतिः । चकारात्प्रधानतत्वेअमात्यादौस्वभावेच । आद्यशब्दादारभटीसात्वतीभारत्यः । चकाराज्जीविकायांसूत्रविवरणेचवृत्तिः ॥ ७२ ॥

सिकताशब्दोवालुकायांस्त्रीलिंगोबहुवचनांतश्च । अपिशब्दात्सिकतान्वितदेशेचशर्करायांचकीर्तितः । श्रवसिकर्णे "श्रुतिःश्रोत्रेतथाम्नायेवार्तायां श्रोत्रकर्मणीतिविश्वः ।" जनितोऽत्यंतानुरागोयस्यांतस्यांयोषिन्मात्रेचवनिता । वनिताजनितात्यर्थरागयोषितियोषितीतिविश्वः ॥७३॥ क्षितिव्यु दासेभूविवरे । गतार्थक्षितेरुत्खननेइतिसुभूतिः । अपिशब्दाद्रक्षणेच । गुप्तिःकारागृहेप्रोक्ताभूगर्तेरक्षणेऽधमेइतिविश्वः । तुष्टौयोगभेदे "ध्वरे" च

सिकताःस्युर्वालुकापिवेदेश्रवसिचश्रुतिः ॥ वनिताजनितात्यर्थानुरागायांचयोषिति ॥ ७३ ॥ गु प्तिःक्षितिव्युदासेपिधृतिर्धारणधैर्ययोः ॥ बृहतीक्षुद्रवार्ताकीछंदोभेदेमहत्यपि ॥ ७४ ॥ वासिता ऽस्त्रीकरिण्योश्चवार्तावृत्तौजनश्रुतौ ॥ वार्तंफल्गुन्यरोगेचत्रिष्वप्सुचघृतामृते ॥ ७५ ॥

धृतिः । क्षुद्रवार्ताकीओषधिविशेषः । बृहतीक्षुद्रवार्ताक्यांकंटकार्यांचवाचिकेतिविश्वः । छंदोभेदोनवमंछंदोबृहती । महती विपुला सापिबृहतीस्या त् ॥ ७४ ॥ स्त्रीकरिण्योर्योषिद्धस्तिन्योः धान्येपक्षिशब्देचवासितंक्लीबं । वृत्तौजीविकायां । जनश्रुतिर्वृत्तांतः । फल्गुन्यसारेक्लीबं रोगरहितेत्रिषु । घृतामृतेद्वे अप्सुवर्तेते । चकाराद्घृतमाज्येजलेक्लीबं । अमृतंतुघृतेपीयूषेयज्ञशेषेच ॥ ७५ ॥

रूप्यंरजतं । लक्ष्मचिन्हं । अवधृतमाकर्णितं । युगेप्रथमयुगेपर्याप्तेअलमर्थेकृतं ॥ ७६ ॥ जीवानपेक्षिसाहसरूपंकर्ममहाभीतिर्महद्भयंअत्याहितं स्यात् । युक्तेन्याय्ये । क्ष्मादौक्षित्यादिपंचके । ऋतेसत्ये । प्राणिनिजंतौ । अतीतेवृत्ते । प्राण्यतीतइतिद्वंद्वैक्यं । समेसदृशं । भूतंक्ष्मादौपिशाचादौ न्याय्येसत्योपमानयोरितिविश्वः ॥ ७७ ॥ पद्येश्लोके । अतीतेभूतेदृढेगाढेनिस्तलेवर्तुलेऽतीतादौत्रिलिंग्यांवृत्तं । राज्यंचकारात्बृहच्चमहत् । महा

कलधौतंरूप्यहेम्नोर्निमित्तंहेतुलक्ष्मणोः ॥ श्रुतंशास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोःकृतं ॥ ७६ ॥
अत्याहितंमहाभीतिःकर्मजीवानपेक्षिच ॥ युक्तेक्ष्मादावृतेभूतंप्राण्यतीतेसमेत्रिषु ॥ ७७ ॥
वृत्तंपद्येचरित्रेत्रिष्वतीतेदृढनिस्तले ॥ महद्राज्यंचावगीतंजन्येस्याद्गर्हितेत्रिषु॥ ७८ ॥
श्वेतंरूप्येपिरजतंहेम्निरूप्येसितेत्रिषु ॥ त्रिष्वतोजगदिंगेपिरक्तंनील्यादिरागिच॥ ७९ ॥

राज्येविशालेचेतिविश्वः । जन्येजनापवादेगर्हितेनिंदितेऽवगीतं ॥ ७८ ॥ अपिशब्दाच्छुभ्रेपिश्वेतं । श्वेतंरूप्येऽन्यवच्छुक्लेश्वेतोद्वीपाद्रिभेदयोरिति विश्वः । हेम्निरूप्येसितेचरजतं । अतोरजतात्परेतांताःशब्दास्त्रिषु । इंगेजंगमेभुवनेचजगत् । नील्यादिरागयुक्तं । रक्तोऽनुरक्तेनील्यादिरंजितेलोहिते त्रिषु । क्लीबंतुकुंकुमेताम्रेइतिमेदिनी ॥ ७९ ॥

सितादित्रयेऽवदातः। शुद्धं निर्मलं। अर्जुनःशुक्लःबद्धश्वसितः। युक्तेन्याय्येअतिप्रशस्तेभूषितेवाअभिनीतः॥ ८० ॥ कृत्रिमेघटादौ। लक्षणोपेते शास्त्रोपलक्षणयुक्तेचसंस्कृतं। अनवधौनिःसीमे। अपिशब्दाच्छेषादौ।"अनंतःकेशवेशेषेपुमाननवधौत्रिषुइतिमेदिनी। अनंतंखेनिरवधावितिहैमः" ख्यातेप्रसिद्धेहृष्टेचप्रतीतः।" प्रतीतःसादरेप्राज्ञेप्रथितेज्ञातहृष्टयोरितिहैमः।" कुलजेकुलीनेबुधेपंडितेऽभिजातः।" अभिजातःकुलीनेस्यान्न्याय्य

अवदातःसितेपीतेशुद्धेबद्धार्जुनौसितौ ॥ युक्तेतिसंस्कृतेमर्षिण्यभिनीतोऽथसंस्कृतं॥ ८० ॥
कृत्रिमेलक्षणोपेतेऽप्यनंतोनवधावपि ॥ ख्यातेहृष्टेप्रतीतोभिजातस्तुकुलजेबुधे॥ ८१ ॥
विविक्तौपूतविजनौमूर्छितौमूढसोच्छ्रयौ॥ द्वौचाम्लपरुषौशुक्तौशितीधवलमेचकौ॥ ८२ ॥

पंडितयोस्त्रिष्वितिमेदिनी"॥ ८१ ॥ पूतंपवित्रं। विजनोविगतजनएकांतइत्यर्थः। एतौविविक्तौ। "विविक्तंस्यादसंपृक्तेरहःपूतविवेकिष्वितिहैमः।" मूढोमोहंगतः सोच्छ्रयोवृद्धियुक्तः। द्वौमूर्छितौ। अम्लंचुक्रंत्रिरात्रिस्थं कांजिकमितियावत्। परुषोनिष्ठुरः। द्वौशुक्ताख्यौ। "शुक्तंपूताम्लनिष्ठुरइति मेदिनी" मेचकःकृष्णवर्णः। शिञ्निशानेइतिधातोःक्तिनिशितिः। "शितिर्भुजेनासितासितयोस्त्रिष्वितिमेदिनी।" ॥ ८२ ॥

वर्ममात्रेक्लीबंतद्युक्तेचिषुसत्। सार्धौमान्ये । अरात्यभियुक्तेशत्रुणाक्रांतेअग्रतःकृतेपुरःस्थिते ॥ ८३ ॥ आश्रयोनिवासः। अवातोवातवर्जितः। उभौनिवातौ। यच्छस्त्राभेद्यंवर्मकवचंतदपिनिवाताख्यं। यथा। निवातकवचोवीरः । निवातोदृढसन्नाहइत्यजयः। जातउत्पन्नः। उन्नद्धोदृप्तः प्रवृद्धश्चैतेउच्छ्रिताः। अमीवक्ष्यमाणाद्वृद्धिमदादयउत्थिताः ॥८४॥ वृद्धिमांश्चप्रोद्यतश्चोत्पन्नश्चेति। अत्रकचित्केचित्उदास्थितेत्यादयःसंतितेऽमूलक

सत्येसाधौविद्यमानेप्रशस्तेऽभ्यर्हितेचसत्॥ पुरस्कृतःपूजितेऽरात्यभियुक्तेग्रतःकृते॥ ८३॥ निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यंचवर्मयत्॥ जातोन्नद्धप्रवृद्धास्युरुच्छ्रिताउत्थितास्त्वमी॥८४॥ वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्नाआदृतौसादरार्चितौ॥ ॥इतितांताः॥ ॥अर्थोभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ॥ ८५॥ निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टेजलेगुरौ॥

त्वादुपेक्ष्याः ॥ ॥ इतितांताः॥ अभिधेयोवाच्यः। राःधनं। वस्तुतत्वं। निवृत्तिर्निवर्त्तनं। अत्रविषयेप्यर्थः। "अर्थोहेतौप्रयोजने। निवृत्तौविषयेवाच्येप्रकारद्रव्यवस्तुष्वितिहैमः"॥८५॥ निपानमपकूपजलाशयः। आगमोवौद्धशास्त्रादन्यच्छास्त्रं। ऋषिजुष्टेजलेऋषिभिःसेवितोदके गुरावुपाध्याये। तीर्थंशास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसुच। अवतारर्षिजुष्टांबुपात्रोपाध्यायमंत्रिष्वितिमेदिनी। "निपानेत्यत्रनिदानमित्यपिपाठः निदानमुपायः" ॥

शक्तिस्थेशक्तिमति । संबद्धार्थे । यथासमर्थःपदविधिः । हितेऽनुकूले ॥ ८६ ॥ क्षीणोरागोरसोस्यक्षीणरागः । वृद्धोतिवृद्धः । उभौदशमीस्थौ । दशमी स्थौनष्टवीजेस्थविरेचेतिविश्वः । पदवीमार्गः अपिशब्दात्पंक्तिरपि । आस्थानीसभा । यत्नःप्रयत्नः । सानुपर्वतायं । मानंपरिमाणभेदः ॥ ८७ ॥ " शास्त्र द्रविणयोर्ग्रंथःसंस्थाधारेस्थितौमृतावित्यन्यत् । " ॥ इतिथांताः ॥ ॥ अभिप्रायआशयः । वशोऽधीनः । " छंदोवशेऽभिप्रायेचदृषत्पाषाणमात्रके । नि

समर्थस्त्रिषुशक्तिस्थेसंबद्धार्थेहितेपिच ॥ ८६ ॥ दशमीस्थौक्षीणरागवृद्धौवीथीपदव्यपि ॥ आ
स्थानीयत्नयोरास्थाप्रस्थोऽस्त्रीसानुमानयोः ॥ ८७ ॥ " शास्त्रद्रविणयोर्ग्रंथःसंस्थाधारेस्थितौमृ
तौ" ॥ इतिथांताः ॥ अभिप्रायवशौछंदावब्दौजीमूतवत्सरौ ॥ अपवादौतुनिंदाज्ञेदायादौसुत
बांधवौ ॥ ८८ ॥ पादारश्म्यंघ्रितुर्यांशाश्चंद्राग्न्यर्कास्तमोनुदः ॥ निर्वादोजनवादेपिशादोजंबालशष्पयोः ॥ ८९

ष्येषणार्थपट्टेऽपीतिहैमः " जीमूतोमेघः । वत्सरोवर्षे । " अब्दःसंवत्सरेमेघेगिरिभेदेचमुस्तकइतिविश्वः । " निंदागर्हा । आज्ञाशासनंतत्रापवादः । " अव वादइत्यपिपाठः " पुत्रोज्ञातिश्चदायादौ ॥ ८८ ॥ रश्मिःकिरणः । तुर्यांशश्चतुर्थभागः । पादोमूलास्त्रतुर्यांशांघ्रिषुप्रत्यंतपर्वतेइतिहैमः " तमोनुदतीतित मोनुत् । जनवादे । लोकापवादे । अपिशब्दान्निर्णीतवादे । निर्वादःस्यात्परीवादपरिनिश्चितवादयोरितिविश्वः । जंबालेकर्दमे । शष्पेबालतृणे ॥ ८९ ॥

आरावेआर्तध्वनौ। त्रातरिरक्षके दारुणेरणेभीषणेयुद्धे। अनुरागेऽनुग्रहे। प्रसन्नातायांकाव्यगुणेच "प्रसादोऽनुग्रहेकाव्यप्राणस्वास्थ्यप्रसत्तिष्विति मेदिनी।" व्यंजनेतेमनेसूपकारेचसूदः ॥ १० ॥ गोष्ठंगोस्थानंतस्याध्यक्षेगोपालादौबृहस्पतौकृष्णेपि। दकारांतआमोदशब्दोयथाहर्षेवर्ततेअपिश ब्दादतिनिर्हारिगंधेच तथामदोपिहर्षेऽपिशब्दाद्दैवगजदानरेतःसुचेत्यर्थः। प्रधानमेवप्रधान्यं। राजलिंगेछत्रादौ वृषांगेवृषावयवे ॥ ११ ॥ संभाषासंभाषणं। क्रियाकारःकर्मनियमः। आजिर्युद्धं। नामसंज्ञा। एतेषुसंकेतेच स्त्रीलिंगंसंविदिति नाम। "संवित्संभाषणेज्ञानेसंयमेनाम्नितोषणे। क्रियाकारेप्रतिज्ञायांसंकेताचारयोरपीतिहैमः। स्त्रीतुसंविदुपनिषच्छरद्भिःसंबध्यते। रहस्येकांते। वेदांतेप्युपनिषत् ॥ १२ ॥ व्यवसितिर्व्यवसायः। "पदंस्थानेविभक्त्यंतेशब्देवाक्यैकवस्तुनोः। त्राणेपादेपादचिन्हेव्यवसायापदेशयोरितिहैमः।" सेवितेगोभिरेवसेवितेदेशेमानेखुरप्रमाणेगोष्पदं। प्रतिष्ठास्थानं। कृत्यंकार्यं ॥ १३ ॥

आरावेरुदितेत्रातर्य्याक्रंदोदारुणेरणे ॥ स्यात्प्रसादोऽनुरागेपिसूदःस्याद्व्यंजनेपिच ॥ १० ॥ गोष्ठाध्यक्षेपिगोविंदोहर्षेप्यामोदवन्मदः ॥ प्राधान्येराजलिंगेचवृषांगेककुदोऽस्त्रियां ॥ ११ ॥ स्त्रीसंविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥ धर्मेरहस्युपनिषत्स्यादृतौवत्सरेशरत् ॥ १२ ॥ पदंव्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुषु ॥ गोष्पदंसेवितेमानेप्रतिष्ठाकृत्यमास्पदं ॥ १३ ॥

अतःपरंवर्गसमाप्तेर्दांतास्त्रिषु। इष्टोमनोहरः उभौस्वादू। स्वादुर्मनोज्ञेमिष्टेचेतिविश्वः। अतीक्ष्णोऽतिग्मः। कोमलोऽकठिनः। उभौमृदू। मृदुःस्यात्कोमलेस्वरेइतिविश्वः। मूढोमूर्खः। अल्पेयथामंदोदरी। अपटुरतीक्ष्णः। निर्भाग्योहीनभाग्यः। एतेमंदाः॥९४॥ प्रत्यग्रोभिनवः। अप्रतिभोऽप्रगल्भः। द्वाविमौशारदौ।“प्रगल्भोधृष्टः। विशारदोबुधेधृष्टइतिहैमः।” इतिदांताः। प्रसारितभुजद्वयकुंडलंव्यामः। वटोवृक्षभेदः। द्वयंन्यग्रोधाख्यं। कायोदे

त्रिष्विष्टमधुरौस्वादूमृदूचातीक्ष्णकोमलौ॥ मूढाल्पापटुनिर्भाग्यामंदाःस्युर्द्वौतुशारदौ॥ ९४॥
प्रत्यग्राप्रतिभौविद्वत्सुप्रगल्भौविशारदौ॥ इतिदांताः॥ व्यामोवटश्चन्यग्रोधावुत्सेधःकायउन्न
तिः॥ ९५॥ पर्याहारश्चमार्गश्चविवधौवीवधौचतौ॥ परिधिर्यज्ञियतरोःशाखायामुपसूर्यके
॥९६॥ बंधकंव्यसनंचेतःपीडाधिष्ठानमाधयः॥ स्युःसमर्थननीवाकनियमाश्चसमाधयः॥९७॥

हः। उन्नतिरुच्छ्रायः॥९५॥ परितआह्रियतेसौपर्याहारोध्यानादिः। मार्गःपंथाः। एतौविवधसंज्ञौचभारेप्येतौ। यज्ञियतरोःपलाशादेःशाखायांसमिधितत्रउपसूर्यकेसूर्यसमीपमंडलेपरिवेषाख्ये॥ ९६॥ उत्तमर्णगृहेऋणमोचनपर्यंतंविश्वासार्थंयद्वस्तुस्थाप्यतेतद्बंधकं। व्यसनमापत्तिः। चेतःपीडामानसीव्यथा। अधिष्ठानमध्यासनं। एतेआधयः। समर्थनंचोद्यपरिहारः। नीवाकोवचनाभावः। नियमोऽगीकारः। एतेसमाधयः॥ ९७॥

दोषोत्पादनंदोषोत्पादस्तत्र प्रकृत्यादिषुप्रकृतिप्रत्ययागमादेशेषु यन्नश्वरमित्संज्ञालोपाभ्यामदर्शनशीलमक्षरंतत्र । योमुख्यंपित्रादिकमनुयातितस्मि
न्शिशौ । प्रकृतस्यप्रक्रांतस्यपदनिवृत्त्यभावः। तत्रैतेषुअनुबंधः । "विधुःशशांकेकर्पूरेहृषीकेशेचराक्षसइतिविश्वः ।"॥९८॥ परिच्छेदेसीम्नि । बिले
गर्ते । कालेपि । विधानेकर्तव्ये दैवेप्राक्तनशुभाशुभकर्मणिब्रह्मण्यपिविधिः॥९९॥ बुधवृद्धौधांतौपंडितेपिवर्तेते । अपिशब्दाद्बुधःसौम्ये ॥ वृद्धःस्थविरे

दोषोत्पादेनुबंधःस्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ मुख्यानुयायिनिशिशौप्रकृतस्यानुवर्तने ॥ ९८ ॥ वि
धुर्विष्णौचंद्रमसिपरिच्छेदेबिलेऽवधिः ॥ विधिर्विधानेदैवेपिप्रणिधिःप्रार्थनेचरे ॥ ९९ ॥ बुधवृ
द्धौपंडितेपिस्कंधःसमुदयेपिच ॥ देशेनदविशेषेऽब्धौसिंधुर्नासरितिस्त्रियां ॥ १०० ॥

समुदयेसमूहे । यथा । अनलस्कंधवपुषइति । अपिशब्दात्कांडेनृपेंऽसेच । "स्कंधःप्रकांडेकायेंऽसेविज्ञानादिपुपंचसु । नृपेसमूहेव्यूहेचेतिहैमः ।"
देशभेदेऽब्धौसमुद्रेसिंधुशब्दःपुंसि । "इभदानेच" नदीसामान्येतुस्त्रीलिंगे ॥ १०० ॥

विधौविधाने । प्रकारेयथाद्विविधंकिंविधमित्यादि । अपिशब्दाद्वार्धुषिकेसज्जने "चारावपि" साधुः । जायाभार्या स्नुषापुत्रस्यपत्नीतत्रस्त्रीमात्रेच वधूः । जायास्नुषयोःपार्थक्यंवर्ततइतिद्योतनायपृथक्कृतद्ग्रहणं । देवालयादियेनलिप्यतेसःलेपश्चूर्णविशेषः । सुधाप्रसादभाक्द्रव्यंसुधाविद्युत्सुधा मृतं । सुधाहिभोजनंज्ञेयंसुधाधात्रीसुधास्नुहीतिमंजरी ॥ १०१॥ प्रतिज्ञास्वीकारः । तत्रयथासत्यसंधः । संप्रत्ययआदरः । स्पृहाकांक्षातत्रश्रद्धेति ।

विधाविधौप्रकारेचसाधूरम्येपिचत्रिषु ॥ वधूर्जायास्नुषास्त्रीचसुधालेपोमृतंस्नुही॥ १०१ ॥
संधाप्रतिज्ञामर्यादाश्रद्धासंप्रत्ययःस्पृहा ॥ मधुमद्येपुष्परसेक्षौद्रेप्यंधंतमस्यपि॥ १०२॥
अतस्त्रिषुसमुन्नद्धौपंडितंमन्यगर्वितौ॥ ब्रह्मबंधुरधिक्षेपेनिर्देशेथावलंबितः॥ १०३ ॥

क्षौद्रेमाक्षिके । दैत्यचैत्रवसंतेषुद्रुभेदेचपुमान्मधुः । अक्षिहीनेप्यंधशब्दः ॥ १०२ ॥ अतःपरेधांतवर्गपर्यंतास्त्रिषु । पंडितमात्मानंमन्यतेपंडितंमन्यः । अधिक्षेपेनिंदाप्रयोगोयथा । हेब्रह्मबंधोदुष्टोसीति । ब्रह्मबंधुरधिक्षेपेनिर्देशेचद्विजन्मनामितिविश्वः ॥ १०३ ॥

अवलंबितःआश्रितः । अविदूरःसन्निहितः । उभाववष्टब्धौ । अपिशब्दाद्बद्धोपि ॥ इतिधांताः ॥ चित्राभानवोरश्मयोययोस्तौ । लेशेपिगंधःसंबा
धेगुह्यसंकटयोर्द्वयोः । बाधानिषेधेदुःखेचज्ञातृचांद्रिसुराबुधाः ॥ १०४ ॥ धाताचदेहश्च । नीचोहीनजातिः । पृथग्जनइतिचतुरक्षरं । "पृथक्का
र्योजनःपृथग्जनः ।" ग्रावाप्रस्तारेजलादेगिराविति विश्वः । "पत्रीश्येनेरथेकांडेखगद्रुरथिकाद्रिष्विति विश्वः ।" ॥ १०५ ॥ बर्हीमयूरः । "शिखी

अविदूरोप्यवष्टब्धःप्रसिद्धौख्यातभूषितौ ॥ इतिधांताः॥ सूर्यवह्नीचित्रभानूभानूरश्मिदिवाक
रौ॥ १०४ ॥ भूतात्मानौधातृदेहौमूर्खनीचौपृथग्जनौ॥ ग्रावाणौशैलपाषाणौपत्रिणौशरपक्षि
णौ॥ १०५ ॥ तरुशैलौशिखरिणौशिखिनौवह्निबर्हिणौ ॥ प्रतियत्नावुभौलिप्सोपग्रहावथसादि
नौ॥१०६॥ द्वौसारथिहयारोहौवाजिनोश्वेषुपक्षिणः॥ कुलेप्यभिजनोजन्मभूम्यामप्यथहायनाः॥१०७॥

त्वग्नौवृक्षकेतुग्रहेशरे । चूडावतिबलीवर्देमयूरेकुक्कुटेहयइतिहैमः ।" लिप्सावांछा । उपग्रहअनुकूलनं । उभौप्रतियत्नौ "प्रतियत्नस्तुसंस्कारलिप्सो
पग्रहणेषुचेतिमेदिनी ।" ॥ १०६॥ सारथिरश्वारोहश्वसादिनौ । "सादीतुरंगमारोहेनिषादिरथिनोरपीतिहैमः ।" अश्वोहयः । इषुः शरःपक्षीचैते
वाजिनः । कुलेकुलमुख्येच जन्मभूम्यांजननस्थाने अभिजनःकुलेख्यातोजन्मभूम्यांकुलध्वजेइति विश्वः ॥ १०७ ॥

वर्षोऽब्दः ॥ अर्चीरश्मिः व्रीहिभेदश्चैतेहायनाः । प्रह्लादपुत्रेपिविरोचनः । कल्मषेपिक्लीबंवृजिनं । " वृजिनःकेशेवृजिनंभुग्नेऽघेरक्तचर्मणीतिहैमः । " अर्केसुरशिल्पिनिचविश्वकर्मा ॥ १०८ ॥ वर्ष्मदेहः । आत्माकलेवरेयत्नेस्वभावेपरमात्मनि । चित्तेधृतौचबुद्धौचपरव्यावर्तनेपिचेतिधरणिः । शक्रइंद्रः । घातुकश्चासौमत्तेभश्चेतिकर्मधारयः । तथावर्षुकश्चासावब्दश्चेति । घनाघनइतिचतुरक्षरंनाम ॥ १०९ ॥ मूर्तिगुणेकाठिण्येमेघेचपुंसि । मूर्तेकठिणेनिरं

वर्षार्चिर्व्रीहिभेदाश्चचंद्राग्न्यर्कविरोचनाः ॥ क्लेशेपिवृजिनोविश्वकर्मार्कसुरशिल्पिनोः ॥ १०८ ॥ आत्मायत्नोधृतिर्बुद्धिःस्वभावोब्रह्मवर्ष्मच ॥ शक्रोघातुकमत्तेभोवर्षुकाब्दोघनाघनः ॥ १०९ ॥ घनोमेघेमूर्तिगुणेत्रिषुमूर्तेनिरंतरे ॥ अभिमानोर्थादिदर्पेज्ञानेप्रणयहिंसयोः ॥ ११० ॥ इनःसूर्येप्रभौराजामृगांकेक्षत्रियेनृपे ॥ वाणिन्यौनर्तकीदूत्यौस्रवंत्यामपिवाहिनी ॥ १११ ॥

तरेसांद्रेचत्रिषु । " घनंस्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः । नामुस्ताब्ध्योघदार्व्येषुविस्तारेलोहमुद्गरे । त्रिषुसांद्रेदृढेचेतिमेदिनी । " अर्थपशुकुलगुणादिभिर्योदर्पस्तस्मिन् ज्ञानेप्रणयेहिंसायांचाभिमानः ॥ ११० ॥ प्रभौनृपेचपत्यौवामृगांकादौराजशब्दः । " राजाप्रभौचनृपतौक्षत्रियेरजनीपतौ । यक्षेशक्रेचपुंसिस्यादितिमेदिनी । " मृगांकश्चंद्रः । " नर्तकीदूत्यौवाणिन्यौ । वाणिनीनर्तकीमत्ताविदग्धावनितासुचेतिमेदिनी । " स्रवंत्यांनद्यांसेनायामपि ॥ १११ ॥

वज्रंकुलिशं । तडिद्विद्युत् । वंदावृक्षेविजातीयप्ररोहे । योषिन्मात्रेविलासिन्यामपिकामिनी । तनुःकायेत्वचिस्त्रीस्यात्त्रिष्वल्पेविरलेकृशइतिमेदिनी । अधोजिव्हाकागलकंठिकासासूना । अपिशब्दात्पुत्र्यांवधस्थानेपि ॥ ११२ ॥ क्रतुर्यज्ञः । तुच्छकेशून्येमंदेचवितानंत्रिषु । मंदेयथावितानभूतहृदयः केतौध्वजेउपनिमंत्रणे । निवासेपिकेतनं ॥ ११३ ॥ तत्वंचैतन्यं । तपोब्रह्मायथाब्रह्मचारीति । वेदादित्रयेब्रह्मशब्दःक्लीबे । विप्रवेधसोःपुंसि । " क्

ह्रादिन्यौवज्रतडितौवंदायामपिकामिनी ॥ त्वग्देहयोरपितनुःसूनाधोजिव्हिकापिच ॥ ११२ ॥ क्रतुविस्तारयो रस्त्रीवितानंत्रिषुतुच्छके ॥ मंदेथकेतनंकृत्येकेतावुपनिमंत्रणे ॥ ११३ ॥ वेदस्तत्वंतपोब्रह्मब्रह्माविप्रःप्रजापतिः ॥ उ त्साहनेचहिंसायांसूचनेचापिगंधनं ॥ ११४ ॥ आतंचनंप्रतीवापजवनाप्यायनार्थकं ॥ व्यंजनंलांछनंश्मश्रुनिष्ठा नावयवेष्वपि ॥ ११५ ॥ स्यात्कौलीनंलोकवादेयुद्धेपश्वहिपक्षिणां ॥ स्याद्वुद्यानंनिःसरणेवनभेदेप्रयोजने ॥ ११६ ॥

त्विग्योगभिदोश्च । सूचने । आशयप्रकाशनेपि ॥ ११४ ॥ प्रतीवापःक्षीरादौतक्रादेर्निक्षेपः । जवनंवेगः । आप्यायनंप्रीणनं । एतदर्थकमातंचनं । लांछनंचिन्हं । निष्ठानंतेमनं । अवयवोऽवयवभेदः । स्त्रीपुंसयोरितियावत् । एतेषुव्यंजनंनाम ॥ ११५ ॥ लोकवादेलोकापवादे पश्वादीनांयुद्धेच "कुलीनत्वेच" कौलीनं । निःसरणेगृहादेर्निर्गमेवनभेदेउपवनेप्रयोजनेचउद्यानंनाम ॥ ११६ ॥

“स्थानंनित्यावकाशयोः । सादृश्येसन्निवेशेचेतिहैमः ।” क्रीडायांव्यवहारेजिगीषाद्यौदेवनं । अक्षेषुदेवनःप्रोक्तइतिविश्वः । पौरुषेउद्योगे । तंत्रंकुटुंबकृत्येस्यात्सिद्धांतेचौषधोत्तमे । सन्निविष्टस्योद्गमेरूर्ध्वीभवने । “उत्थानउद्यमेतंत्रेपौरुषेपुस्तकेरणे । प्रांगणोद्गमहर्षेषुमलरोगेपिनद्वयोरितिमेदिनी ।” ॥ ११७ ॥ प्रतिरोधेतिरस्कारे । “स्वातंत्र्यकृत्येपिव्युत्थानं ।” मारणाद्यष्टकेसैन्येमेंद्रेचसाधनमितिनाम । तत्रमारणेयथापारदसाधनं । मृतसंस्कारेऽग्निदाहे । गतौगमने । द्रव्येधने । अर्थस्यधनादेर्दापने॥ ११८॥ निर्वर्तनं । अर्थनिष्पादनं । उपकरणंपरिकरः । उपायइतिकेचित् । अनुव्रज्याअनुगमनं । दाने

अवकाशेस्थितौस्थानंक्रीडादावपिदेवनं ॥ उत्थानंपौरुषेतंत्रेसन्निविष्टोद्गमेपिच ॥ ११७॥ व्युत्थानंप्रतिरोधेच विरोधाचरणेपिच ॥ मारणेमृतसंस्कारेगतौद्रव्येऽर्थदापने ॥ ११८ ॥ निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासुचसाधनं ॥ निर्यातनंवैरशुद्धौदानेन्यासार्पणेपिच ॥ ११९ ॥ व्यसनंविपदिभ्रंशेदोषेकामजकोपजे ॥ पक्ष्माक्षिलोम्निकिंजल्के तंत्वाद्यंशेप्यणीयसि ॥ १२० ॥

त्यागे । न्यासार्पणेनिक्षिप्तद्रव्यस्यअर्पणेनिर्यातनं॥ ११९॥ भ्रंशेअपायेपतनेवा । दोषइत्यस्यप्रत्येकंसंबंधः । कामजदोषस्तुमृगयाद्यूतस्त्रीमद्यपानेषुप्रसक्तिः । कोपजदोषस्तुवाक्पारुष्यादिः । “व्यसनंत्वशुभेसक्तौपानस्त्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफलेपापे विपत्तौनिष्फलोद्यमइतिमेदिनी ।” अक्षिलोम्निचक्षुर्लोम्नि । किंजल्केकेसरे । अणीयसितंत्वाद्यंशेअल्पतरेसूत्राद्यंशे पक्ष्मेतिनांतं ॥ १२० ॥

तिथिभेदेऽष्टमीदर्शादौ क्षणेउत्सवेपर्व । " पर्वप्रस्तावोत्सवयोर्ग्रंथौविषुवदादिषु । दर्शप्रतिपत्संधौचतिथिग्रंथविशेषयोरितिहैमः । " नेत्रपिधायकचर्म पुटेअध्वनिमार्गेवर्त्म ॥ अकार्येऽकरणार्हेगुह्येउपस्थेकौपीनं ॥ " वस्त्रभेदेपि " । संगतोभार्यादिसंबंधे । रतेसुरते ॥ १२१ ॥ धीःबुद्धिः । महामात्रे । " प्रकृतौ प्रज्ञायां " चप्रधानं । बुद्धिचिन्हयोःप्रज्ञानं । " प्रसूनोवाच्यवज्जातेक्लीबंतुफलपुष्पयोरितिमेदिनी । " कुलेवंशे ॥ १२२ ॥ आव्हानमारावः । उभेक्रंदनसंज्ञे । प्रमाणमियत्ता । उभयोर्वर्ष्म । " वर्ष्मदेहप्रमाणातिसुंदराकृतिषुस्मृतमितिमेदिनी । " गृहादीनिचत्वारिधामशब्दवाच्यानि । " धा

तिथिभेदेक्षणेपर्ववर्त्मनेत्रच्छदेध्वनि ॥ अकार्यगुह्येकौपीनंमैथुनंसंगतौरते ॥ १२१ ॥ प्रधानंपरमात्माधीःप्रज्ञानंबुद्धिचिन्हयोः ॥ प्रसूनंपुष्पफलयोर्निधनंकुलनाशयोः ॥ १२२ ॥ क्रंदनेरोदनाव्हानेवर्ष्मदेहप्रमाणयोः ॥ गृहदेहत्विट्प्रभावाधामान्यथचतुष्पथे ॥ १२३ ॥ सन्निवेशेचसंस्थानंलक्ष्मचिन्हप्रधानयोः ॥ आच्छादनेसंपिधानमपवारणमित्युभे ॥ १२४ ॥

मरश्मौगृहेदेहेस्थानेजन्मप्रभावयोरितिहैमः ॥ " चतुष्पथेशृंगाटके ॥ १२३ ॥ सन्निवेशेऽवयवविभागेसंस्थानं ॥ " संस्थानंत्वाकृतौस्मृतौ ॥ चतुष्पथेसन्निवेशइतिहैमः " । " चिन्हेप्रधानेलक्ष्म । " संपिधानंतिरोधानं । अपवारणंवस्त्रादिनापरिवृतिः । उभेआच्छादनसंज्ञे । वस्त्रेप्याच्छादनं ॥ १२४ ॥

साधनेनिष्पादने। अवाप्तौलाभे ।तोषणेतुष्टौ आराधनं। चक्रंरथांगं।पुरंनगरं। अध्यासनमाक्रमणं॥ १२५॥ स्वजातिश्रेष्ठेरत्नं ।यथास्त्रीरत्नं। मणावपि। सलिलंजलं। काननमरण्यं। उभेवने "वनंप्रस्रवणेगेहेप्रवाहेंऽभसिकाननइतिहैमः।" विरलेसांतरे। स्तोकेऽल्पे। तलिनं। "स्वच्छे च" तलप्रतिष्ठायामितिधातोरिनन्। यथातलिनंवाच्यलिंगं तथाउत्तरेपिनांतसमाप्तिपर्यंतंवाच्यलिंगाः॥१२६॥ सन्पंडितः समःसदृशः। एकश्चै तेसमानाःस्युः। एकस्मिन्नर्थेयथा। समानोदरौबंधूएकोदरावित्यर्थः ।खलोदुर्जनः। सूचकःकर्णेजपः। उभौपिशुनौ। "पिशुनंकुंकुमेपिच॥ क

आराधनंसाधनेस्यादवाप्तौतोषणेपिच॥ अधिष्ठानंचक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि॥ १२५॥ रत्नंस्वजातिश्रेष्ठेपिव नेसलिलकानने॥ तलिनंविरलेस्तोकेवाच्यलिंगंतथोत्तरे॥१२६॥ समानाःसत्समैकेस्युःपिशुनौखलसूचकौ॥ हीनन्यूनावूनगर्ह्यौवेगिशूरौतरस्विनौ॥ १२७॥ अभिपन्नोऽपराद्धेऽभिग्रस्तेव्यापद्गतावपि॥ इतिनांताः॥ कलापो भूषणेबर्हतूणीरेसंहतावपि॥ १२८॥

पिवक्केचकाकेनासूचकक्रूरयोस्त्रिष्विति मेदिनी।" ऊनोल्पः। गर्ह्योनिंद्यः। द्वावेतौहीनन्यूनशब्दवाच्यौ। वेगीवेगयुक्तः। शूरोबली॥ १२७॥ अपराद्धोऽपराधवान् । अभिग्रस्तः। शत्रुणाक्रांतः। व्यापद्गतःप्राप्तविपत्कः। एतेभिन्ननामानः॥ ॥ इतिनांताः॥ ॥ भूषणे "अलंकारमात्रे" बर्हेमयूरपिच्छे। तूणीरेइषुधौ॥ संहतौसमुदाये। "कांच्यांच कलापशब्दः॥१२८॥

परिच्छदः पटमंडपाद्युपकरणं । पर्याप्तिःसर्वतोवपनं । डुवपूबीजसंतानेधातुः । सलिलस्थितौजलाधारेपरीवापः । गांदोग्धीतिगोधुग्गोपालः गोष्ठा ध्यक्षश्चगोपौ । "गोपोग्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्बल्लवेनृपइतिविश्वः ।" वृषाकपिसंज्ञौहरोविष्णुश्च । "अग्निश्च" ॥ १२९ ॥ ऊष्मोष्णं । अश्रुनेत्रो दकंचबाष्पसंज्ञं । अन्नंभोजनं । आच्छादनंवस्त्रं । एतद्द्वयंकशिपुसंज्ञं । वक्ष्यमाणमस्त्रियामितिकशिपौतल्पेचान्वीयते । अट्टोद्दालिका । दाराःस्त्री ।

परिच्छदेपरीवापःपर्युप्तौसलिलस्थितौ ॥ गोधुग्गोष्ठपतीगोपौहरविष्णूवृषाकपी ॥ १२९ ॥ बाष्प मूष्माश्रुकशिपुत्वन्नमाच्छादनंद्वयं ॥ तल्पंशय्याट्टदारेषुस्तंबेपिविटपोस्त्रियां ॥ १३० ॥ प्राप्तरू पस्वरूपाभिरूपाबुधमनोज्ञयोः ॥ भेद्यलिंगाअमीकूर्मीवीणाभेदश्चकच्छपी ॥ १३१ ॥

अत्रयथागुरुतल्पः । स्तंबेतृणादिगुच्छे । अपिशब्दाद्विस्तारशाखयोश्च । "पक्षवेविटाधिपेपि ।" विटपः ॥ १३० ॥ अमीप्राप्तरूपादयस्त्रयःपांता भेद्यलिंगाःबुधेपंडितेमनोज्ञेमनोहरेचवर्तंते । "प्राप्तंरूपंयेनप्राप्तरूपः । स्वमेवरूपंयस्यस्वरूपः । अभिलक्ष्यंरूपमस्याभिरूपः ।" कूर्मीकमठी । वी णाभेदःसारस्वतीवीणा । द्वेकच्छपीसंज्ञे । कच्छपीवल्लकीभेदेडुलौक्षुद्रगदांतरइतिविश्वः ॥ १३१ ॥

"कुतपोम्लगरोमोत्थपटेचान्होष्टमेंशकइत्यन्यत्कचित्।" इतिपांताः ॥ रवर्णेराक्षरेरेकःपुंसि। यथारेफेपरेलोपः। कुत्सितेरेफोवाच्यलिंगकः। शिफा शिखायांसरितिमांसिकायांचमातरि ॥ शफंमूलेतरूणांस्याद्गवादीनांखुरेपिच॥ गुंफःस्याद्गुंफनेबाहोरलंकारेचकीर्तितः। इतिसार्धपद्यंमूलादितरत् ॥ इतिफांताः ॥ अथबवयोःसावर्ण्यत्वात्बांतान्वांतांश्चाह। योमरणजन्मनोरंतरालेस्थितःप्राणीसोंऽतराभवसत्वः। तस्मिन्। अश्वेघोटके। दिव्यगा यनेविश्वावसुप्रभृतौ। गायनमात्रेचगंधर्वः। "गंधर्वस्तुनभश्वरे। पुंस्कोकिलेगायनेचमृगभेदेतुरंगमे। अंतराभवदेहेचेतिहैमः।" ॥१३२॥ नापुंसी

"कुतपोम्लगरोमोत्थपटेचान्होष्टमेंशके॥" इतिपांताः॥ रवर्णेपुंसिरेफःस्यात्कुत्सितेवाच्यलिंगकः॥ इतिफांताः॥अं तराभवसत्वेऽश्वेगंधर्वोदिव्यगायने ॥ १३२॥ कंबुर्नावलयेशंखेद्विजिव्हौसर्पसूचकौ॥पूर्वोन्यलिंगःप्रागाहपुंब हुत्वेपिपूर्वजान्॥ १३३॥ इतिबांताः ॥ कुंभौघटेभमूर्द्धांशौडिंभौतुशिशुबालिशौ ॥ स्तंभौस्थूणाजडीभावौशंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ॥ १३४॥ त्यर्थः। गजशंबूकयोरपिकंबुः। "ग्रीवायांच" सूचकःपिशुनः। पूर्वशब्दः। प्राग्वाचीवाच्यलिंगकः। य था। पूर्वानदी। पूर्वोग्रामः। पूर्ववनं। यदातुपूर्वजान्पितामहादीनाहतदापुंसिबहुत्वेवर्तते। यल्लक्ष्यं। पूर्वेषामपिपूर्वजाइति। पूर्वेस्युःपूर्वजाःपूर्वेज्ञात यइतिधरणिः। प्राक्पूर्वमग्रतइतिच ॥१३३॥ इतिबांताः॥ घटःकलशः। इभस्यगजस्यमूर्द्धांशः शिरोभागः। "कुंभःस्यात्कुंभकर्णस्यसुतेवेश्याप तौघटे ॥ राशिभेदेद्विपांगेचेतिविश्वः।" बालिशोमूर्खः। स्थूणागृहस्तंभः। जडीभावोजडत्वं। "शंभुर्ब्रह्मार्हतोःशिवइतिहैमः।" ॥ १३४॥

भ्रूणोगर्भस्थोजंतुः । अर्भकःशिशुः । एतेगर्भाः । "गर्भःकुक्षौशिशौसंधौभ्रूणेपनसकंटकइतिहैमः ।" प्रणयेशृंगारप्रार्थनायां । अपिशब्दाद्विश्वासा दौविस्रंभः । "विश्रंभोपि । विश्रंभःकेलिकलहेविश्वासेप्रणयेवधइतिविश्वहैमौ ॥" दुंदुभिर्भेर्यांपुंसि । अक्षेबालक्रीडोपकरणे तितरिंगिइतिदे शांतरप्रसिद्धेस्त्रियां । "दुंदुभिःपुमान् । वरुणेदैत्यभेर्योश्चस्त्र्यक्षबिंदुत्रिकद्वयइतिमेदिनी ।" ॥ १३५ ॥ महारजनेपुष्पभेदे येनरक्तंवस्त्रंकौसुंभं । क

कुक्षिभ्रूणार्भकागर्भाविस्रंभःप्रणयेपिच ॥ स्याद्भेर्यांदुंदुभिःपुंसिस्यादक्षेदुंदुभिःस्त्रियां॥ १३५॥
स्यान्महारजनेक्लीबंकुसुंभंकरकेपुमान् ॥ क्षत्रियेपिचनाभिर्नासुरभिर्गविचस्त्रियां॥ १३६ ॥ स
भासंसदिसभ्येचत्रिष्वध्यक्षेपिवल्लभः॥ इतिभांताः॥ किरणप्रग्रहौरश्मीकपिभेकौप्लवंगमौ ॥ १३७॥

रकेकमंडलौ । क्षत्रियेनाभिःपुंसि । अपिशब्दान्मुख्यनृपेचक्रमध्येच । प्राण्यंगेतुद्वयोः । मृगभेदेतुस्त्रियां । गविसौरभेय्यांसुरभिःस्त्री । चकाराद्वसंत जातीफलचंपकेषुनागसुगंधिमनोज्ञयोस्त्रिषु । सुवर्णेचंपकेचक्लीबं ।" ॥ १३६ ॥ संसदिसदसि । सभ्यःसदस्यः । "स्त्रियांसामाजिकेगोष्ठ्यांद्यूत मंदिरयोःसभेतिरभसः ।" अपिशब्दाद्दयिते । "कुलीनाश्वे" चवल्लभः ॥ इतिभांताः । अश्वादेर्बंधनरज्जुःप्रग्रहः । रश्मिःपुमान्दीधितौस्यात्पक्ष्मप्रग्र हयोरपीतिमेदिनी ॥ १३७ ॥

मनोभवोमदनः। शौर्येसामर्थ्यं। पुण्यादौषट्केधर्मशब्दस्तत्रयमोंतकः। न्यायेयथा । धर्माध्यक्षः। स्वभावेयथा। क्रूरधर्मा। आचारेधर्मशास्त्रोक्ते सोमंपिबतिस्मसोमपाः ॥ १३८ ॥ उपायंज्ञात्वायआरंभःसउपायपूर्वः । अमात्यशीलपरीक्षोपायउपधा। चिकित्सायांचोपक्रमः। "उपक्रमः स्यादुपधाचिकित्सारंभविक्रमइतिविश्वः।" वणिक्पथोवाणिज्यं। पुरंनगरं । वेदआम्नायः। एतेनिगमाः। "निगमोवाणिजेपुर्यांकटेवेदेवणिक्प

इच्छामनोभवौकामौशौर्येंद्योगौपराक्रमौ ॥ धर्माःपुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ॥ १३८ ॥
उपायपूर्वआरंभउपधाचाप्युपक्रमः ॥ वणिक्पथःपुरंवेदोनिगमोनागरोवणिक् ॥ १३९ ॥ नैगमौ
द्वौबलेरामोनीलचारुसितेत्रिषु ॥ शब्दादिपूर्वोवृंदेपिग्रामःक्रांतौचविक्रमः ॥ १४० ॥

थइतिमेदिनी।" नगरेभवोनागरः। वणिक्चैतौ। "द्वौ" नैगमौ "नैगमःस्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेपिचेतिमेदिनी।" ॥ १३९ ॥ बलेबलदेवेपुंसि। नीलादिषुत्रिलिंग्यांगमशब्दः। नीलोऽसितः। चारुःमनोज्ञः। रामःपशुविशेषेस्याज्जामदग्न्येहलायुधे।राघवेचासितेश्वेतेमनोज्ञेपिचवाच्यवदितिको शांतरं। शब्दादिपूर्वोग्रामशब्दोवृंदेवर्तते। यथाशब्दग्रामः। अपिशब्दात्संवसथे। "स्वरेच" ग्रामः। क्रांतिर्विक्रमणं पराक्रमेचविक्रमः ॥ १४० ॥

क्वचिदत्रस्तोमेत्यादिपद्यममूलकमस्ति। अपिशब्दात्स्वेदांभसिघर्मः। चेष्टालंकारोहावः। शोभायांचविभ्रमः।" १४१॥ रुकूरोगभेदःप्लीहाख्यः। स्तंबःकुशादिगुच्छोबेटइतिख्यातः। सैन्यरक्षणेचगुल्मशब्दः।" गुल्मःसेनाघट्टभिदोःसैन्यरक्षणरुग्भिदोः। स्तंबइतिमेदिनी" स्वसाभगिनी। कुलस्त्रीकुलवधूः। तयोर्जामिशब्दः।" प्रहरेसंयमेयामोयामिःस्वसृकुलस्त्रियोरितिरभसात्। यामिःकुलस्त्रीस्वस्रोःस्त्रीतिकोशांतराच्चअंतस्थादिरपि।" क्षितिर्भूमिः। क्षांतिस्तितिक्षा। तयोःक्षमा। युक्तेयोग्ये "क्षमं।" शक्तेहितेक्षमस्त्रिलिंगः।" धरणिस्तु। योग्येशक्तेहितेक्षममित्याह।"॥ १४२॥ हरित्पालाशः। कृष्णःकालः। उभौश्यामौ। शारिवाशतावरीनिशाचश्यामा।" श्यामोवटेप्रयागस्यवारिदेवृद्धदारके। पिकेचकृष्णहरितोःपुंसिस्यात्तद्वतित्रिषु। मरीचेसिंधुलवणेक्लीबंस्त्रीशारिवौषधौ। अप्रसूतांगनायांचप्रियंगावपिचोच्यते। यमुनायांत्रियामायांकृष्णत्रिवृतिकौषधौ। नीलिकायामितिमेदिनी।" पुंड्रमश्वादीनांललाटचित्रं। अश्वोघोटकः।" भूषा। सामीप्यादश्वस्यैव।" प्रधानमेवप्राधान्यं। केतुर्ध्वजः। षट्सुललामं।" ललामेत्यपि। प्रधानध्वजशृंगेषुपुंड्रवालधिलक्ष्मसु॥ भूषावाजिप्रभावेषुललामंस्याल्ललामचेतिरुद्रः।"॥ १४३॥

स्तोमःस्तोत्रेऽध्वरेवृंदेजिह्मस्तुकुटिलेलसे॥ उष्णेपिघर्मश्चेष्टालंकारेभ्रांतौचविभ्रमः॥१४१॥ गुल्मारुक्स्तंबसेनाश्चजामिःस्वसृकुलस्त्रियोः॥ क्षितिक्षांत्योःक्षमायुक्तेक्षमंशक्तेहितेत्रिषु॥ १४२॥ त्रिषुश्यामौहरित्कृष्णौश्यामास्याच्छारिवानिशा॥ ललामंपुच्छपुंड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु॥ १४३॥

अध्यात्मंआत्मन्यधिकृतंलिंगदेहं। अपिशब्दात्कैतवे। सूक्ष्मंस्यात्कैतवेऽध्यात्मेपुंस्यणौत्रिषुचाल्पकइतिमेदिनी। आद्येआदौप्रधानेमुख्येप्रथमः। त्रिष्विति यावन्मांतमधिकारः। प्रतीपोविपरीतः। वल्गुर्यथा। वामलोचनाःस्त्रियः। "वामःकामेसव्येपयोधरे। उमानाथेप्रतीकूलेचारौवामातुयोषितीतिहैमः।" न्यूनश्चकुत्सितश्चाधमौ॥१४४॥जीर्णंप्राप्तपरिणामं। परिभुक्तंभुक्तोज्झितं। द्वयंयातयामसंज्ञं॥ इतिमांताः। अश्वगरुडौताक्ष्र्यसंज्ञौ।

सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्येप्रधानेप्रथमस्त्रिषु॥ वामौवल्गुप्रतीपौद्वावधमौन्यूनकुत्सितौ॥ १४४॥ जीर्णंचपरिभुक्तंचयातयाममिदंद्वयं॥ ॥इतिमांताः॥ ॥तुरंगगरुडौताक्ष्यौंनिलयापचयौक्षयौ॥ श्वश्रुर्यौदेवरश्यालौभ्रातृव्यौभ्रातृजद्विषौ॥१४५॥ पर्जन्यौरसदब्देंद्रौस्यादर्यःस्वामिवैश्ययोः॥ तिष्यःपुष्येकलियुगेपर्यायोवसरेक्रमे॥ १४६॥

"ताक्ष्र्यस्तुस्यंदनेवाहेगरुडेगरुडाग्रजे॥ अश्वकर्णाव्हयतरौस्यादितिहैमः।" निलयोगृहं। अपचयोव्हासः। उभौक्षयौ। "क्षयोगेहेकल्पांतेऽपचयेरुजीतिहैमः।" श्यालोभार्याभ्राता। श्वशुरस्यापत्यंश्वशुर्यः। भ्रातृपुत्रःशत्रुपुत्रश्चभ्रातृव्यौ॥१४५॥रसदब्दोध्वनदंबुदः। इंद्रःशक्रः। उभौपर्जन्यौ। "मेघशब्देपिपर्जन्यः।" प्रभुवैश्ययोरर्यः। पुष्यर्क्षेतुर्ययुगेचतिष्यः। अवसरेप्रस्तावे। "पर्यायस्तुप्रकारेस्यान्निर्माणेऽवसरेक्रमइतिविश्वः"॥१४६॥

अधीनादिषुसप्तसुप्रत्ययशब्दस्तत्राऽधीनेयथा । राजप्रत्ययाःप्रजाः । शपथःशपनं । ज्ञानेयथा । प्रत्यक्षप्रत्ययः । विश्वासेयथा । नशत्रोःप्रत्ययंग च्छेत् । हेतौयथा । गार्हस्थंभार्याप्रत्ययं । रंध्रेछिद्रे । शब्देयथा । चिकीर्षतीत्यत्रसन्प्रत्ययः । “ प्रत्ययःशपथेरंध्रेविश्वासाचारहेतुषु ॥ प्रार्थितत्वेच सन्नादावधीनज्ञानयोरपीतिविश्वः । ” चिरंद्वेषेपश्चात्तापेचानुशयः । “ अनुबंधेच ” ॥ १४७॥ असाकल्येऽकात्स्न्र्ये । नागानांहस्तिनांयन्नशीघ्रंना पिमंदंगमनंतत्रेत्यर्थः । स्थूलोच्चयोगंडोपलेऽपिच । गजानांमध्यमेगतेप्यसाकल्यकरंडयोरितिमेदिनी । ” शपथादयःसमयाः । तत्रशपथेयथा । कु

प्रत्ययोधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ रंध्रेशब्देऽथानुशयोदीर्घद्वेषानुतापयोः॥ १४७॥ स्थूलो च्चयस्त्वसाकल्येनागानांमध्यमेगते ॥ समयाःशपथाचारकालसिद्धांतसंविदः॥ १४८॥ व्यस नान्यशुभंदैवंविपदित्यनयास्त्रयः॥ अत्ययोऽतिक्रमेकृच्छ्रेदोषेदंडेप्यथापदि॥ १४९॥

तसमयोपिचोगेदंद्व्यः । संवित्संभाषा । “ समयःशपथेभाषासंपदोःकालसंविदोः । सिद्धांताचारसंकेतनियमावसरेषुच । क्रियाकारेनिर्देशेचेतिहैमः ” ॥ १४८ ॥ व्यसनानिद्यूतादीनि । अशुभमितिदैवविशेषणं । विपद्विपत्तिरेतत्त्रयंअनयसंज्ञं । अशुभदैवेयथा । निःस्वोभूदनयेनसः । अतिक्रमेउ ल्लंघने । “ अपिशब्दात्नाशेचात्ययः । ” आपदादित्रयेसंपरायः ॥ १४९ ॥

आयतिः उत्तरकालः । अपिशब्दात्पूजार्हेपिपूज्यः । सेनायाः पृष्ठभागे तिष्ठति यत्सैन्यं तत्पश्चादवस्थायि बलं । समवायः समूहः । उभौ सन्नायौ ॥ १५० ॥ सन्निवेशे स्थानविशेषे "विस्तृतौ च संस्थायः ।" अमी विस्रंभादयस्त्रयः प्रणयाः । विस्रंभो विश्वासः । "प्रसरश्च प्रणयः" वैरोन्नत्योः समुच्छ्रय इतिरभसः ॥ १५१ ॥ यस्य मत्स्यादेर्योजलादिर्ज्ञातो नित्यसेवितस्तस्य तत्र विषयः । शब्दादिकाः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाश्च विषयाः । देशगौचरौ विषयौ ॥

युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरेपि च ॥ पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च सन्नयौ ॥ १५० ॥ संघाते सन्निवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी ॥ विस्रंभयाञ्चाप्रेमाणो विरोधेपि समुच्छ्रयः ॥ १५१ ॥
विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥ निर्यासेपि कषायोऽस्त्री सभायां च प्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥
प्रायो भून्म्यंतगमने मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ॥ रहस्योपस्थयोर्गुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः ॥ १५३ ॥

निर्यासः क्वाथरसः । अपिशब्दाद्विलेपनादौ । कषायोऽरसभेदे स्यादंगरागे विलेपन इति विश्वः । आश्रये । "अभ्युपगमे" च प्रतिश्रयः ॥ १५२ ॥ भून्मि बाहुल्ये ॥ यथा प्रायेण ब्राह्मणा भोज्याः ॥ बाहुल्येनेत्यर्थः ॥ अंतो नाशो गम्यतेऽनेनेति तत्रानशने यथा । प्रायोपवेशः कृतः । प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्य बाहुल्ययोरपीति विश्वः ॥ क्रतौ यज्ञे कोपे च मन्युः ॥ "शोके च" रहस्यं गोप्यं । तथ्यमृतं । "कृतयुगे च सत्यं ।" ॥ १५३ ॥

बलंसामर्थ्यं । प्रभावस्तेजोविशेषः । तत्रवीर्यं । "वीर्यंतेजःप्रभावयोः ॥ शुक्रेशक्तौचेतिहैमः ।" भव्येसत्वेगुणाश्रयेपृथिव्यादौद्रविणेचद्रव्यं । "द्रव्यंभव्येथनेक्ष्मादौजतुद्रुमविकारयोः ॥ विलेपनेभेषजेरीत्यामितिहैमः ॥" भेनक्षत्रे। अग्नौवन्हौ । शुभाशुभमितिशुभमशुभंवाजन्मांतरीयंयत्कर्मतद्भाग्यमित्युच्यते । ऐश्वर्येपि ॥ १५४ ॥ कशेरुस्वनाम्नैवख्यातं । दंतिकानिकुंभः । अपिशब्दादग्निशिखागुडूच्यपिविशल्या । "त्रिपुटायांच"

वीर्यंबलेप्रभावेचद्रव्यंभव्येगुणाश्रये ॥ धिष्ण्यंस्थानेगृहेभेग्नौभाग्यंकर्मशुभाशुभं ॥
॥ १५४ ॥ कशेरुहेम्नोर्गांगेयंविशल्यादंतिकापिच ॥ वृषाकपायीश्रीगौर्योरभिख्याना
मशोभयोः ॥ १५५ ॥ आरंभोनिष्कृतिःशिक्षापूजनंसंप्रधारणं ॥

श्रीर्लक्ष्मीः "वृषाकपायीजीवंत्यांशतावर्युमयोश्रियामितिहैमः ॥" नामाभिधानं । शोभाकांतिः । तत्राभिख्येति "अभिख्यात्वभिधानेस्याच्छोभायांचयशस्यपीतिमेदिनी ।" ॥ १५५ ॥ आरंभादयोनवशब्दाःक्रियाशब्दवाच्यास्तत्रारंभेयथा । सर्वाःक्रियामंत्रमूलानृपाणां ॥ निष्कृतौप्रायश्चित्तेयथा । महापातकिनांपुंसांप्राणांतिकाक्रियास्मृता । शिक्षायांयथा । क्रियाहिवस्तूपहिताप्रसीदति। पूजनेयथा। देवक्रियापरस्तपस्वी । संप्रधारणं विचारः । तत्रयथा । क्रियांविनाकोहिजानातिकृत्यं ॥

उपायेयथा। सप्तसामादिकाःक्रियाः। कर्मणियथा। निष्क्रियस्यकुतःसुखं। चेष्टायांयथा। मृतःकिंनिष्क्रियोयतः। चिकित्सायांयथा। पूर्वंज्वरेस
मुत्पन्नेक्रियापूर्वंज्वरानुगा॥१५६॥ सूर्यप्रियादिचतुष्केछायाशब्दः। सूर्यप्रियाशनैश्चरमाता। कांतौयथा। विच्छायः। प्रतिबिंबेयथा। संछायआद
र्शः। आतपाभावेयथा। नष्टच्छायोमध्यान्हः। "छायापंक्तौप्रतिमायामर्कयोषित्यनातपे। उत्कोचेपालनेकांतौशोभायांचतमस्यपीतिमेदिनी।" हर्म्या
देःराजगृहादेःप्रकोष्ठेंऽतर्गृहेयथा। सप्तकक्ष्याअतिक्रम्येति। कांचीमेखला। मध्येभबंधनेवरत्रायां। मध्येभागेयदिभबंधनंतत्रेत्यर्थः। "कक्ष्यागृहप्र

उपायःकर्मचेष्टाचचिकित्साचनवक्रियाः॥१५६॥ छायासूर्यप्रियाकांतिःप्रतिबिंबमनातपः॥ कक्ष्याप्रकोष्ठे
हर्म्यादेःकांच्यांमध्येभबंधने॥१५७॥ कृत्याक्रियादेवतयोस्त्रिषुभेद्येधनादिभिः॥ जन्यंस्याज्जनवादेपिजघन्योंऽ
त्येधमेपिच॥१५८॥

कोष्ठेस्यात्सादृश्योद्योगकांचिषु। बृहतिकेभनाड्योश्चेतिहैमः।" ॥१५७॥ क्रियाकर्म। देवतानामासद्दैवत
विशेषः। यह्लक्ष्यंभागवते। तयासनिर्ममेतस्मैकृत्यांकालानलोपमामिति। क्रियायांयथा। कांकांकृत्यामकार्षीः। धनस्त्रीभूम्यादिभिर्भेदनीयोयःपर
राष्ट्रगतपुरुषादिस्तत्रकृत्याशब्दोवाच्यलिंगः। जनवादेनिंदितवादे। अपिशब्दाद्युद्धादौ। "जन्यंहट्टेपरीवादेसंग्रामेचनपुंसकमितिमेदिनी।" अं
त्येऽधमेचजघन्यः। अपिशब्दाच्छिश्ने। "जघन्यंहेमलेक्लीबंचरमेगर्हितेऽन्यवदितिमेदिनी।" ॥१५८॥

चकाराद्वचनार्हेपिवक्तव्यशब्दः । सज्जःसोपकरणः । निरामयोनीरोगः । उभौकल्यौ । कलास्तुसाधुःकल्यः । उषस्यपिकल्यं " कल्यंप्रभातेक्लीबं स्यात्कल्योवाक्श्रुतिवर्जिते ॥ सज्जनीरोगदक्षेषुकल्याणवचनेपिच ॥ उपायवचनेपिस्यादितिमेदिनी " । आत्मवान् । धीमान् । अर्थादयोऽनपेतःअ पगतोनभवतिसचार्थ्यः । " अर्थ्यःसंप्रार्थ्येन्याय्यविज्ञयोरितिहैमः ॥" चारुसुंदरं । अपिशब्दात्सुकृतधर्मयोः । " पावनेच " पुण्यं । पुण्यंत्रिषुमनो ज्ञेस्यात्क्लीबंसुकृतधर्मयोरितिविश्वः ।" ॥ १५९ ॥ प्रशस्तंरूपंयस्यतस्मिन् । अपिशब्दात् । रूप्यंस्यादाहतस्वर्णरजतेरजतेपिच ॥ रम्येप्रशस्तरूपेतु

गर्ह्याहीनौचवक्तव्यौकल्यौसज्जनिरामयौ॥ आत्मवाननपेतोर्थादर्थ्यौपुण्यंतुचार्वपि॥ १५९ ॥
रूप्यंप्रशस्तरूपेपिवदान्योवल्गुवागपि ॥ न्याय्येपिमध्यःसौम्यंतुसुंदरेसोमदैवते॥ १६० ॥

वाच्यवदितिविश्वः । अपिशब्दाद्दातर्यपिवदान्यः । न्याय्येउचितेऽपिशब्दादवलग्नेच । " न्याय्यावलग्नयोर्मध्यमंतरेचाधमेत्रिष्वितिरभसः ।" सो मदैवतेयथा । सोमश्चंद्रोदैवतमस्यसौम्यंहविः । " सौम्योज्ञेनात्रिष्वनुग्रेमनोज्ञेसोमदैवतइतिमेदिनी ।" ॥ १६० ॥ सर्वज्ञभिषजौवैद्यौकुल्याकुलव घूसरित् । फलुकल्याणयोर्भव्यंयोग्यंसांप्रतिकेत्रिषु ॥ १ ॥ क्रियाचारातिक्रमेपिजलाधारेपिचाशयः ॥ दैत्याचार्येपिधिष्ण्योनाकषायःसुरभावपि ॥ २ ॥ चंद्रोदयेवितानेपिस्यादाम्नायोऽन्वयेश्रुतौ ॥ इतियांताः ॥

निवहोवृंदः। अवसरः। प्रस्तावः। उभौवारौ। वारःसूर्यादिदिवसेवारोऽवसरवृंदयोरिति। प्रस्तरोदर्भमुष्टिर्दर्भशय्यावा। अध्वरःक्रतुरुभौसंस्तरौ। आद्यश ब्दाद्वेदशास्त्राध्यापकश्चगुरुः॥ १६१॥ भेदोविशेषोयथा। पलांडुभेदागृंजनादयः। सादृश्यंयथा। मर्कटप्रकारंकरोति। इंगितंचेष्टितं। किंशारुर्नासस्य शूकेविशिखोकंकपक्षिणीनिमेदिनी॥ धन्वानिर्जलदेशः। धराधरःपर्वतःसोपिमरुस्थलीसंबंधान्मरुः॥१६२॥ स्त्रियाःस्तनःकुचः। अब्दोमेघः। उ भौपयोधरौ। "पयोधरःकोशकारेनालिकेरेस्तनेपिच॥ कशेरुमेघयोःपुंसीतिमेदिनी।" अरिःशत्रुः। दानवोदनुजभेदः। "वृत्रोमेघेरिपौध्वांतेदानवेवासवे

निवहावसरौवारौसंस्तरौप्रस्तराऽध्वरौ॥ गुरुगीष्पतिपित्राद्यौद्वापरौयुगसंशयौ॥१६१॥ प्रकारौभेदसादृश्येआ कारावींगिताकृती॥ किंशारूसस्यशूकेषु मरूधन्वधराधरौ॥१६२॥ अद्रयोद्रुमशैलार्काःस्त्रीस्तनाब्दौपयोधरौ॥ ध्वांतारिदानवावृत्राबलिहस्तांशवःकराः॥१६३॥प्रदराभंगनारीरुक्बाणाअस्त्राःकचाअपि॥ अजातशृंगोगौः कालेप्यश्मश्रुर्नाचतूबरौ॥१६४॥

गिराविति हैमः।" राज्ञायाह्यभागोबलिः। अंशूरश्मिः॥१६३॥ नारीरुक्स्त्रीणांरोगभेदः। प्रदरोरोगभे देस्याद्विदारेशरभंगयोरिति। कचाःकेशाः। अपिशब्दात्कोणेप्यस्त्रः। नजातेशृंगेयस्य। सएवंभूतोगौः। कालेश्मश्रूत्थानसमयेपियोनापुरुषोऽश्मश्रुःश्म श्रुरहितस्तावुभावपितूबरौ।"कालइत्युभाभ्यांसंबध्यते। तूबरोश्मश्रुपुरुषेप्रौढाशृंगारकेपिच। पुरुषव्यंजनत्यक्तेस्यात्कषायरसेपिचेतिमेदिनी॥१६४॥

अपिशब्दाद्वित्तमात्रेराइत्येकाक्षरं। "भवेत्परिकरोव्रातेपर्यंकपरिवारयोः॥ प्रगाढगात्रिकाबंधेविवेकारंभयोरपीतिविश्वः। यत्नारंभौपरिकरावितित्रिकांडशेषः।" तारोमुक्तादिसंशुद्धौतरणेशुद्धमौक्तिके। तारंचरजतेत्युच्चस्वरेप्यन्यवदीरितमितिविश्वः। सतु। शारशब्दः। कर्बुरःशबलवर्णः। शारःस्याच्छबलेवाच्यलिंगःपुंसिसमीरणे॥ १६५॥ आजिर्युद्धं। संवित्क्रियाकारः। प्रतिज्ञायांयथा। सत्यसंगरः। "संगरोयुधिचापदि। क्रियाकारे

स्वर्णेपिराःपरिकरःपर्यंकपरिवारयोः॥ मुक्ताशुद्धौचतारःस्याच्छारोवायौसतुत्रिषु॥ १६५॥
कर्बुरेऽथप्रतिज्ञाजिसंविदापत्सुसंगरः॥ वेदभेदेगुप्तवादेमंत्रोमित्रोरवावपि॥ १६६॥ मखेषु
यूपखंडेपिस्वरुर्गुह्येप्यवस्करः॥ आडंबरस्तूर्यरवेगजेंद्राणांचगर्जिते॥ १६७॥

विषेचांगीकारेक्लीबंशर्मफलइतिमेदिनी।" गुप्तवादेरहसिकर्तव्यावधारणेमंत्रः। "मंत्रोदेवादिसाधने॥ वेदांशेगुप्तवादेचेतिहैमः।" अपिशब्दात्सख्यौमित्रंक्लीबं॥ १६६॥ यूपेतक्ष्यमाणेप्रथमपतितंशकलंयूपखंडं" अपिशब्दाद्दंभोलौचस्वरुः। स्वरुर्वज्रध्वनौबाणेयूपखंडेपिचस्वरुः। गुह्येउपस्थे। अपिशब्दाद्गूथेप्यवस्करः। तूर्यरवोवाद्यध्वनिः। आडंबरःसमारंभेगजगर्जिततूर्ययोरितिकोशांतरं॥ १६७॥

अभियोगोऽभिग्रहणं । चोरस्यकर्मचौर्यं । सन्नहनंकवचादिग्रहणं । एतेष्वभिहारः । जंगमेजंगमविशेषेपरिजनइतियावत् । खड्गकोशेसिपिधाय
केचर्माद्यौपरिच्छदेउपकरणेपरीवारः ॥ १ ६ ८ ॥ विटपीवृक्षः । दर्भमुष्टिपरिमाणंतु । पंचाशताभवेद्ब्रह्मातदर्धेनतुविष्टरइत्यादि । पीठमाद्यंयस्यतदासनंच
विष्टरः । आद्यशब्दात्कृष्णाजिनादि । अत्रपीठंकाष्ठादिमयमासनं । द्वास्थेद्वारपालेप्रतीहारः । अनंतरोक्तेप्रतीहारेप्रतीहारीत्यपिशब्दः । सतुपुंव्यक्ता

अभिहारोऽभियोगेचचौर्येसन्नहनेपिच ॥ स्याज्जंगमेपरीवारःखड्गकोशेपरिच्छदे ॥ १ ६ ८ ॥ वि
ष्टरोविटपीदर्भमुष्टिःपीठाद्यमासनं ॥ द्वारिद्वास्थेप्रतीहारःप्रतीहार्यप्यनंतरे ॥ १ ६ ९ ॥ विपुलेनकु
लेविष्णौबभ्रुर्नापिंगलेत्रिषु ॥ सारोबलेस्थिरांशेचन्याय्येक्लीबंवरेत्रिषु ॥ १ ७० ॥

वपिस्त्रियां । गौरादित्वात्ङीष् । अपिशब्दात्द्वाःस्थितायांचयोषितीतिमेदिनी । अयमिन्नंतइतिनभ्रमितव्यं । रांतेषुतस्यपाठायोगात् ॥ १ ६ ९ ॥
विपुलइतिनकुलविशेषणं । तेनविशालनकुलेविष्णौचबभ्रुःपुंसि । पिंगलेत्रिषु । "बभ्रुःपिंगाऽग्निशूलिषु ॥ मुनौविशालेनकुलेविष्णावितिहैमः ।"
स्थिरांशोवृक्षादेःकठोरभागः । तत्रयथा । शिंशपासारः । न्याय्येन्यायादनपेते । वरेश्रेष्ठे । "सारोबलेस्थिरांशेचमज्जिपुंसिजलेधने न्याय्येक्लीबं
त्रिषुवरइतिमेदिनी " ॥ १ ७० ॥

"द्यूतकारेपणेच।" दुरोदरश्चतुरक्षरः। द्यूतेदुरोदरंक्लीबं। दुर्गपथेदुर्गमवर्त्मनि। "कांतारोऽस्त्रीमहारण्येबिलेदुर्गमवर्त्मनि। पुंसिस्यादिक्षुभेदइतिमेदिनी।"॥ १७१॥ अन्यशुभद्वेषेपरसंपत्त्यसहनेमत्सरःपुंसि। तद्वतिमात्सर्ययुक्ते। कृपणेचमत्सरोऽभिधेयलिंगकः। देवाद्देवसकाशाद्वृत्तेऽभीप्सितेवरःपुंसि। श्रेष्ठेत्रिषु। मानक्प्रियेईषदिष्टेक्लीबं। "वरोजामातरिवृत्तौदेवतादेरभीप्सिते॥ पिंगेपुंसित्रिषुश्रेष्ठेकुंकुमेतुनपुंसकं। वरीप्रोक्ताशतावर्यां

दुरोदरोद्यूतकारेपणेद्यूतेदुरोदरं॥ महारण्येदुर्गपथेकांतारंपुन्नपुंसकं॥ १७१॥ मत्सरोऽन्यशुभद्वेषेतद्वत्कृपणयोस्त्रिषु॥ देवाद्वृत्तेवरःश्रेष्ठेत्रिषुक्लीबंमनाक्प्रिये॥ १७२॥ वंशांकुरेकरीरोऽस्त्रीतरुभेदेघटेचना॥ नाचमूजघनेहस्तसूत्रेप्रतिसरोऽस्त्रियां॥ १७३॥

वराचस्यात्फलत्रिके। मनागिष्टेवरंक्लीबंकेचिदाहुस्तदव्ययमितिमेदिनी।"॥ १७२॥ वंशस्यवेणोरंकुरेकरीरःपुन्नपुंसकयोः। नापुमान्। चमूजघनेसेनापश्चाद्भागेप्रतिसरोनापुल्लिंगः। हस्तसूत्रेमंगलार्थंमंत्रैरभिमंत्रितंसूत्रंयत्करेबध्यतेतत्र। "भवेत्प्रतिसरोमंत्रभेदेमाल्येचकंकणे॥ व्रणशुद्धौचमूपृष्ठेपुंसिनस्त्रीतुमंडले॥ आरक्षेकरसूत्रेचनियोज्येत्वन्यलिंगकइतिमेदिनी।"॥ १७३॥

यमादिषुचतुर्दशसुहरिशब्दोवर्तते । तत्रत्रयोदशसुनापुमान् । कपिलवर्णेत्रिलिंगः । अनिलोवायुःअंशुःकिरणः । वाजीहयः । शुकःपक्षिभेदः । अहिःसर्पः । " लोकांतरहरिद्वर्णयोश्वहरिः । " ॥ १७४ ॥ कर्परांशेसिकतासु । अपिशब्दात्खंडविकृत्यादौशर्कराशब्दः । " शर्कराखंडविकृतावुपलाकर्परांशयोः । शर्करान्वितदेशेपिरुग्भेदेशकलेपिचेतिमेदिनी । " याप्यतेऽनेनयापनंतस्मिन् । यात्रातुयापनोपायेगतौदेवार्चनोत्सवइतिविश्वः । श्वा

यमानिलेंद्रचंद्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ शुकाहिकपिभेकेषुहरिर्नाकपिलेत्रिषु ॥ १७४ ॥
शर्कराकर्परांशेपियात्रास्याद्यापनेगतौ ॥ इराभूवाक्सुराऽप्सुस्यात्तंद्रीनिद्राप्रमीलयोः ॥ १७५ ॥
धात्रीस्यादुपमातापिक्षितिरप्यामलक्यपि ॥ क्षुद्राव्यंगानटीवेश्यासरघाकंटकारिका ॥ १७६ ॥

दिषुचतुर्षुइराशब्दः । सुरामद्यं । आपोजलं । श्रमादिनासर्वेंद्रियापटुत्वंप्रमीला । " तंद्रेतिटाबंतोपि " ॥ १७५ ॥ उपमात्रादिषुधात्रीशब्दः । उपमाताक्षीरप्रदा । क्षितिःपृथ्वी । आमलकीवृक्षभेदः । अपिनाजनन्यपिधात्री । " व्यंगादिषुक्षुद्रा । व्यंगाहीनांगी । नटीनर्तनशीला । सरघामधुमक्षिका । कंटकारिकाबृहती । " क्षुद्राव्याघ्रीनटीव्यंगाबृहतीसरघासुच ॥ चांगेरिकायांहिंयासांमक्षिकामात्रवेश्ययोरितिहैमः । " ॥ १७६ ॥

क्रूरादित्रयेक्षुद्रंत्रिषु । "क्षुद्रोदरिद्रेकृपणेनृकष्टेऽल्पनृशंसयोरितिहैमः ।" परिच्छदादित्रयेमात्रास्त्रियां । कात्स्न्यादिद्वयेक्लीबं । परिच्छदेयथा । महामात्रः । अल्पेयथा । शाकमात्रा । परिमाणेयथा । किंहस्तिमात्रोंकुशः । कात्स्न्र्येयथा । जीवमात्रंनहिंस्यात् । अवधारणेतु । पयोमात्रंभुंक्ते । धनेकर्णभूषायांवर्णावयवेचमात्रा । "मात्रंत्ववधृतौस्वार्थेकात्स्न्र्येमात्रापरिच्छदे ॥ अक्षराऽवयवेद्रव्येमानेऽल्पेकर्णभूषणे ॥ कालेवृत्तेचेतिहैमः"

त्रिषुक्रूरेऽधमेऽल्पेपिक्षुद्रंमात्रापरिच्छदे॥ अल्पेचपरिमाणेसामात्रंकात्स्न्र्येऽवधारणे ॥ १७७॥
आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रंकलत्रंश्रोणिभार्ययोः ॥ योग्यभाजनयोःपात्रंपत्रंवाहनपक्षयोः॥ १७८॥

॥ १७७ ॥ आलेख्यंभित्त्यादौनानावर्णलेखनं । "चित्रंखेतिलकेद्भुते ॥ आलेख्येकर्बुरइतिहैमः ।" श्रोणिःकटिः "दुर्गस्थानेनृपादीनांकलत्रंश्रोणिभार्ययोरितिरभसः ।" योग्येयथा । दानपात्रंश्रोत्रियः । "पात्रंतुभाजनेयोग्येपात्रंतीरद्वयांतरे ॥ पात्रंस्रुवादौपर्णेचराजमंत्रिणिचेष्यतइतिविश्वः । पर्णेचपत्रं । पत्रंतुवाहनेपर्णेपक्षेचशरपक्षिणोरितिविश्वः ।" ॥ १७८ ॥

निर्देशआज्ञा । ग्रंथोव्याकरणादिः । तत्रशास्त्रं । जटावृक्षमूलं । अंशुकंवस्त्रभेदः । नेत्रंवस्त्रविशेषःस्यादितिमंजरी । " नेत्रंमथिगुणेवस्त्रभेदेमूलेद्रुमस्यच ॥ रथेचक्षुषिनद्यांतुनेत्रीनेतरिवाच्यवदितिमेदिनी ।" पत्न्यांदेहेचक्षेत्रं । " क्षेत्रंशरीरेकेदारेसिद्धस्थानकलत्रयोरितिमेदिनीविश्वप्रकाशौ ।" ॥ १७९ ॥ क्रोडःसूकरः । तस्यहलस्यचमुखाग्रेपोत्रं । पोत्रंवस्त्रेमुखाग्रेचसूकरस्यहलस्यचेतिविश्वः । चकाराद्गोत्रंशैलेकुलेपिच ॥ " गोत्रंकुलाख्ययोः । संभावनीयेबोधेचकाननक्षेत्रवर्त्मस्वितिमेदिनी ।" आच्छादनंवस्त्रं । सदादानंनित्यत्यागः । " अपिशब्दाद्वनेकैतवेचसत्त्रशब्दः ।"॥ १८० ॥

निर्देशग्रंथयोःशास्त्रंशस्त्रमायुधलोहयोः ॥ स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रंक्षेत्रंपत्नीशरीरयोः ॥ १७९ ॥ मुखाग्रेक्रोडहलयोःपोत्रंगोत्रंतुनाम्निच ॥ सत्त्रमाच्छादनेयज्ञेसदादानेवनेऽपिच ॥ १८० ॥ अजिरंविषयेकायेप्यंबरंव्योम्निवाससि ॥ चक्रंराष्ट्रेप्यक्षरंतुमोक्षेऽपिक्षीरमप्सुच ॥ १८१ ॥

विषयेरूपादौ अपिनाचत्वरेअजिरं । " अजिरंदर्दुरेकायेविषयेप्रांगणेऽनिलइतिहैमः ।" व्योम्न्याकाशे । वाससिवस्त्रे । " अंबरंवाससिव्योम्निकार्पासेचसुगंधकइतिविश्वः ।" अपिशब्दात्सैन्यरथांगयोश्चक्रं । " चक्रंप्रहरणेगणे । कुलालाद्युपकरणेराष्ट्रेसैन्यरथांगयोः । जलावर्तेदंभइतिहैमः ।" अपिशब्दाद्वर्णब्रह्मणोरप्यक्षरं । " अक्षरंस्याद्पवर्गेपरमब्रह्मवर्णयोः ॥ गगनेधर्मतपसोरंबरेमूलकारणइतिहैमः ।" चकाराद्दुग्धेक्षीरं ॥ १८१ ॥

भूरिशब्दश्चंद्रशब्दश्चैतौद्वौरांतौस्वर्णेपिवर्तेते । तत्रस्वर्णेभूरिरूपभेदान्नक्लीबं । " अपिशब्दात् । भूरिर्नावासुदेवेचहरेचपरमेष्ठिनि । नपुंसकंसुवर्णेचप्रा ज्येस्याद्वाच्यलिंगकइतिमेदिनी ।" कर्पूरादौचचंद्रः । " चंद्रःकर्पूरकांपिल्लसुधांशुस्वर्णवारिष्वितिमेदिनी ।" नकेवलंपूर्वद्वारेकिंतुद्वारमात्रेपिगोपुरं। " गोपुरंद्वारिपूर्द्वारिकैवर्तीमुस्तकेपिचेतिमेदिनी ॥ गव्हरस्तुगुहादंभनिकुंजगहनेष्वपीतिविश्वः । " रहोविजनं । अंतिकंसमीपं । द्वेउपव्हरसंज्ञे ॥ १८२ ॥ पुरइत्यादीनित्रीणिअग्रशब्दवाच्यानि । तत्रपुरःपुरस्तात् । यथाअग्रगामी । अधिकंयथा । साग्रंशतं । उपरियथा । वृक्षाग्रं । अग्रंपुर

स्वर्णेपिभूरिचंद्रौद्वौद्वारमात्रेपिगोपुरं॥ गुहादंभौगव्हरेद्वेरहोंतिकमुपव्हरे॥ १८२॥
पुरोधिकमुपर्यग्राण्यगारेनगरेपुरं॥ मंदिरंचाथराष्ट्रोऽस्त्रीविषयेस्यादुपद्रवे॥ १८३ ॥

स्तादुपरिपरिमाणेपलस्यच ॥ आलंबनेसमूहेचप्रांतेचस्यान्नपुंसकं ॥ अधिकेचप्रधानेचप्रथमेचाभिधेयवदितिमेदिनी ।" पुरंमंदिरंचेतिद्वयमगारे गृहेनगरेचवर्तते । गृहोपरिगृहंपुरमितिधरणिः । "पुरंशरीरेनगरेगृहपाटलिपुत्रयोरितिहैमः" मंदिरंनगरेक्लीबमितिमेदिनी । विषयेजनपदेउपद्रवे मरणादौचराष्ट्रः । " सचपुन्नपुंसकः" ॥ १८३ ॥

श्वभ्रेगर्ते । हीरकेमणिभेदे । पवौभिदुरे । प्रधानेयथा । स्वतंत्रः । सिद्धांतेयथा । तांत्रिकः । सूत्रवायपरिच्छदयोश्चतंत्रशब्दः । "तंत्रंकुटुंबकृत्ये स्यात्सिद्धांतेचौषधोत्तमे ॥ प्रधानेतंतुवायेचशास्त्रभेदेपरिच्छदे ॥ श्रुतिशाखांतरेहेतावुभयार्थप्रयोजने ॥ इतिकर्तव्यतायांचेतिमेदिनी ।" ॥ १८४ ॥ चामरइतिदंडविशेषणं । चमरस्यायंचामरस्तत्र । शयनासनयोःसमुदितयोरौशीरसंज्ञेतिस्वामी । सुभूतिस्तुपृथगेवव्याख्यत् । गजशुंडाग्रादिष्वष्टसु

दरोऽस्त्रियांभयेश्वभ्रेवज्रोऽस्त्रीहीरकेपवौ ॥ तंत्रंप्रधानेसिद्धांतेसूत्रवायेप
रिच्छदे ॥ १८४ ॥ औशीरश्चामरेदंडेप्यौशीरेशयनासने ॥ पुष्करंकरिहस्ता
ग्रेवाद्यभांडमुखेजले ॥ व्योम्निखड्गफलेपद्मेतीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८५ ॥

पुष्करं । वाद्यभांडंवादनीयपात्रंतन्मुखे । खड्गफलेखड्गमध्ये । पद्मेनलिने । तीर्थविशेषेकुष्ठाख्यओषधिविशेषेच । "पुष्करंद्वीपतीर्थाहिखगराजौ षधांतरे ॥ तूर्यास्येऽसिफलेकांडेशुंडाग्रेखेजलेंऽबुजइतिहैमः" ॥ १८५ ॥

अवकाशादिषुत्रयोदशसुअंतरशब्दः अवकाशेयथा। अंतरेहिमं। अवधौयथा। मासांतरेदेयं। परिधानेयथा। अंतरेशाटकाः। परिधानीयाइत्यर्थः। अंतर्धौयथा। पर्वतांतरितोरविः। भेदेयथा। यदंतरंसर्षपशैलराजयोः। तादर्थ्येयथा। त्वदंतरेणऋणमेतत्। छिद्रेयथा। परांतरेप्रहर्तव्यं। आत्मीयेयथा। अयमत्यंतरोमम। विनार्थेयथा। अंतरेणपुरुषकारमिति। बहिर्यथा। अंतरेचंडालगृहाः। बाह्याइत्यर्थः। अवसरेयथा। अंतरंगःसेवकः। मध्येयथा। आवयोरंतरेजातःपर्वतः। अंतरात्मनियथा। दृष्टोऽतरेज्योतीरूपः। चकारात्सादृश्येयथा। हकारस्यघकारोऽतरतमः॥ १८६॥

अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्द्धिभेदतादर्थ्ये॥ छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येंतरात्मनिच॥ १८६॥
मुस्तेऽपिपिठरंराजकशेरुण्यपिनागरं॥ शार्वरंत्वंधतमसेघातुकेभेद्यलिंगकं॥ १८७॥

पिठरशब्दःमुस्तेमुस्तके। अपिशब्दान्मंथाने। पिठरस्थाल्यान्नाक्लीबंमुस्तमंथानदंडयोरितिमेदिनी। राजकशेरुजलजतृणमूलं। "नागरमोथाइतिख्यातं।" नागरंमुस्तकेशठ्यांविदग्धेनगरोद्भवइतिमेदिनी। अंधतमसेगाढांधकारे। घातुकेहिंस्रेशार्वरशब्दः। "घातुकेभेनृलिंगकमित्यपिपाठः। घातुकश्चासाविभश्चतत्रपुल्लिंगमित्यर्थः" ॥ १८७॥

"गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभिधेयवत्। नाश्वेतसर्षपे चंद्रे न द्वयोः पद्मकेसर इति मेदिनी।" भल्लातकफलेऽप्यरुष्करः। "अरुष्करो व्रणकृति त्रिषु भल्लातके पुमानिति मेदिनी।" उदरेऽपि जठरः। "जठरः कुक्षिवृद्धयोरिति हैमः।" अधस्तादनूर्ध्वे। ओष्ठेऽपि। "हीनेऽपि च" अधरः॥ १८८॥ अनाकुले स्वस्थे। अपिशब्दादेकतानेऽपि। व्यासक्ते द्विधाव्यापृते। आकुलेऽनेकार्थन्यस्तचित्ते व्यग्रः। उपर्यादित्रये उत्तरः। उपरि यथा। इतउत्तरं।

गौरोऽरुणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः॥ जठरः कठिनेऽपि स्यादधस्तादपि चाधरः॥ १८८॥ अनाकुलेऽपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले॥ उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः॥ १८९॥ एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः॥ स्वादुप्रियौ तु मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयौ॥ १९०॥

उदीच्ये यथा। नर्मदोत्तरे विक्रमशकः। श्रेष्ठे यथा। मुनिषूत्तरो वसिष्ठः। "उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत्। उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि चोत्तर इति मेदिनी" एषामुपर्यादीनां विपर्यये वैपरीत्ये श्रेष्ठे चानुत्तरः। श्रेष्ठे तु न विद्यमान उत्तरः श्रेष्ठो यस्मादिति विग्रहः॥ १८९॥ दूरादयस्त्रयः पराः। अनात्मा आत्मनोऽन्यः। "परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवल इति मेदिनी। रसे च मधुरः। क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसे त्वभिधेयवदिति विश्वः॥ १९०॥

दक्षिणेचोदारस्त्रिषु। नीचःपामरः। स्वच्छंदःस्वाधीनः। प्रदीप्तेशुक्लेचशुभ्रं। "शुभ्रंस्यादभ्रकेक्लीबमुद्दीप्तशुक्लयोस्त्रिष्विति मेदिनी"॥१९१॥ इतिरांताः॥ चूडाशिखा। किरीटंमुकुटं। संयताबद्धायेचकेशास्तेत्रयोमौलयः। त्रयइतिमौलेःपुंस्त्वसूचनायोक्तं। "मौलिःकिरीटेधम्मिल्लेचूडायामनपुंसकं॥ नाऽशोकद्रौस्त्रियांभूमावितितुमेदिनी।" पीलुःपुमान्प्रसूतेस्यात्परमाणौमतंगजे॥ अस्थिखंडेचतालस्यकांडपादपभेदयोरितिमेदिनी। मातंगजोगजः। "कांडोबाणः"॥१९२॥ अनेहाःसमयः। "कालोमृत्यौमहाकालेसमयेयमकृष्णयोरितिमेदिनी।" कलहेपिकलिः। "कलिःस्त्रीकलिकायां

उदारोदात्तमहतोरितरस्त्वन्यनीचयोः॥ मंदस्वच्छंदयोःस्वैरःशुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः॥ १९१॥ इतिरांताः॥ चूडाकिरीटंकेशाश्चसंयतामौलयस्त्रयः॥ द्रुमप्रभेदमातंगकांडपुष्पाणिपीलवः॥ १९२॥ कृतांतानेहसोःकालश्चतुर्थेपि युगेकलिः॥ स्यात्कुरंगेपिकमलःप्रावारेपिचकंबलः॥ १९३॥ करोपहारयोःपुंसिबलिःप्राण्यंगजेस्त्रियां॥ स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषुबलंनाकाकसीरिणोः॥ १९४॥

नाशूराजिकलहेयुगइतिमेदिनी। अपिशब्दात्कमलंसलिलेताम्रेजलजे व्योम्निभेषजे॥ प्राव्रियतइतिप्रावारः। सास्नायांनागराजेपि। "कृमावपिच" कंबलः॥ १९३॥ करोराजदेयभागः। उपहारउपचारः। तत्रबलिःपुंसि। "दैत्यप्रभेदेचबलिः।" प्राण्यंगजेत्वक्संकोचेबलिःस्त्रियां। स्थौल्यादित्रयेबलं। "बलंगंधरसेरूपेस्थामनिस्थौल्यसैन्ययोरितिमेदिनी" कालेहलायुधेचबलोनापुमान्। "बलिस्तुबलिनिकाकेदैत्यहलायुधइतिहैमः" ॥ १९४॥

वात्यायांवातसमूहे । वातविकारसहेप्राणिनिवातूलस्त्रिषु । " वातूलोवातुलोपिस्यादितिद्विरूपकोशात्ह्रस्वमध्योपि । " शठेव्यालोवाच्यलिंगः । दुष्टगजे । " सिंहे " पिचव्यालः ॥ १९५ ॥ विट्विष्ठा । किट्टंस्वेदादिजन्यंमलं । " कृपणेचविशेष्यलिंगं । शूलोऽस्त्रीरोगआयुधे । मृत्युकेतनयोगेष्विति मेदिनी । " शंकौलोहादिमयकीलके । अपिशब्दाज्ज्वालायामपिकीलः । स्त्रियांतुकीला । "कीलोऽग्नितेजसि । कफणिस्तंभयोःशंकाविति

वातूलःपुंसिवात्यायामपिवातासहेत्रिषु ॥ भेद्यलिंगःशठेव्यालःपुंसिश्वापदसर्पयोः ॥ १९५ ॥ मलोऽस्त्रीपापविट्किट्टान्यस्त्रीशूलंरुगायुधं ॥ शंकावपिद्वयोःकीलःपालिःस्त्र्यश्र्यंकपंक्तिषु ॥ १९६ ॥

तुहैमः । " पालिःस्त्रीलिंगा । अतःपालीच । अश्रिर्धाराकोणोवा । अंकउत्संगः । चिन्हंवा । पंक्तिःश्रेणिः । "पालिःकर्णलतायांस्यात्प्रदेशेपंक्तिचिन्हयोरित्यजयः । सश्मश्रुयुवतीपालिःपंक्तिःकर्णलतापिचेतित्रिकांडशेषः । पालिःकर्णलतायेऽश्रौपंक्तावंकप्रभेदयोः । छात्रादिदेयेस्त्रीपालीयूकासश्मश्रुयोषितोरितिमेदिनी " ॥ १९६ ॥

शिल्पेगीतवाद्यादिनैपुण्ये । कालभेदेत्रिंशत्काष्ठात्मकेकालेकला । " अपिना । कलास्यान्मूलरैवृद्धौशिल्पादावंशमात्रके ॥ षोडशांशेचचंद्रस्यकल नाकालमानयोरितिमेदिनी ।" सख्यां पंक्तौचालिः । "आलिर्विशदाशये । त्रिषुस्त्रियांवयस्यायांसेतौपंक्तौचकीर्तितेतिमेदिनी । अब्ध्यंबुविकृतौ चंद्रोदयादिनाजलधिजलवृद्धौ । काले मर्यादायांचवेला । "वेलाकालेचजलधेस्तीरनीरविकारयोः । अक्लिष्टमरणेरोगसीम्निवाचिबुधस्त्रियां । भोजनेपीश्वराणांस्यादितिविश्वप्रकाशः" ॥ १९७ ॥ कृत्तिकाःताराबहुत्वात्बहुत्वं । गावोधेनवोबहुलाख्याः । अग्नौचबहुलःपुंसि । शितौकृष्णव

कलाशिल्पेकालभेदेप्यालीसख्यावलीअपि॥ अब्ध्यंबुविकृतौवेलाकालमर्यादयोरपि॥ १९७॥
बहुलाःकृत्तिकागावोबहुलोऽग्नौशितौत्रिषु ॥ लीलाविलासक्रिययोरुपलाशर्करापिच॥ १९८॥

र्णेत्रिषु । "बहुलानीलिकायांस्यादेलायांगवियोषिति । कृत्तिकायांस्त्रियांभूम्निविहायसिनपुंसकं । पुंस्यग्नौकृष्णपक्षेचवाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोरिति मेदिनी ।" विलासेक्रियायांचलीला । "लीलांविदुःकेलिविलासखेलाशृंगारभावप्रभवक्रियास्वितिविश्वप्रकाशः । शर्कराःसिकताःखंडविकृति र्वा । अश्मनिपुंसि । उपलःप्रस्तरेरत्नेशर्करायांस्मृतोपला ॥ १९८ ॥

शोणितेरक्तेअंभसिजले। कीलालंनाम। आद्येशिफायांवृक्षजटायां भेनक्षत्रविशेषेमूलं।आद्येयथा। मूलप्रकृतिः।"मूलंपार्श्वाद्ययोरुडौ। विकुंज शिफयोःस्वीयेशिलायांचवशीकृतौ। प्रतिष्ठायांमितिहैमः।" अर्थयोरितिपाठेमूलंधनं। समूहोजालं। यथाजनजालं। आनायःशणसूत्रादिकृतो रज्जुसंघः। गवाक्षोवातायनं। क्षारकोऽस्फुटकलिका। एतेषुजालं। "दंभेपिजालं।"॥ १९९॥ स्वभावेप्रकृतौ। सद्वृत्तेसच्चरिते। शीलं। स

शोणितेंऽभसिकीलालंमूलमाद्येशिफाभयोः॥ जालंसमूहआनायगवाक्षक्षारकावपि॥ १९९॥
शीलंस्वभावेसद्वृत्तेसस्येहेतुकृतेफलं॥ छदिर्नेत्ररुजोःक्लीबंसमूहेपटलंनना॥ २००॥

स्येवृक्षादीनांफलेसस्यमित्युक्ते हेतुकृतेहेतुनासाधिते। यथायागस्यफलंस्वर्गः। बाणाग्रेपिफलं। "फलंहेतुकृतेजातीफलेफलकसस्ययोः। त्रि फलायांचकक्कोलेशस्त्राग्रेव्युष्टिलाभयोरितिहैमः" छदिश्चनेत्ररुक्छदिर्नेत्ररुजौतयोः। छदिषिग्गृहाच्छादने। समूहेननेत्युक्तेपटलंपटलेतिच। "अथपटलंपिटकेचपरिच्छदे॥ छदिर्दृग्रोगतिलकेक्लीबंद्वंदेपुर्नेतिमेदिनी।"॥ २००॥

अधोयथा । रसातलं । स्वरूपेयथा । वक्षस्तलं । तलंस्वरूपाधरयोःखड्गमुष्टिचपेटयोरिति । "तलंस्वरूपेऽनूर्ध्वेऽस्त्रीक्लीबंज्याघातवारणे । काननेकार्यबीजेचपुंसितालमहीरुहे ॥ चपेटेचत्सरौतंत्रीघातेसव्येनपाणिनेतिमेदिनी ।" पलमुन्मानमांसयोरितिरुद्रः । और्वानलेवाडवाग्नौ । "विवरे पातालं ।" पातालंनागलोकेस्यात्पातालंवडवानले ॥ वस्त्रेचैलंक्लीबंअधमेत्रिषु । स्त्रीत्वेतुचैली । "चेलमित्यपिपाठः" ॥ २०१ ॥ शंकुभिःकीर्णे

अधःस्वरूपयोरस्त्रीतलंस्याच्चामिषेपलं ॥ और्वानलेपिपातालंचैलंवस्त्रेऽधमेत्रिषु ॥ २०१ ॥
कुकूलंशंकुभिःकीर्णेश्वभ्रेनातुतुषानले ॥ निर्णीतेकेवलमितित्रिलिंगंत्वेककृत्स्नयोः ॥ २०२ ॥
पर्याप्तिक्षेमपुण्येषुकुशलंशिक्षितेत्रिषु ॥ प्रवालमंकुरेप्यस्त्रीत्रिषुस्थूलंजडेपिच ॥ २०३ ॥

कीलव्याप्तेश्वभ्रेगर्तेकुकूलं । तुषाग्नौकुकूलः । निर्णीतेनिश्चितेयथा । केवलंमूर्खः । एकस्मिन्यथा । केवलोयंव्रजति । कृत्स्नेयथा । केवलाभिक्षवः । स्त्रीलिंगेकेवली ।"केवलःकुहनेपुमानितिमेदिनी" ॥२०२॥ पर्याप्तिःसामर्थ्यं । शिक्षितेकुशलंत्रिषु । यथाकुशलाकुलवधूः । प्रवालोस्त्रीकिसलयंवीणादंडेचविद्रुमइतिमेदिनी । स्थूलंपीवरेपित्रिषु । "स्थूलंकूटेऽथनिष्प्रज्ञेपीवरेचान्यलिंगकइतिमेदिनी ।" ॥ २०३ ॥

दंतुरेउन्नतदंतयुक्ते। यथादंष्ट्राकरालः। तुंगेउन्नते "करालोदंतुरेतुंगेभीषणेचाभिधेयवत् । ससर्जरसतैलेनाक्कीबंकृष्णकुठेरकइतिमेदिनी।" चारुदक्ष योःपेशलः। "बालोऽज्ञेऽश्वेभपुच्छयोः। शिशौर्ह्रीबेरकचयोरितिहैमः ।" सतृष्णःसाकांक्षः ॥२०४॥ इतिलांताः॥ वनंकाननं। अरण्यवन्हिःव नाग्निः। तत्रवांतौदवदावौ। भवःक्षेमेचसंसारेसत्तायांप्राप्तिजन्मनोरितिमेदिनी। मंत्रीप्रधानं। सहायःसखा। पतिर्भर्ता। शाखीवृक्षभेदः। नरोमनुष्यः एतेयवाः। "धवोधूर्तेनरेपवौद्रुभेदइतिहैमः।" ॥ २०५ ॥ "। अविर्नाथेरवौमेषेशैलेमूषिककंबलइतिमेदिनी।" आज्ञादयस्त्रयोह्वसंज्ञाः। आव्हानंहू

करालोदंतुरेतुंगेचारौदक्षेचपेशलः॥ मूर्खेऽर्भकेपिबालःस्याल्लोलश्चलसतृष्णयोः॥ २०४ ॥इतिलांताः॥ दवदा वौवनारण्यवन्हीजन्महरौभवौ ॥ मंत्रीसहायःसचिवौपतिशाखिनराधवाः ॥ २०५॥ अवयःशैलमेषार्काआ ज्ञाव्हानाध्वराहवाः॥ भावःसत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥२०६॥ स्याद्रुत्पादेफलेपुष्पेप्रसवोगर्भमोच ने॥ अविश्वासेऽपन्हवेपिनिकृतावपिनिन्हवः॥२०७॥

तिः। अध्वरोयज्ञः। सत्तादिषष्ठेभावः। सत्तायांयथा । घटभावः पटभावः। आत्मनियथा। स्वभावंभावयेद्योगी । "क्रियालीलापदार्थेषुविभूतिबुधजंतुषुरत्यादौचभावः।" ॥ २०६ ॥ उत्पादेउत्पत्तौ। गर्भमोच नेप्रसूतौप्रसवः। "अपत्येचप्रसवः।" अपन्हवेअपलापे। निकृतौशाठ्ये ॥ २०७॥

उत्सेकउद्धतिः । अमर्षःकोपः । इच्छायाःप्रसरोवेगः । महःक्षणआनंदावसरइतियावत् । एतेषुउत्सवः । सतांमतेर्ज्ञानस्यनिश्चयेयथा । महानुभावाइ ति । "भावसूचनेचानुभावः।" ॥ २०८ ॥ आद्योपलब्धयेप्रथमज्ञानाययत्स्थानं । "यश्चजन्महेतुस्तत्रप्रभवः । जन्महेतुःपित्रादिः । स्थानंयथा । गंगाप्रभवोहिमवान् । गंगाज्ञानस्यप्रथमस्थानंहिमवानित्यर्थः । जन्ममूलमपिप्रभवः । यथावाल्मीकिःकाव्यप्रभवः ।" प्रभवोजन्ममूलेस्याज्जन्म

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरेमहउत्सवः ॥ अनुभावःप्रभावेचसतांचमतिनिश्चये ॥ २०८ ॥ स्या
ज्जन्महेतुःप्रभवःस्थानंचाद्योपलब्धये ॥ शूद्रायांविप्रतनयेशस्त्रेपारशवोमतः ॥ २०९ ॥ ध्रुवोभ
भेदेक्लीवंतुनिश्चितेशाश्वतेत्रिषु ॥ स्वोज्ञातावात्मनिस्वंत्रिष्वात्मीयेस्वोऽस्त्रियांधने ॥ २१० ॥

हेतौपराक्रमे ॥ ज्ञानस्यचादिमस्थानइतिमेदिनी । शूद्रायांविप्राज्जातेतनये । शस्त्रेपरश्वधाख्येपारशवः ॥ २०९ ॥ भभेदेनक्षत्रविशेषेध्रुवःपुंसि । नि श्चितेअवधारितेध्रुवंक्लीबं । यथाध्रुवंमूर्खः । शाश्वतेनित्येध्रुवस्त्रिषु । यथाजातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यचेति । "ध्रुवःशंकौहरेविष्णौवटेचोत्ता नपादजे ॥ वसुयोगभिदोःपुंसिक्लीबंनिश्चिततर्कयोरितिमेदिनी ।" ज्ञातौसगोत्रेआत्मनिक्षेत्रज्ञेस्वःपुंसि । आत्मीयेस्वसंबंधिनि । "स्वंत्रिलिंगं । धने स्वःपुन्नपुंसके ॥ २१० ॥

स्त्रीकट्यांयोवस्त्रस्यबंधस्तत्र परिपणे । "राजपुत्रादेर्वेधके । अपिना ।" वणिजांमूलधनेनीवी । "नीवीस्त्रीकटिवस्त्रबंधने । मूलद्रव्येपरिपणइति हैमः ।" फेरवःसृगालः । "शिव झाटामलोमयोः । फेरौशम्यांपथ्याधात्र्योरितिहेमचंद्रः ।" युग्मेद्वये । "द्वंद्वंरहस्येकलहेतथामिथुनयुग्मयोरितिविश्वः ।" ॥२११॥ द्रव्येवस्तुनि । असुषुप्राणेषु । व्यवसायेवीर्यातिशये । यथासत्ववान् । जंतुषुसत्वमस्त्रियां ॥ "सत्वंद्रव्येगुणेचित्तेव्यवसायस्वभावयोः॥ पिशाचादावात्मभावेबलेप्राणेषुजंतुष्वितिहेमचंद्रः। षंढेतृतीयप्रकृतौ क्लीबमितिबकारांतंनाम नपुंसकंनपुंसकलिंगे । अविक्रमेऽलसेक्लीबो "वा

स्त्रीकटीवस्त्रबंधेपिनीवीपरिपणेपिच ॥ शिवागौरीफेरवयोर्द्वंद्वंकलहयुग्मयोः॥ २११ ॥ द्रव्यासु
व्यवसायेषुसत्वमस्त्रीतुजंतुषु॥ क्लीबंनपुंसकंषंढेवाच्यलिंगमविक्रमे ॥ २१२ ॥ इतिवांताः ॥ द्वौ
विशौवैश्यमनुजौद्वौचराभिमरौस्पशौ ॥ द्वौराशीपुंजमेषाद्यौद्वौवंशौकुलमस्करौ ॥ २१३ ॥

च्यलिंगः" बवयोःसावर्ण्यादस्यात्रपाठः । "अस्त्रीनपुंसकेक्लीबंवाच्यलिंगमविक्रमइतिरुद्रः ॥ क्लीबोऽपौरुषषंढयोरितिहैमः ।क्लीबंस्यात्षंढकेनस्त्रीवाच्यलिंगस्त्वविक्रमइतिमेदिनी ॥२१२॥ इतिवांताः ॥ मनुजोमनुष्यः । "विट्स्मृतौवैश्यमनुजप्रवेशेषुमनीषिभिरितिविश्वः ।" चरोगूढपुरुषः । अभिमरोयुद्धं । तत्रस्पशोऽदंतः । आद्यशब्दाद्वृषभादिरपिराशिः । मस्करोवेणुः । "वंशःसंघेऽन्वयेवेणौपृष्ठाद्यवयवेपिचेतिहैमः ।" ॥ २१३॥

रहोविजनः । "विकाशइत्यपि । विकाशोरहसिव्यक्तइतिहैमः ॥" भृतिर्वेतनं । "भोगउपभोगः । मूर्छनेचनिर्वेशः ।" कृतांतोयमः । क्षुद्रःकृपणः । कर्षकःकृषीवलः । "कीनाशःकर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषुवाच्यवत् । यमेनेतिमेदिनी ।" ॥ २१४ ॥ पदेव्याजे । अपदेशःस्त्रतौलक्ष्येनिमित्तव्याजयोरपीतिविश्वः । कुशोरामसुतेदर्भे । "योक्त्रेद्वीपेच" पुंसि । जलेक्लीबं । अनेकविधबाल्यादिरूपादशा । अपिशब्दाद्वस्त्रांतेपिदशाः स्त्रियांबहुत्वे । द

रहःप्रकाशावीकाशौनिर्वेशोभृतिभोगयोः ॥ कृतांतेपुंसिकीनाशःक्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१४ ॥
पदेलक्ष्येनिमित्तेऽपदेशःस्यात्कुशमप्सुच ॥ दशावस्थानेकविधाप्याशातृष्णापिचायता ॥ २१५ ॥
वशास्त्रीकरिणीचस्यात्दृग्ज्ञानेज्ञातरित्रिषु ॥ स्यात्कर्कशःसाहसिकःकठोरामसृणावपि ॥ २१६ ॥

शावर्तांववस्थायांवस्त्रांतेस्युर्दशाअपि । आयतादीर्घायातृष्णास्पृहासाआशा चकाराद्दिगप्याशा ॥ २१५ ॥ योषाहस्तिन्योर्वशा । "वशावंध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषुचेतिमेदिनी ।" ज्ञानेबुद्धौ । दृक्स्त्रियांदर्शनेनेत्रेबुद्धौचत्रिषुवीक्षकइतिमेदिनी । साहसिकोविवेकरहितः । अमसृणोदुःस्पर्शः । "कर्कशःपरुषेक्रूरेकृपणेनिर्दयेदृढे । इक्षौसाहसिकेकासमर्दकांपिल्ययोरपीतिविश्वः ॥ २१६ ॥

अपिशब्दादातपेपिप्रकाशः । "प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेस्यात्प्रहासातपयोःस्फुटइतिविश्वः । कुड्मलेमुकुले । खड्गस्यपिधानेआच्छादने । अर्थौघेधनसमूहे । दिव्येशपथभेदेकोशःकोषश्च ।" ॥ २१७ ॥ इतिशांताः ॥ आत्माक्षेत्रज्ञः । "पुरुषश्चात्मनिनरेपुन्नागेचेतिहेमचंद्रः ।" मत्स्यमत्तिखादतिमत्स्यात्र्योबकादिःखगःसचध्वांक्षः । "ध्वांक्षस्तुकाकबकयोस्तर्कुटेभिक्षुकेगृहइतिविश्वप्रकाशः । कार्पासबीजनिष्कासनयंत्रंतर्कुटं ।" वीरुल्लता ।

प्रकाशोतिप्रसिद्धेपिशिशावज्ञेचबालिशः ॥ कोशोऽस्त्रीकुड्मलेखड्गपिधानेर्थौघदिव्ययोः ॥ २१७॥
इतिशांताः॥सुरमत्स्यावनिमिषौपुरुषावात्ममानवौ ॥ काकमत्स्यात्खगौध्वांक्षौकक्षौतुतृणवीरुधौ
॥ २१८॥ अभीषुःप्रग्रहेरश्मौप्रैषःप्रेषणमर्दने॥ पक्षःसहायेप्युष्णीषःशिरोवेष्टकिरीटयोः॥ २१९॥

"कक्षोवीरुधिदोर्मूलेकच्छेशुष्कतृणेवनइतिहैमः।" ॥ २१८॥ प्रग्रहेऽश्वादिरज्जौ । रश्मौकिरणे । मर्दनंपीडा । प्रैषःप्रेषणपीडयोरिति । "प्रैषःस्यात्प्रेषणेक्लेशेमर्दनोन्मादयोरपीतिविश्वः ।" अपिशब्दान्मासार्धादौपक्षः । "पक्षोमासार्द्धकेपार्श्वेग्रहेसाध्यविरोधयोः । केशादेःपरतोवृंदेबलेसखिसहाययोः ॥ चुल्लीरंध्रेपतत्रेचराजकुंजरपार्श्वयोरितिमेदिनी ।" वस्त्रकृतंशिरसोवेष्टनंशिरोवेष्टः । किरीटंमुकुटं । "उष्णीषंलक्षणांतरे । शिरोवेष्टेकिरीटेस्यादितिहैमः ॥ २१९ ॥

शुक्लंलातीतिशुक्लोवृषणः । मूषिकेउंदुरे सुकृतेधर्मे । "वृषोगव्याखुधर्मयोः ॥ पुंराशिभेदयोःशृंग्यांवासकेशुक्लेपिच ॥ श्रेष्ठेस्यादुत्तरस्थश्चेतिहेमः । " द्यूतादित्रयेआकर्षः । अक्षेपाशके । शारिफलकं शारीणांद्यूतोपकरणानांफलकंपीठिका । "नाकर्षोद्यूतइंद्रिये ॥ पाशेशारिफलेचैवकोदंडाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणेपिपुंसिस्यादितिमेदिनी ।" इंद्रियेऽक्षंक्लीबं । "अक्षंसौवर्चलेतुत्थेहृष्टीकेइतिहेमः । अक्षोज्ञातार्थशकटव्यवहारेषुपाशके ॥ रुद्राक्षेंद्राक्षयोःसर्पेविभीतकतरावपि ॥ चक्रेकर्षेपुमानितिमेदिनी ।" द्यूतांगादौपुंसि ॥ २२० ॥ द्यूतांगेपाशके । कर्षेमानभेदे । चक्रेरथावयवे ।

शुक्लेमूषिकेश्रेष्ठेसुकृतेवृषभेवृषः ॥ द्यूतेऽक्षेशारिफलकेप्याकर्षोथाक्षमिंद्रिये ॥ २२० ॥ नाद्यूतांगेकर्षचक्रेव्यवहारेकलिद्रुमे ॥ कर्षूर्वार्ताकरीषाग्निःकर्षूःकुल्याभिधायिनी ॥ २२१ ॥ पुंभावेतत्क्रियायांचपौरुषंविषमप्सुच ॥ उपादानेप्यामिषंस्यादपराधेपिकिल्मिषं ॥ २२२ ॥

कलिद्रुमेविभीतके । वार्ताजीविका । करीषाग्निःशुष्कगोमयानलः । करीषाग्निःपुमान्कर्षूःकुल्यायामपिचस्त्रियां । कुल्यानदीभेदः ॥ २२१ ॥ पुंभावेपुरुषस्यभावेतत्क्रियायांपुरुषस्यकर्मणिपौरुषं । "पौरुषंपुरुषस्यस्याद्भावेकर्मणितेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमानेत्वभिधेयवदितिमेदिनी । चकाराद्गरलेपिविषं । उपादानेउत्कोचेप्यामिषं । "आमिषंपुन्नपुंसकं । भोग्यवस्तुनिसंभोगेप्युत्कोचेपललेपिचेतिमेदिनी ।" पापेपिकिल्मिषं । "रोगेपिच" ॥ २२२ ॥

वृष्टौमेघवर्षणे । लोकंधत्तेलोकधातुर्जंबुद्वीपस्तस्यांशेभारतादिखंडे । वत्सरेऽब्दे । नृत्येक्षणं । प्रज्ञाचेतिद्वयं प्रेक्षासंज्ञं । "प्रेक्षाधीरीक्षणंनृत्तमिति हे मादीक्षणंनृत्यंचेतिपृथगपि ।" अर्थनायाञ्चा । भृतिर्वेतनं । "भिक्षितवस्तुनिचभिक्षा" ॥ २२२ ॥ अपिशब्दात्कांतौवाचिरुचौत्विट्स्त्रीतिरभसः । परेवक्ष्यमाणास्त्रयःशब्दास्त्रिषु । वाच्यलिंगाइत्यर्थः । कात्स्न्यैसाकल्ये । निकृष्टेऽधने । परशुरामोपिन्यक्षः । "नियतानिअक्षाणिहृषीकाणियस्मि

स्याद्वृष्टौलोकधात्वंशेवत्सरेवर्षमस्त्रियां ॥ प्रेक्षानृत्येक्षणंप्रज्ञाभिक्षासेवार्थनाभृतिः ॥ २२३॥
त्विट्शोभापित्रिषुपरेन्यक्षंकात्स्न्र्यनिकृष्टयोः॥ प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षोरूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्कणे॥२२४॥
इतिषांताः॥ रविश्वेतच्छदौहंसौसूर्यवन्ही विभावसू॥ वत्सौतर्णकवर्षौद्वौसारंगाश्र्वदिवौकसः॥२२५॥

न्न्यक्षः ।" प्रत्यक्षेसाक्षात्प्रमितेअधिकृतेनियुक्तेऽध्यक्षः । "अधिकृतान्यक्षाण्यस्याध्यक्षः ।" अप्रेम्णिस्नेहाभावे । अचिक्कणेअमसृणे ॥२२४ ॥ इतिषांताः ॥ श्वेतच्छदोविहगभेदः । "हंसःस्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्ण्वर्कपरमात्मनिमत्सरे ॥ योगिभेदेमंत्रभेदेशरीरमरुदंतरइतिमेदि नी ।" तर्णकोगोवत्सः । "वत्सःपुत्रादिवर्षयोः । तर्णकेनौरसिक्लीबमितिमेदिनी ।" सारंगाश्चातकाः । देवाअपिदिवौकसः । "दिवोकाश्चदिवौका श्चपुंसिदेवेचचातकइतिद्विरूपकोशः ।" ॥ २२५ ॥

शृंगारादौशृंगारवीरकरुणादौनवविधे। विषेगरलं। वीर्यैतेजसि। गुणेस्वादृम्लादौ । रागेयथा रसिकोयुवा।"रसोगंधरसेजले। शृंगारादौ विषेवीर्यैति क्तादौद्रवरागयोः। देहधातुप्रभेदेचपारदस्वादयोःपुमानितिमेदिनी ।" उत्तंसश्चावतंसश्चेतिसांतद्वयं कर्णपूरेकर्णाभरणविशेषे शेखरे शिरोभूषणेच वर्तेते ॥ २२६ ॥ देवभेदेयथा। अष्टौवसवः। धनरत्नयोर्वसुक्लीवं। "वसुर्नादेवभेदाग्निभायोक्त्रबकराजसु ॥ क्लीबंवृध्यौषधेश्यालौरैरत्नमधुरेत्रिष्वि

श्रृंगारादौविषेवीर्येगुणेरागेद्रवेरसः॥ पुंस्युत्तंसावतंसौद्वौकर्णपूरेचशेखरे॥ २२६॥
देवभेदेनलेरश्मौवसूरत्नेधनेवसु॥ विष्णौचवेधाःस्त्रीत्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः॥२२७॥
लालसेप्रार्थनौत्सुक्येहिंसाचौर्यादिकर्मच॥

तिमेदिनी।" चकाराद्विरिंचोपिवेधाः। "वेधाधातृज्ञविष्णुष्वितिहैमः ।" हितस्याशंसाहिताशंसा। अहेःसर्पस्यदंष्ट्राचतयोराशीरितिसांतंनामवर्तते। "तत्स्त्रियां"॥ २२७॥ प्रार्थनायाज्ञा। औत्सुक्यमुद्युक्तता । उभेलालसे । "तृष्णातिरेकेचलालसा। लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाज्ञासुच द्वयोरितिमेदिनी।" चशब्दाद्वधेपिहिंसा। आदिनावृत्तिनाशादिकर्म॥

अश्वावडवा । जनन्यामपिप्रसूः । "प्रसूरश्वाजनन्योश्चकंदलीवीरुधोःस्त्रियामितिमेदिनी ।" रोदसी । रोदस्यौ । इतिसांतद्विवचनांतेस्यातामेकयो त्त्याभूमिद्यावौद्वेअप्युच्येते । पृथगपिप्रयोगोस्ति । यदुक्तं । रोदश्चरोदसीचापिदिविभूमौपृथक्पृथक् ॥ सहप्रयोगेप्यनयोरोदस्यावपिरोदसीइति । "रोदसित्यव्ययमप्यस्ति । यदुक्तं । द्यावापृथिव्यौरोदस्यौरोदसीरोदसीतिचेति "॥ २२८ ॥ ज्वालायांभासिचदीप्तौअर्चिः । भादित्रयेज्योतिः ।

प्रसूरश्वापिभूद्यावौरोदस्यौरोदसीचते॥ २२८ ॥ ज्वालाभासोनपुंस्यर्चिर्ज्योतिर्भ
द्योतदृष्टिषु॥ पापापराधयोरागःखगबाल्यादिनोर्वयः॥ २२९ ॥ तेजःपुरीषयोर्वर्चो
महस्तूत्सवतेजसोः॥ रजोगुणेचस्त्रीपुष्पेराहौध्वांतेगुणेतमः॥ २३० ॥

भंनक्षत्रं । द्योतःप्रकाशः । दृष्टिःकनीनिकामध्यभागः । "अग्नौदिवाकरेचज्योतिःपुंसि ।" आगःपापेपराधेच । "आगःस्यादेनोवदघेमंताविति है मः ।" आदिनायौवनादिवयः ॥ २२९ ॥ पुरीषंगूनं । "वर्चोनपुंसकंरूपेविष्ठायामपितेजसि । पुंसिचंद्रस्यतनयइतिमेदिनी ।" उत्सवेतेजसिंच महः । "गुणेगुणभेदे ।" स्त्रीणांपुष्पेआर्तवेच ।"रेणुपरागयोश्चरजः । अदंतोप्ययं । रजोयंरजसासार्द्धंस्त्रीपुष्पगुणधूलिष्वित्यजयः ।" राह्वादि त्रयेचतमः । "पापेशोकेच" ॥ २३० ॥

पद्येगाचत्र्यादिवृत्ते । अभिलाषेइच्छायां । "छंदःपद्येऽभिलाषेचस्वैराचाराभिलाषयोरितिमेदिनी ।" कृच्छ्रंसांतपनादिव्रतं । आदिनाचांद्रायणादि । तपोलोकांतरेपिच । "धर्मेचपतः ।" बलेसहः क्लीबं । मार्गोमार्गशीर्षः । अत्रपुंसि । "सहोबलेज्योतिषिचपुंसिहेमंतमार्गयोरितिमेदिनी ।" खमाकाशः । तत्रनभः क्लीबे । श्रावणेपुंसि । "नभोव्योम्निनभाघ्राणेबिसतंतौपतद्ग्रहे । प्रावृषिश्रावणेइतिहैमः ।" ॥ २३१ ॥ सद्मगृहं । "ओकःअदंतो

छंदःपद्येऽभिलाषेचतपःकृच्छ्रादिकर्मच ॥ सहोबलंसहामार्गोनभःखंश्रावणोनभाः ॥ २३१ ॥ ओकःसद्माश्रयश्चौकाःपयःक्षीरंपयोंबुच ॥ ओजोदीप्तौबलेस्रोतइंद्रियेनिम्नगारये ॥ २३२ ॥ तेजःप्रभावेदीप्तौचबलेशुक्रेप्यतस्त्रिषु ॥ विद्वान्विदंश्चबीभत्सोहिंस्रोप्यतिशयेत्वमी ॥ २३३ ॥

प्ययं । ओकउचःकइतिनिपातनात् ।" आश्रयआश्रयपात्रं । "ओकास्त्वाश्रयमात्रेस्यादितिहैमः । ओजोदीप्तिप्रकाशयोः । अवष्टंभेवलेधातुतेजसीतिहैमः ।" इंद्रियनदीवेगयोःस्रोतः ॥ २३२ ॥ प्रभावादिचतुष्केतेजः । "तेजस्त्विट्रेतसोर्बले । नवनीतप्रभावेऽग्नावितिहैमः ।" अतःपरंसांतसमाप्तिपर्यंतावाच्यलिंगाः । विदन्ज्ञाता । चकारादात्मज्ञोपिविद्वान् । विद्वानात्मविदिप्राज्ञेपंडितेचाभिधेयवदितिविश्वः । हिंस्रेक्रूरे । अपिशब्दाद्रसभेदेपिबीभत्सः । "बीभत्सोविकृतेक्रूरेरसेपार्थेघृणात्मनीतिहैमः ।" ॥ २३३ ॥

अमीवक्ष्यमाणाज्यायआदयःसाधीयःपर्यंताःसांतावृद्धादीनांबाढपर्यंतानांअतिशयेज्ञेयाः। अतिशयेनवृद्धेप्रशस्येस्तुत्येचज्यायान्। अतिशयितयो र्युवाल्पयोःकनीयान्। ऊरुर्महान्वरश्श्रेष्ठस्तयोरतिशयितयोर्वरीयान्। अतिशयेनसाधुःसाधीयान्। अतिशयितंबाढंसाधीयः॥२३४॥ इतिसांताः॥ दलेपत्रेअपिशब्दात्पिच्छेपिबर्हं। "बर्हंतर्णेपरीवारेकलापेइतिहैमः।" निर्बंधादयोग्रहाः। निर्बंधआग्रहविशेषः। उपरागश्चंद्रार्कग्रहणं। ग्रहोनिग्रह निर्बंधग्रहणेषुरणोद्यमे। सूर्यादौपूतनादौचसैंहिकेयोपरागयोः॥ द्वारिद्वारे। आपीडेशेखरे। क्वाथरसेक्वथितद्रव्यरसे॥ नागदंतकेगृहाद्भित्तिस्थ

वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायान्कनीयांस्तुयुवाल्पयोः॥ वरीयांस्तूरुवरयोःसाधीयान्साधुबाढयोः॥ २३४॥
इतिसांताः॥ दलेपिबर्हंनिर्बंधोपरागार्कादयोग्रहाः॥ द्वार्यापीडेक्वाथरसेनिर्व्यूहोनागदंतके॥ २३५॥
तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौप्रग्राहःप्रग्रहोपिच॥पत्नीपरिजनादानमूलशापाःपरिग्रहाः॥ २३६॥

कीलद्वयेनिर्व्यूहः॥ २३५॥ हस्तेयद्गृहीत्वातुलयाद्रव्यमुन्मीयतेतत्तुलासूत्रंतत्र। अश्ववृषादिरश्मौचप्रग्राहप्रग्रहौ। "प्रग्राहःस्यात्तुलासूत्रेवृषादी नांचबंधने॥ प्रग्रहःकिरणेभुजे॥ तुलासूत्रेश्वादिरश्मौसुवर्णेहरिपादपे। बंधेबंध्यामितिहैमः।" परिजनःपरिवारः। आदानंस्वीकारः। "परिग्रहः कलत्रेचमूलस्वीकारयोरपि। शपथेपरिवारेचराहुवक्रस्थभास्करइत्यजयः।" ॥ २३६॥

दारेषुपत्न्यां। चकारात्सद्मनिगृहाःपुंभूम्नि। यावरस्त्रीउत्तमास्त्रीतस्याःश्रोण्यांकट्यामारोहः। यथावरारोहा। अपिशब्दादवरोहेगजारोहेच।"आरोहोदैर्घ्यउच्छ्रायेस्त्रीकट्यांमानभिद्यपि। आरोहणेगजारोहेइतिहेचचंद्रः।" अपिशब्दाद्व्यूहःस्याद्बलविन्यासे। अहिर्वृत्रासुरेसर्पे "निर्माणतर्कयोश्च।" वह्निचंद्रसूर्यास्तमोपहाः। "जिनेचतमोपहः॥२३७॥ नृपार्हेर्थेराजयोग्यद्रव्येसितच्छत्रादौ। परिबर्हस्तुराजार्हवस्तुन्यपिपरिच्छदइति। "परिबर्हः

दारेषुचगृहाःश्रोण्यामप्यारोहोवरस्त्रियाः॥ व्यूहोवृंदेप्यहिर्वृत्रेप्यग्नींद्वर्कास्तमोपहाः॥ २३७॥
परिच्छदेनृपार्हेर्थेपरिबर्हो॥इतिहांताः॥व्ययाःपरे॥ आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौसीमार्थेधातुयोगजे॥२३८॥

परिवारः।" परेऽतऊर्ध्ववक्ष्यमाणाआङादिशब्दाअव्ययाउच्यंते। अव्ययलक्षणंतु। सदृशंत्रिषुलिंगेषुसर्वासुचविभक्तिषु॥ वचनेषुचसर्वेषुयन्नव्येतितदव्ययमिति। तेषामत्रवर्गेउपन्यासस्तुपूर्ववन्नानार्थत्वात्। इतिहांताः॥ आङित्यव्ययंईषदर्थादिचतुष्के। तस्यङकारोऽनुबंधः। ईषदर्थेयथा। आपिंगलईषत्पिंगलइत्यर्थः। अभिव्याप्तौयथा। आसत्यलोकादापातालात्। सीमार्थेयथा। आसमुद्रंराजदंडः। धातुयोगजेक्रियायोगजेऽर्थे यथा। आहरेति "आक्रामतीत्यादि"॥ २३८॥

यःप्रगृह्यसंज्ञकःआइतिनिपातः। सस्मृतौस्मरणेवाक्येवाक्यपूरणेचवर्तते । प्रगृह्यस्त्वचिनित्यंप्रकृत्यावर्ततेतत्र । स्मृतौयथा। आएवंकिलतत्। वा
क्येतुआएवंमन्यसे। "आप्रगृह्यस्मृतौवाक्येऽनुकंपायांसमुच्चयइतिमेदिनी।" सविसर्गस्त्वाइतियोनिपातःसपीडायांकोपेचवर्तते। तत्रपीडायांयथा।
आःशीतं। कोपेयथा। आःपापकिंविकत्थसे । "आःस्मरणेऽपाकरणेकोपसंतापयोरपीतिकोशांतरं।" पापाद्यर्थत्रयेकुशब्दः। पापेयथा। कुक
र्म। कुत्सायांयथा। कापथः। ईषदर्थेयथा। कवोष्णं । कुपापीयसिकुत्सायामीषदर्थेनिवारणइतिहैमः। कुकुत्सायांनिवारणइतिविश्वः।" अप

आप्रगृह्यःस्मृतौवाक्येप्यास्तुस्यात्कोपपीडयोः॥ पापकुत्सेषदर्थेकुधि
ङ्निर्भर्त्सननिंदयोः॥२३९॥ चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये॥

कारशब्दैर्भयोत्पादनंनिर्भर्त्सनं। दोषाख्यानमात्रंनिंदा। निर्भर्त्सनेयथा । धिक्त्वांताडनार्हमनध्ययनशीलं। निंदायांयथा। धिक्परस्त्रीगामिनंपुरु
षं॥२३९॥ अन्वाचयाद्यर्थचतुष्केचशब्दः । अन्यतरस्यानुषंगिकत्वेऽन्वाचयः । तत्रयथा । भिक्षामटगांचानय। समाहारःसमूहः। तत्रयथा।
संज्ञाचपरिभाषाचसंज्ञापरिभाषं। मिलितानामन्वयइतरेतरयोगः। यथा धवश्चखदिरश्चधवखदिरौ। परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयःसमुच्च
यः। तत्रयथा। ईश्वरंगुरुंचभजस्वेति "चपादपूरणेपक्षांतरेहेतौविनिश्चयइतित्रिकांडशेषः।"

आशीराशीर्वादः । तत्रयथा । स्वस्तितेभूयात् । क्षेमेनिरुपद्रवेयथा । स्वस्तिगच्छ । "पुण्येयथा । स्वस्तिमान्स्वर्गमश्नुते । आदिना । स्वस्तिस्यान्मंगलेपुण्येप्याशंसायामपिक्वचिदितिमेदिनी । प्रकर्षेअति यथा । अत्युत्तमोविष्णुः । अतिप्रकर्षेलंघनेभृशे । स्तुतावसंप्रतिक्षेपेपीतिहैमः । " अतिवेलंजलधितलं ॥२४०॥ प्रश्नवितर्कयोःस्वित् । प्रश्नेयथा । किंस्वित्कुशलमस्ति । वितर्कोनानापक्षविमर्शः । यथासर्वेश्वरत्वंविष्णोराहोस्विच्छिवस्य । "स्वित्प्रश्नेचवितर्केचतथैवपादपूरणइतिमेदिनी ।" भेदावधारणयोस्तुशब्दोयथा । क्षीरान्मांसंतुपुष्टिकृत् । शिष्टैर्मतंतुतद्युक्तं । "तुपादपूरणे ।

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौप्रकर्षेलंघनेप्यति ॥ २४० ॥ स्वित्प्रश्नेचवितर्केचतुस्याद्भेदेऽवधारणे ॥
सकृत्सहैकवारेचाप्याराद्दूरसमीपयोः ॥ २४१ ॥ प्रतीच्यांचरमेपश्चादुताप्यर्थविकल्पयोः ॥

भेदेसमुच्चयेऽवधारणे । पक्षांतरेनियोगेचप्रशंसायांविनिग्रहइतिमेदिनी ।" सहार्थेएकवारेचसकृद्यथा । सकृद्यांति । सकृदपिकुर्यांद्वयाश्राद्धं । दूरे "आरात्" यथाआराच्छत्रोःसदावसेत् । समीपेतु । सखायंस्थापयेदारात् ॥ २४१ ॥ प्रतीच्यांपश्चिमदिशि । चरमेंत्येच । "पश्चाद्यथा । पश्चादस्तंगतोरविः । पश्चिमेवयसिनैमिषंवशी ।" अपिशब्दस्यार्थःसमुच्चयस्तत्रविकल्पेचोतशब्दोयथा । उतभीमउतार्जुनः । विष्णुरुतशिवःसेव्यः । " उतप्रश्नवितर्कयोः । समुच्चयेविकल्पेचेतिहैमः । अजयस्तुउतापीद्वौचबाढार्थाविति ।"

पुनरर्थेपौनःपुन्येसहार्थेचशश्वत् । यथाशश्वद्विष्णुंस्मरेत् । शिष्यैःशश्वद्वृतोगुरुः । “शश्वत्स्यादात्मप्रश्नेचमंगले । पुराकल्पेसदार्थेचपुनरर्थेचदृश्यतइ तिमेदिनी । अजयस्तुशश्वत्सहसदार्थयोरित्याह । शश्वत्सहपुनर्नित्यइतिहैमश्च ” प्रत्यक्षेतुल्येचसाक्षाद्यथा । साक्षाद्दृष्टोमयाहरिः । साक्षाल्लक्ष्मीरि यंवधूः ॥ २४२ ॥ खेदाद्यर्थपंचकेबतयथा । अहोबतमहत्कष्टमिति । बतनिःस्वोसि । बतपतिरालिंगितः । अहोबतायंध्रुवआपदेवं । एहिबतसखे “ बतेत्यव्ययंदंत्योष्ठ्यादीत्यजयः । ” हर्षादिचतुष्केहंतशब्दः । “ हर्षेयथा । हंतलाभःशतगुणः । अनुकंपायांयथा । हंतदीनोरक्षितव्यः । ” वाक्या

पुनःसहार्थयोःशश्वत्साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४२ ॥ खेदानुकंपासंतोषविस्मयामंत्रणेबत ॥
हंतहर्षेऽनुकंपायांवाक्यारंभविषादयोः ॥ २४३॥ प्रतिप्रतिनिधौवीप्सालक्षणादौप्रयोगतः ॥

रंभेयथा । हंततेकथयिष्यामि । “ विषादेयथा । हंतजातमजातारेःप्रथमेनत्वयारिणा । हंतदानेऽनुकंपायांवाक्यारंभविषादयोः । निश्चयेचप्रमोदेचे तिहैमः । ” ॥ २४३ ॥ योमुख्येनसदृशःप्रतिनिधिस्तत्रप्रतिशब्दोयथा । अभिमन्युंप्रतिपरीक्षित् । वीप्साव्याप्तुमिच्छातत्रयथा । तीर्थंतीर्थंप्रतिग च्छति । लक्षणायांयथा । वृक्षशाखांप्रतिविद्योततेविद्युत् । आदिनाइत्थंभूताख्यानादौ ।

प्रयोगतइतिशिष्टप्रयोगानुसारेणप्रतिशब्दस्यप्रक्षेपः।“ प्रतीत्थंभूतभागयोः। प्रतिदानेप्रतिनिधौवीप्सालक्षणयोरपीतिहैमः।” हेत्वर्थेइतिशब्दोयथा। रामोहंतीतिरावणःपलायते। प्रकरणंप्रकारः। यथाविप्रक्षत्रियविट्शूद्राइतिवर्णाः। प्रकाशेयथा। इतिपाणिनिः। पाणिनिशब्दोलोकेप्रकाशतेइत्यर्थः। “प्रकर्षइतिपाठः।” आदिशब्दादेवमर्थेयथा। क्रमादमुंनारदइत्यबोधि। समाप्तावयसानेयथा। धर्ममाचरेदिति। “इतिस्वरूपेसान्निध्येविवक्षानियमेपिच। हेतौप्रकारप्रत्यक्षप्रकर्षेष्ववधारणे। एवमर्थेसमाप्तौस्यादितिहैमः।”॥ २४४ ॥ प्राच्याद्यर्थचतुष्केपुरस्तात्। प्राच्यांपूर्वदिशि।

इतिहेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ॥ २४४ ॥ प्राच्यांपुरस्तात्प्रथमेपु
रार्थेऽग्रतइत्यपि ॥ यावत्तावच्चसाकल्येऽवधौमानेऽवधारणे ॥२४५॥

प्रथमेयथा। पुरस्ताद्भुंक्ते। पुरार्थेऽतीतेयथा। पुरस्ताद्धासोभूत्। अग्रतोग्रेयथा। पुरस्तात्पुस्तकं। यद्वाग्रतइति। अपिशब्दःप्राच्याद्यर्थेस्यात्। साकल्यादौयावत्तावच्छब्दौयथा। यावद्दत्तंतावद्भुक्तं। अवधौयथा। मूलाच्छाखांयावत्प्रकांडः। मानेपरिमाणेयथा। यावत्स्वर्णंतावद्रजतं। अवधारणेनिश्चयेयथा। श्रोत्रियंतावदामंत्रयस्व। “यावत्कात्स्न्यैवधारणे। प्रशंसायांपरिच्छेदेमानाधिकारसंभ्रमे। पक्षांतरेचेतिमेदिनी।”॥ २४५॥

अथोअथइमौशब्दौमंगलादिषु मंगलेयथा। अथातोब्रह्मजिज्ञासा । अनंतरेयथा। स्नानंकृत्वाऽथभुंजीत। आरंभेयथा। अथशब्दानुशासनंलिख्यते। प्रश्नेयथा। अथवक्तुंसमर्थोसि। कात्स्न्र्येयथा। अथधातून्ब्रूमः। "अथोअथसमुच्चये। मंगलेसंशयारंभाधिकारानंतरेषुच। अन्वादेशेप्रतिज्ञायांप्रश्नसाकल्ययोरपीतिहैमः।" निरर्थकेवृथायथा। वृथादुग्धोनड्वान्। अविधौविधिहीनेवृथायथा। वृथादानं।"वृथानिष्कारणेवंध्येवृथास्याद्विधिवर्जितइति

मंगलानंतरारंभप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथोअथ ॥ वृथानिरर्थकाविध्योर्नाना
ऽनेकोभयार्थयोः॥ २४६ ॥ नुपृच्छायांविकल्पेचपश्चात्सादृश्ययोरनु॥

विश्वः।" अनेकार्थेनानाशब्दोयथा। नानाविधाजनाः । उभयार्थेयथा। नानाविधंनसज्जेत। "नानाविनोभयानेकार्थेष्वितिहेमचंद्रः,, ॥५४६॥ पृच्छायांयथा। कोनुधावति। विकल्पेयथा। अयंभीमोनुधर्मोनु" नुप्रश्नेऽनुनयेऽतीतार्थेविकल्पवितर्कयोरितिहैमः। पश्चादर्थेसादृश्यार्थेचानु।" पश्चादर्थेयथा। रथमनुगच्छति। सादृश्ये। ज्येष्ठंअनुकरोति ।" अनुलक्षणवीप्सेत्थंभूतभागेषुसन्निधौ। सादृश्यायामहीनेषुपश्चादर्थसहार्थयोरितिहैमः॥

प्रश्नादिपंचकेननुयथा।" प्रश्नेयथा । ननुकिमेतत् । अवधारणे । नन्वयंयोगी। "अनुज्ञायांयथा । ननुगच्छ । " अनुनयःसांत्वनं । ननुकोपंमुंचद यांकुरु । आमंत्रणंसंबोधनं । ननुराजन् । " नन्वाक्षेपेपरिप्रश्नेप्रत्युक्तावववधारणे । वाक्यारंभेप्यनुनयामंत्रणानुज्ञयोरपीतिहैमः" ॥ २४७ ॥ गर्हादि पंचकेक्रमादपिशब्दोयथा । अपिसिंचेत्पलांडुं । स्त्रियंपालयपुत्रमपि । अपिजानासिकिंचित्त्वं । अपिचोरोभवेत् । अपिस्थाणुंजयेद्रामः । युक्तप दार्थेकामचारक्रियासुचअपिशब्दः ।" उपमायांयथा । आशीविषोवासंक्रुद्धः । विकल्पेयथा । शिवंवायदिवाविष्णुं । "वास्याद्विकल्पोपमयोरे

प्रश्नावधारणाऽनुज्ञानुनयामंत्रणेननु॥२४७॥ गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासंभावनास्वपि॥उपमायांविकल्पेवासा मित्वर्धेजुगुप्सिते॥२४८॥ अमासहसमीपेचकंवारिणिचमूर्द्धनि॥इवेत्थमर्थयोरेवंनूनंतर्केऽर्थनिश्चये॥२४९॥

वार्थेचसमुच्चयइतिविश्वः ।" अर्धेसामियथा । सामिसंमिताक्षी । जुगुप्सितेयथा । सामिकृतमकल्याणकारि ॥ २४८ ॥ सहार्थेयथा । पुत्रेणामाभुं क्ते । समीपेयथा । अमात्यःसमीपवर्तीत्यर्थः । कंशिरःसुखवारिष्वितिमेदिनी । इवार्थेइत्थमर्थेचएवंशब्दोयथा । अग्निरेवंद्विजः । अग्निरिवेत्यर्थः। इत्थमर्थेप्रकारे । एवंवादिनिदेवर्षौ । "एवंप्रकारोपमयोरंगीकारेऽवधारणेइतिधरणिहेमचंद्रौ । तर्केनूनंयथा । नूनमयमतियज्वनांप्रियः । अर्थनि श्चयेयथा । क्षुद्रेपिनूनंशरणंप्रपन्ने ।" नूनंनिश्चिततर्कयोरितिविश्वः ॥ २४९ ॥

तूष्णीमर्थे मौनेयथा । जोषंतिष्ठ । " सुखेयथा । जोषमासीतवर्षासु । जोषंसुखेस्तुतौ । मौनलंघनयोश्चापीतिहैमः । पृच्छायांकिंयथा । किमाद्रयेरन् रसिकाःकृतिंते । " जुगुप्सनेकिंयथा । सकिंराजायःप्रजांनरक्षति । " किंवितर्केपरिप्रश्नेक्षेपनिंदाप्रकारयोरितिविश्वः । " प्राकाश्यादिपंचकेनामशब्दः । प्राकाश्यंप्रसिद्धिः । यथाहिमालयोनामनगाधिराजः । संभाव्येकथंचिदर्थेयथा । भविष्यतियुद्धंनाम । क्रोधेममवैरीरावणोनामपापः । उपगमःसद्वेषांगीकारः । " यथा । शत्रोःसकाशाद्गृण्हातिनाम । कुत्सने । कोनामायंप्रलपतिमेविशतःसभायां । नामकोपेभ्युपगमेविस्मयेस्मरणेपिच । संभाव्यकुत्सा

तूष्णीमर्थेसुखेजोषंकिंपृच्छायांजुगुप्सने ॥ नामप्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५० ॥ अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकं॥ हुंवितर्केपरिप्रश्नेसमयांतिकमध्ययोः॥ २५१ ॥

प्राकाश्यविकल्पेष्वपिदृश्यतइतिमेदिनी । "

॥ २५० ॥ भूषणमलंकारः । पर्याप्तिःपरिपूर्णता । शक्तिःसामर्थ्यं । वारणंचैतदर्थेऽलंशब्दःक्रमेणयथा । अलंकृतःशिशुः । अलंभुक्तवान् । अलंमल्लोमल्लाय । अलंमहीपालतवश्रमेण । " अलंनिरर्थकेइतिहैमः" वितर्कपरिप्रश्नयोर्हुंकारः । " वितर्के । हुंजलंमृगतृष्णाहुं । परिप्रश्ने । हुंदेवदत्तोयं । हुंवितर्केचानुमतावितित्रिकांडशेषः । " हुंवितर्केपरिप्रश्नेहुंरुषोक्त्यनुनीतिष्वितिविश्वः । " हुंवितर्केपरिप्रश्नेहुंलज्जायांनिवारणेइतिहैमः । " समीपमध्ययोःसमया " समीपेयथा । समयापत्तनंनदी । मध्येयथा । समयाशैलयोर्ग्रामः । " ॥ २५१ ॥

प्रथमाभावेयथा । पुनरुक्तं । भेदेयथा । किंपुनर्ब्राह्मणाःपुण्याः । " पुनरप्रथमेमतं । अधिकारेचभेदेचतथापक्षांतरेपिचेतिमेदिनी । " निश्चयेनिर्यथा । निरुक्तं । निषेधे । निर्धनोराजा । " निर्निश्चयेकांतायर्थेनिःशेषप्रतिषेधयोरितिहैमः । " प्रबंधादिषुपुराशब्दः । प्रबंधेयथा । पुराधीते । अविरतमपाठीदित्यर्थः । चिरंतनं । पुराणमितियावत् । तत्रयथा । पुरातनंअतीतंभूतं । निकटःसन्निहितः । आगामिकंभावि । पुरापुराणेनिकटेप्रबंधातीतभाविष्वितिविश्वमेदिन्यौ ॥ २५२ ॥ ऊररीत्येकोदीर्घादिःशब्दः । उररीत्यपरोह्रस्वादिरितिभेदाद्विरुक्तिः । " विस्तारेंगीकृतौचऊरर्यादित्रयं यथा । ऊररीकरोतीत्यादि । स्वःस्वर्गेयथा । स्वर्णद्यांस्नातिनारदः " परइतिलोकविशेषणं । " परेलोकेयथा । स्वर्गतस्यक्रियाकार्यापुत्रैःपरमभक्तितः । " स्वःस्वर्गपरलोकयोरितिविश्वः । वार्तायांयथा । जघानकंसंकिलवासुदेवः । संभाव्यंसंभावनीयं । " तत्रयथा । गुरून्किलातिशेतेशिष्यः । किलशब्दस्तुवार्तायांसंभाव्यानुनयार्थयोरितिविश्वः । किलसंभाव्यवातयोः । हेत्वरुच्योरलोकेचेतिहैमः" ॥ २५३ ॥

पुनरप्रथमेभेदेनिर्निश्चयनिषेधयोः ॥ स्यात्प्रबंधेचिरातीतेनिकटागामिकेपुरा ॥ २५२ ॥
ऊरर्यूरीचोररीचविस्तारेंऽगीकृतौत्रयं ॥ स्वर्गेपरेचलोकेस्वर्वार्तासंभाव्ययोःकिल ॥ २५३ ॥

निषेधेखलुयथा । खलुरुदित्वा । वाक्यालंकारेवाक्यभूषायां । एतत्खल्वाहुः । जिज्ञासायांखलुजानासि । अनुनये । देहिखलुवाचकं । " खलु स्याद्वाक्यभूषायांजिज्ञासायांचसांत्वने ॥ वीप्सामाननिषेधेषुपूरणेपदवाक्ययोरितिमेदिनी ।" समीपादिपंचकेऽभितः । " समीपेयथा । वाराणसीमभितःभागीरथी ।" उभयतइत्युभयार्थेयथा । अभितःकुरुचामरौ । शीघ्रार्थे । अभितोधीष्व । साकल्ये । अभितोवनदाहः । " अभिमुखेयथा । अभितोहिंस्रकोहंतिमामेवपरिधावति ।" ॥ २५४ ॥ नाम्निप्राकाश्येचप्रादुः । " नाम्नियथा । प्रादुरासीच्चक्रपाणिः" प्राकाश्येयथा । प्रादुर्बुद्धिर्भ

निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनयेखलु॥ समीपोभयतःशीघ्रसाकल्याऽभिमुखेभितः॥२५४॥
नामप्राकाश्ययोःप्रादुर्मिथोन्योन्यंरहस्यपि ॥ तिरोंतर्द्धौतिर्यगर्थेहाविषादशुगार्तिषु ॥ २५५॥

विष्यति । " अन्योन्यार्थेमिथोयथा । वासिष्ठकौंडिन्यमैत्रावरुणानांमिथोनविवाहः ।" रहसिमिथोयथा । मिथोमंत्रयते । मिथोन्योन्यंमिथोरह इतिविश्वः । अंतर्धानेतिर्यगर्थेचतिरः । " अंतर्धानेतिरोभूयास्ते । तिर्यगर्थेतिरोवर्ततेचंद्रः ।" विषादाद्यर्थत्रयेहाकारः । विषादेयथा । हारमणीयोगतःकालः । शुचिशोकेयथा । हारामवनंगतोसि । अर्तौपीडायां । हाहतोऽस्मीति । " कुत्सार्थेचहाशब्दः ।" ॥ २५५ ॥

अद्भुतेयथा । अहहबुद्धिप्रकर्षोराज्ञः । खेदेयथा । अहहनीतोद्यूतेनमयाकालः । " अहहादीर्घांतमपि । अत्रक्विप् । अहहेत्यद्भुतेखेदेपरिक्लेशप्रकर्षयोः । संबोधनेपीतिमेनी । " हेतौकारणेहियथा । अग्निरत्रास्तिधूमोहिदृश्यते । अवधारणेनिश्चये । " चंद्रोहिशीतः । हिपादपूरणेहेतौविशेषेप्यवधारणे । प्रश्नेहेत्वपदेशेचसंभ्रमासूययोरपि । दीर्घांतपाठोप्यस्ति । हीदुःखहेतावाख्यातौविषादेविस्मयेपिचेति " ॥ इतिनानार्थवर्गः ॥ चिराय । चिररात्राय । चिरस्य । एतेनिपाताआद्यायेषांतेतथा । अद्यशब्दाच्चिरेण । चिरात् । चिरं । इतिषट्चिरार्थकाः । दीर्घकालस्यवाचकाइत्यर्थः ।

अहहेत्यद्भुतेखेदेहिहेतावववधारणे ॥ ॥ ७ ॥ इतिनानार्थवर्गः ॥ चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ॥ मुहुःपुनःपुनःशश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः ॥ १ ॥

" क्रमेणोदाहरणानियथा । चिरायसंतर्प्यसमिद्भिरग्निं । चिररात्रायसंचितं । चिरस्यदृष्टैवमृतोत्थितेव । चिरेणनाभिंप्रथमोदबिंदवः । चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतांययौ । सचिरंतपसिस्थितः । " मुहुः । पुनःपुनः । शश्वत् । अभीक्ष्णं । असकृत् । एतेपंचसमाः । अर्थतस्तुल्याः " यथामुहुःपश्यसिकौतेयआगच्छतिपुनःपुनः । वन्यवृत्तिमिमांशश्वत् । अभीक्ष्णमक्षुण्णतयाऽतिदुर्गमं । असकृज्जलपानाच्चसकृत्तांबूलचर्वणात् । अजयस्तु । अभीक्ष्णशब्दमनव्ययमप्याह । अभीक्ष्णंतुपौनःपुन्येसर्वदार्थेचदृश्यतइत्यनव्ययप्रकरणेपाठात् । " ॥ १ ॥

स्राक् । झटिति । अंजसा । अन्हाय । द्राक् । मंक्षु । सपदि । एतेसप्तद्रुतेशीघ्रे । "यथा । स्राक्वयोयातिदेहिनां । वृक्षंझटित्यारुरोह । अंजसाया
तितुरगः । अन्हायसूर्येणतमोनिरस्तं । द्राक्भविष्यतिसुखंतवप्रिये । मंक्षुसपादिसरितःपटलैरलीनां । वचसस्तस्यसपदिक्रियाकेवलमुत्तरं ।" ब
लवत् । सुष्ठु । किमुत । सु । अति । अतीव । षट्निर्भरेअतिशये । "यथापुनर्वशित्वाबलवन्निगृह्य । सुष्ठुपीतंमयाघृतं । किमुतावर्द्धतक्षेत्रं । अति

स्राक्झटित्यंजसान्हायद्राङ्मंक्षुसपदिद्रुते ॥ बलवत्सुष्ठुकिमुतस्वत्यतीवचनिर्भरे॥ २ ॥पृथग्वि
नांतरेणर्तेहिरुङ्नानाचवर्जने॥ यत्तद्यतस्ततोहेतावसाकल्येतुचिच्चन ॥ ३ ॥

वृष्टिः । अतीवशोभतेराजा ।" ॥ २ ॥ पृथक् । विना । अंतरेण । ऋते । हिरुक् । नाना । एतेषट्वर्जने । "विनार्थेयथा । किंचिद्वत्वापृथक्क्रिया ।
क्षणमप्युत्सहतेनमांविना । अंतरेणसुतंनास्तिसुखंसंसारिणांभुवि । ऋतेपुण्यात्स्वर्गतिर्न । हिरुक्कर्मनमोक्षःस्यात् । विष्णुंनानामोक्षदोनास्तिदेवः ।"
यत् । तत् । यतः । ततः । चत्वारिहेतौकारणे । "यथा । यन्नरम्यंतरस्विभ्यः । तदिदंपरिरक्षशोभने । यतोगंगांभसिस्नातः । ततोनिष्कल्मषोनरः ।
चित् ॥ चन । द्वयंसाकल्ये । यथाकश्चित् । कंचन ॥ २ ॥

कदाचित् । जातु । द्वे । कस्मिंश्चित्काले "स्मृतिःकदाचित्भवति । ज्ञानंतेजातुसूत्तमं ।" सार्धं । साकं । सत्रा । समं । सह । पंचकंसहेत्यर्थे । "यथा । सार्धंदानववैरिणा । पत्न्यासाकंपतिर्भुंक्ते । सत्राकलत्रेणसुखंसमश्नुते । समंवधूभिस्तरुणारमंते । विश्वासघूमंसहरत्नभाभिः ।" प्राध्वमित्येकमानुकूल्ये । वृथा । मुधा । द्वेव्यर्थके । "यथा । वृथापुष्टः । बुधामुधाभ्रमंत्यत्र" ॥ ४ ॥ आहो । उताहो । किमुत । किं । किमु । उत । षट्विकल्पे । "यथा । देवआहोगंधर्वः । उताहोब्रह्मचोच्यते । किमुतत्वंशिवोब्रह्मा । स्थाणुरयंकिंपुरुषः । गृहंकिमुवनंगतः । विष्णुरुतशिवःसेव्यः ।" तु ।

कदाचिज्जातुसार्धंतुसाकंसत्रासमंसह ॥ आनुकूल्यार्थकंप्राध्वंव्यर्थकेतुवृथामुधा ॥ ४ ॥ आहोउताहोकिमुतविकल्पेकिंकिमूतच ॥ तुहिचस्महवैपादपूरणेपूजनेस्वति ॥ ५ ॥ दिवान्हीत्यथदोषाचनक्तंचरजनाविति ॥ तिर्यगर्थेसाचितिरोप्यथसंबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥

हि । च । स्म । ह । वै । षट्श्लोकचरणपूर्णतायां । "यथारामस्तुलक्ष्मणंप्राह । अहंहियास्येनगरं । सचप्राहचराजानं । मयास्मभुक्तं । सहतंप्राहलक्ष्मणः । तेनवैहतः ।" सु । अति । द्वेपूजने । "सुस्तुतं । अत्युत्तमः" ॥ ५ ॥ अन्हीत्यर्थेदिवाशब्दः । दोषा । नक्तं । द्वेरात्राविंत्यर्थे । "यथा । चोराश्चदोषाययुः । नक्तंगृहस्थोभुंजीत ।" साचि । तिरः । द्वेतिर्यगर्थे । "कृतंसाचिधनुस्तेन । तिरोगत्वासमीक्षेत ।" ॥ ६ ॥

प्याट् । पाट् । अंग । हे । है । भोः । एतेषट्संबोधनार्थकाःस्युः । " यथा । प्याट्भीमयज्ञंरक्षस्व । एवंपाडित्यादि । " समया । निकषा । हिरुक् । त्रयंसामीप्ये । यथाग्रामंसमया । विलंघ्यलंकांनिकषाहनिष्यति । " पर्वतस्यहिरुक्नदी । " सहसेत्येकमतर्किते अकस्मादित्यर्थे । यथा । दिवः प्रसूनंसहसापपात । सहसाविदधीतनक्रियां । पुरः । पुरतः । अग्रतः । त्रयमग्रेइत्यर्थे । " यथा । पुरःपश्यसिकिंबाले । पुरतःस्थाप्यसर्वेशं । ले

स्युःप्याट्पाडंगहेहैभोःसमयानिकषाहिरुक् ॥ अतर्किततेतुसहसास्यात्पुरःपुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥ स्वाहादेवहविर्दानेश्रौषट्वौषट्वषट्स्वधा ॥ किंचिदीषन्मनागल्पेप्रेत्यामुत्रभवांतरे ॥ ८ ॥

खःप्रत्यर्थिनोऽग्रतः । " ॥ ७ ॥ स्वाहा । श्रौषट् । वौषट् । वषट् । स्वधा । पंचैतेदेवेभ्योहविर्दानविशेषेप्रयुज्यंते । तत्रपितृदानेस्वधाशब्दःप्रसिद्धः । किंचित् । ईषत् । मनाक् । त्रयमल्पे । " यथाकिंचिद्विकसितंसुमं । ईषदुष्णंपयःपिब । मनाक्विहस्यसंतुष्टः । " प्रेत्य । अमुत्र । द्वयंजन्मांतरे । " यथा । प्रेत्यस्वर्गेमहीयते । इहचामुत्रचफलं । " ॥ ८ ॥

व । वा । यथा । तथा । इव । एवं । षट्साम्ये । तत्रवशब्दोयथा । शात्रवंववपुर्यशः । "मणीवोष्ट्रस्यलंबेते । यथावुभुक्षितस्यान्नंतथैवार्तस्यचौषधं । इंदुरिंदुरिवश्रीमान् । अग्निरेवंद्विजः । वंप्रचेतसिजानीयादिवार्थैतुतदव्ययमितिमेदिन्यादिः । अतोववायथातथेत्यादिमनोरमोक्तःपाठःसाधुः।" नतुवद्वायथेत्यादिः । अपत्यादिपर्यायमध्येऽणूफिञादीनामनुक्तेश्च । अहो । ही । द्वेविस्मये । यथा । अहोरूपमहोसत्वं । हीविस्मयविषादयोरिति

ववायथातथेवैवंसाम्येऽहोहीचविस्मये ॥ मौनेतुतूष्णींतूष्णीकांसद्यःसपदितत्क्षणे ॥ ९॥
दिष्ट्यासमुपजोषंचेत्यानंदेऽथांतरेंतरा ॥ अंतरेणचमध्येस्युःप्रसह्यतुहठार्थकं ॥ १० ॥

विश्वः । तूष्णीं । तूष्णीकां । "यथातूष्णींस्थित्वाक्षणंभूयः । तूष्णीकांजलमध्यगः ।" सद्यः । सपदि । द्वेतत्काले । "यथा । सद्योहतःसमुत्तस्थौ । शत्रुंजघानसंपदि ।" ॥ ९ ॥ दिष्ट्या । समुपजोषं । द्वेआनंदे । यथा । दिष्ट्यातेदर्शनंकांते । समुपजोषंभूयात् । अंतरे । अंतरा । अंतरेण । त्रीणिमध्येस्युः । यथा । अनयोरंतरेतिष्ठ । त्वांमांचांतराअंतरेणवाकमंडलुः । प्रसह्येत्येकंहठार्थकं ॥ १० ॥

सांप्रतं । स्थाने । द्वयंयुक्ते । यथात्वयंछेतुमसांप्रतं । "क्रमशोवच्मिसांप्रतमितिवा ।" स्थानेहृषीकेशतवप्रकीर्त्या । अभीक्ष्णं । शश्वत् । द्वयंअनारते अजस्रे "अभीक्ष्णमुष्णैरपितस्यसोष्मण । शश्वत्कालः ।" नहि । अ । नो । न । चत्वारिअभावे । "यथा । नहिस्वात्मारामंविषयमृगतृष्णाभ्रमयति । अराजदैविकंनष्टं । नोचक्रीकिंकुलालः । नमेकिंचनदह्यति ।" अस्यादभावेस्वल्पार्थेइतिविश्वः । मास्म । मा । अलं । त्रयंवारणे। यथा । मास्मकार्षीरिदंपुत्र । माकुरु । अलंमहीपालतवश्रमेण ॥ ११ ॥ चेत् । यदि । द्वयंपक्षांतरे । "यथा । सत्यंचेत्तपसाचकिंशुचिमनोयद्य

युक्तेद्वेसांप्रतंस्थानेभीक्ष्णंशश्वदनारते ॥ अभावेनह्यनोनापिमास्ममालंचवारणे ॥ ११ ॥
पक्षांतरेचेद्यदिचतत्वेत्वद्धांऽजसाद्वयं ॥ प्राकाश्येप्रादुराविःस्यादोंमेवंपरमंमते ॥ १२ ॥

स्तितीर्थैनकिं ।" अद्धा । अंजसा । द्वेतत्वार्थे । यदिस्त्रैणंदेवीयमनिरतदेहार्धघटनादवैतित्वामद्धा । "अंजसेतिरुरुधुःकुचयहैः ।" प्रादुः । आविः द्वयंप्राकाश्येस्पष्टत्वे । यथाप्रादुरासीत् । "आविर्बभूव ।" ओं । एवं । परमं । त्रयंमतेअंगीकारे । "यथा । ओमित्युक्तवतोऽथशार्ङ्गिणः । एवंयदाहभगवान् । परममित्युक्त्वा ।" ओमित्यनुमतौप्रोक्तंप्रवणेचाप्युपक्रमइतिविश्वः । एवंप्रकारोपमयोरंगीकारेऽवधारणइतिच ॥ १२ ॥

समंततः । परितः । सर्वतः । विष्वक् । चत्वारिसर्वतइत्यर्थे । "समंततोवर्षतिमेघः । आयांतिपरितःश्रियः । सर्वतोवातिपवनः । विष्वक्पतंतिकिरणाः ।" अकामानुमतौअनिच्छयानुमतौकाममित्येकं । "त्वंहनिष्यसिचेत्कामं । कामंप्रकामेनुमतावसूयानुगमेपिचेतिहैमविश्वप्रकाशौ ।" असूयापूर्वकस्वीकारेअस्त्वित्येकं । "यथा । तथाविधस्तावदशेषमस्तुनः ।" चकारात्काममित्यपि । "अस्तुस्यादभ्यनुज्ञानेऽसूयांगीकारयोरपीतिमेदिनी ।" ॥ १३ ॥ नन्वित्येकंविरोधोक्तौ । "यथाननुएवंमन्यसेतर्हिकिमपिनस्यात् ।" कच्चिदित्येकंकामप्रवेदनेइष्टपरिप्रश्ने । इच्छायाआख्यानेवा । यथा ।

समंततस्तुपरितःसर्वतोविष्वगित्यपि॥अकामानुमतौकाममसूयोपगमेऽस्तुच॥१३॥ननुचस्याद्विरोधोक्तौकच्चित्कामप्रवेदने॥निःषमंदुःषमंगर्ह्येयथास्वंतुयथातथं॥१४॥मृषामिथ्याचवितथेयथार्थंतुयथायथं॥स्युरेवंतुपुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः॥१५॥

कच्चिज्जीवतिमेमाता । निःषमं । दुःषमं । द्वेनिंद्ये । "यथा । निःषमंवक्तिमेमूर्खः । दुःषमंवर्ततेवधूः ।" यथास्वं । यथायथं । द्वेयथायोग्यमित्यर्थे । "यथास्वमाश्रमेचक्रे । यथायथंफलायंते ।" ॥ १४ ॥ मृषा । मिथ्या । द्वेवितथेऽसत्ये । "उद्गायसौंदर्यगुणामृषोद्याः मिथ्योक्तंत्वया ।" यथार्थं । यथातथं । द्वयंसत्ये । "यथा । यथार्थमुक्तंनान्यत् । गुरुर्यथातथंवक्ति । तथाशब्दस्तथशब्दोवासत्यार्थः ।" एवं । तु । पुनः । वै । वा । पंचनिश्चयार्थकाःस्युः । "यथा । एवमेवयथाप्राह । रावणंतुदुरात्मानमवधीद्राघवःप्रभुः । पुनर्व्यासोवैधर्मज्ञः ।" वैवेत्यत्रवाएवेतिवाछेदः ॥ १५ ॥

प्रागित्येकंअतीतार्थकं यथाप्राक्कर्म । नूनं । अवश्यं । द्वयंनिश्चिते । नूनंशरणंप्रपन्ना । अवश्यंयातारःश्चिरतरमुषित्वापिविषयाः । ” नूनंनिश्चितत र्कयोरितिविश्वः । संवदित्येकंवर्षे । यथा । प्रभवाख्यासंवत् । अर्वागित्येकंअवरे । “ कुलेऋतुत्रयादर्वाकूमंडनान्नतुमुंडनं ।” आं । एवं । द्वयंअंगी कारे । यथा । आंकुर्मः । “ एवंकुर्मः ।” स्वयमित्येकंआत्मनेत्यर्थे ॥ १६ ॥ नीचैरित्येकमल्पे । “ तथापिनीचैर्विनयाददृश्यत ।” उच्चैरित्ये

प्रागतीतार्थकंनूनमवश्यंनिश्चयेद्वयं ॥ संवद्वर्षेऽवरेत्वर्वागामेवंस्वयमात्मना ॥ १६ ॥
अल्पेनीचैर्महत्युच्चैःप्रायोभूम्यद्भुतेशनैः ॥ सनानित्येबहिर्वाह्येस्मातीतेऽस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

कंमहति । “ यथाशृंगारमुच्चैर्गिरेरिदं ।” प्रायइतिभूम्निबाहुल्ये । यथा । प्रायोनववधूःकांतं । शनैरिति अद्भुतेमांद्ये । यथा । शनैर्यातिपिपी लिका । सनेत्येकंनित्ये । यथासनातनः । बहिरितिबाह्ये । “ यथा । निष्कासितोबहिर्ग्रामात् ।” स्मेत्यतीते । यथा । वक्तिस्मव्यासः । अस्तमिति दर्शनाभावे । यथा । सायमस्तमितोरविः ॥ १७ ॥

अस्तीतिसत्वे । यथा । अस्तिपरलोकइतिमतिर्यस्यसआस्तिकः । "रुषोक्तौकोपेनोक्तौउ । यथा । उआगतःशत्रुः । उसंबोधनरोषोक्त्योरनुकंपा नियोगयोः । पादपूरणेच । पादपूरणेऽपिचदृश्यतइतिमेदिनी ।" ऊमितिप्रश्ने । ऊंगच्छसिबहिर्धव । ऱ्हस्वपाठेउमित्यपि । " अयीत्यनुनयेसांत्व ने । "यथा । अयिक्रियार्थंसुलभंसमित्कुशं ।" हुमितितर्के । "स्याच्चेत्किंहुंप्रपद्यते ।" उषेतिरात्रेरवसाने । यथाउषातनोवायुः । नमःप्रणामे

अस्तिसत्वेरुषोक्तावुऊंप्रश्नेऽनुनयेत्वयि॥ हुंतर्केस्यादुषारात्रेरवसानेनमोनतौ॥ १८॥
पुनरर्थेंगनिंदायांदुष्ठुसुष्ठुप्रसंशने ॥ सायंसायेप्रगेप्रातःप्रभातेनिकषांतिके॥ १९॥

"नमोब्रह्मण्यदेवाय ।" ॥ १८ ॥ अंगेतिपुनरर्थे । यथामूर्खोपिनावमन्यतेकिमंगविद्वान् । किंपुनरित्यर्थः । दुष्ठुनिंदायां । यथा । दुष्ठुखलत्वं । सुष्ठुप्रशंसने । यथा । सुष्ठुकाव्यं । सायमितिसायेदिनांतरे । यथा । सायंसंध्यामुपासिष्ये । प्रगे । प्रातः । द्वेप्रभाते । " यथा प्रगेनृपाणामथतोरणा द्बहिः । यःपठेत्प्रातरुत्थाय " निकषेतिसमीपार्थे ॥ १९ ॥

पूर्वेब्देगतेवर्षेपरुदित्येकं । पूर्वतरेगतवर्षात्पूर्ववर्षेपरारीत्येकं । यतिवर्तमानेब्देऐषमइत्येकं । त्रयाणांयथा । परारिगतःक्रांतः परुन्नागतऐषमोपिनाग तः । " यतीतिशत्रंतस्येणःसप्तम्यांरूपं । अत्राग्न्हिअस्मिन्नहनीत्यर्थेअद्यशब्दः । " यथा । अद्यगंतुंनशक्नोमि " अथपूर्वेन्हीत्यादिशब्देनउत्तरेन्ही त्यादिषट्कस्यग्रहणं । पूर्वेन्हीत्याद्यर्थेपूर्वादिशब्देभ्यएद्युसूप्रत्ययेपूर्वेद्युरित्यादयःसप्तशब्दाभवंति । क्रमेणयथा । पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थेपूर्वेद्युः । पूर्वेद्युरि

परुत्परार्यैषमोऽब्देपूर्वेपूर्वतरेयति ॥ अद्यात्राह्न्यथपूर्वेन्हीत्यादौपूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥

ष्यतेप्रातःपूर्वेद्युःपूर्ववासरइतिरुद्रः ।" उत्तरस्मिन्नहनिउत्तरेद्युः । "नांदीमुखाउत्तरेद्युर्विवाहःपरिकीर्तितः ।" अपरस्मिन्नहनिअपरेद्युः । "आगतान परेद्युस्तान् ।" अधरस्मिन्नहनिअधरेद्युः । "अधरेद्युःप्रसूतासा । अधरस्तुपुमानोष्ठेहीनेऽनूर्ध्वेचवाच्यवत् ।" अन्यस्मिन्नहनिअन्येद्युः । "अन्येद्युरा त्मानुचरस्यभावं ।" अन्यतरस्मिन्नहनिअन्यतरेद्युः । 'अन्यतरेद्युःपितरंद्रक्ष्यसि ।" इतरस्मिन्नहनीतरेद्युः । "कष्टदिनादितरेद्युःप्रियोद्रष्टव्यः॥ २०॥

उभयेद्युः । उभयद्युः । द्वेउभयस्मिन्नहनीत्यर्थे "उभयद्युरुपोषणं ।" परेद्यवीत्येकंपरेहनि । "मित्रंदृष्टंपरेद्यवि" ॥ २१ ॥ ह्यइत्येकंगतेहनि । "ह्यःसर्वमभवत्कार्यं" श्वइत्येकमनागते आगामिन्यहनि । ततःपरेहनिपरश्वइत्येकं । "श्वःपरश्वश्वयथा । अद्यश्वोवापरश्वोवासर्वंकर्मभविष्यति।"

तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ॥ उभयद्युश्चोभयेद्युःपरेत्वह्निपरेद्यवि ॥ २१ ॥
ह्योगतेऽनागतेऽह्निश्वःपरश्वस्तुपरेहनि॥ तदातदानींयुगपदेकदासर्वदासदा ॥ २२॥

तदा । तदानीं । द्वेतस्मिन्कालइत्यर्थे । "यथा । तदाचक्षुष्मतांप्रीतिः । यदास्याप्रियययासंगस्तदानीमेवमेसुखं ।" युगपत् । एकदा । एकस्मिन्काल इत्यर्थे । "यथा । शत्रुमित्रोदासीनाःयुगपदाहूताः । गवांशतमेकदादत्तं ।" सर्वदा । सदा । द्वे "सर्वदासर्वदासीतियाचतेयाचकःसदा ।" ॥ २२ ॥

एतर्हि । संप्रति । इदानीं । अधुना । सांप्रतं । पंचकमस्मिन्कालइत्यर्थे । यथा । एतर्हिक्रियतेकार्यं । संप्रत्यसौगृहंयाति । इदानीमस्मिसंवृत्तः । बलाव लेपादधुना । तत्रास्तेसांप्रतंमुनिः।" तथेतिसमुच्चये । पूर्वादौदिशि । पूर्वादौदेशे । पूर्वादौकालेवाप्रागादयःस्युः । "दिशिप्राग्दिगित्यादि । देशेप्राग्देशइत्या दि । कालेप्राक्कालइत्यादि ।" पूर्वादौइत्यादिशब्देनोत्तरपश्चिमदक्षिणाधरोर्ध्वादीनांग्रहणं । प्रत्यगादयइत्यादिशब्देनत्ववागित्यादिग्रहः। " उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । दक्षिणा । दक्षिणाहि । दक्षिणतः । उत्तरतश्चसंगृह्यते।" ऊर्ध्वेतूपरिउपरिष्टादिति ॥ २३॥ इत्यव्य

एतर्हिसंप्रतीदानीमधुनासांप्रतंतथा ॥ दिग्देशकालेपूर्वादौप्रागुदक्प्रत्यगादयः॥ २३ ॥ इत्यव्ययवर्गः॥
सलिंगशास्त्रैःसन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः॥ अनुक्तैःसंग्रहेलिंगंसंकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

यवर्गः॥ अथलिंगसंग्रहवर्गमाह॥ सलिंगशास्त्रैःपाणिन्याद्युक्तलिंगानुशासनसहितैःसन्नादिप्रत्ययजैश्चिकीर्षादिशब्दैःकृज्जैःश्वपाकादिभिःतद्धितप्रत्य यजैः अणाद्यंतैःसमासजैरदंतोत्तरपदोद्विगुरित्यादिनोक्तैःबाहुल्येनपूर्वमनुक्तैःशब्दैरयंसंग्रहःक्रियतइतिशेषः । इहास्मिन्संग्रहवर्गेलिंगमुन्नयेदूहेत्। कथमित्याकांक्षायांसंकीर्णवदिति । यथासंकीर्णवर्गेप्रकृत्यादिभिरुन्नेयंतथात्राप्युन्नयेत् । तत्रप्रकृत्यर्थेनयथा । अर्धर्चाःपुंसिचेति । प्रत्ययार्थेनय था । स्त्रियांक्तिन् । प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैरित्याद्यशब्दात्क्रियाविशेषणानांनपुंसकत्वंएकत्वंचयथा । शोभनंपचतीत्यादि ॥ १ ॥

सन्नादिकृत्तद्धितसमासजविषयंपूर्वोक्तशब्दलिंगादन्यल्लिंगंलिंगशेषः।तस्यविधिः व्यापीस्वविषयस्यव्यापकोभवति । यदिप्रागुक्तैरिहोक्तैश्चविशेष विधिभिःनबाधितःस्यात् । तर्ह्येवंव्यापीभवेदित्यर्थः । एतेनास्यलिंगविशेषविधेरुत्सर्गभूतस्यस्वर्गादिवर्गाअपवादावेदितव्याः । तत्रप्रागुक्तानांविशेषाणांपुनरुक्तिदोषप्रसंगाद्विस्तरभयाच्चनपुनरिहविधानं । तथाहि । स्वर्गपर्यायइहपुंसिवक्ष्यते । तस्यद्योदिवौद्वेस्त्रियांक्लीबेत्रिविष्टपमितिपूर्वोक्तमपवादः । नीप्रभृतीनांतुकृतःकर्तरीत्यादिनावक्ष्यते । यद्यपिपूर्वलिंगमुक्तं तथाप्यप्राप्तप्रापणार्थतयालिंगानुशासनमिहापिप्रधानमेव । स्त्रियामित्यधिका

लिंगशेषविधिर्व्यापीविशेषैर्यद्यबाधितः ॥ स्त्रियामीदूद्विरामैकाच्सयोनिप्राणिनामच ॥ २ ॥

रोयंमसीशब्दपर्यंतंज्ञेयः । ईदूतौईकारोकारौविरामौअवसानस्थौयस्यतदीदूद्विरामंतच्चतदेकाच्चईदूद्विरामैकाच् । ईदंतमूदंतंवायदेकस्वरंशब्दरूपंतत्स्त्रियामित्यर्थः । यथा । धीः । श्रीः । भूः । भ्रूः । नयतीतिनीरित्यादौकृतःकर्तरीतिबाधितत्वाद्वाच्यलिंगत्वं । योनिर्भगंतत्सहितानांप्राणिनांनामस्त्रियां । यथा । मातादुहिताधेनुरित्यादि । दारशब्दादौतुदाराःपुंभूम्नीतिबाधकंप्रागुक्तं । कलत्रशब्दस्य । कलत्रंश्रोणिभार्ययोरितिक्लीबपाठोबाधकः । एवमुन्नेयमन्यत्रापि ॥ २ ॥

विद्युदादिङ्जीपर्यंतानांअष्टानांयन्नामतत्स्त्रियां। यथा। विद्युत् तडित्। रात्रिःरजनिः। वल्ली व्रततिः वीरुत्। वीणाविपंचीत्यादि। "वीणादिग्भूनदी धियामितिपाठःक्वचित्।" अदंतैर्मूलादिशब्दैर्यएकार्थःसमाहारार्थोद्विगुसमासःसस्त्रियांस्यात्। यथा। पंचानांमूलानांसमाहारःपंचमूली। एवंत्रि लोकीषडध्यायीत्यादि। अदंतैरितिकिं। पंचानांकुमारीणांसमाहारःपंचकुमारि। पंचराजमित्यादौटचिअदंतत्वेसत्यपिपात्रादित्वान्नपुंसकत्वमित्ये के। एकार्थइतिकिं। पंचसुकपालेषुसंस्कृतःपुरोडाशःपंचकपालः। नसइति। पात्रयुगाद्युत्तरपदैःअदंतैःएकार्थोद्विगुः स्त्रियांनस्याद्यथा। पंचपात्रं। चतुर्युगं। त्रिभुवनं॥२॥ तल्प्रत्ययःस्त्रियांसतुभावाद्यर्थेविहितः। तत्रभावेयथा। शुक्लता। कर्मणिब्राह्मणता। समूहेग्रामता। स्वार्थेदेवता। द्वंदइति।

नामविद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीह्रियां॥ अदंतैर्द्विगुरेकार्थोनसपात्रयुगादिभिः॥३॥ तल्वृंदेयेनिकट्यत्रावै रमैथुनिकादिवुन्॥ द्वंदेसमूहेयइनिकट्यत्रएतेचत्वारःप्रत्ययाःस्त्रियां। यथा। पाशादिभ्योयः। पाशानांसमूहःपाश्या। वात्या। खला दिभ्यइनिः। खलिनी। पद्मिनी। रथादिभ्यःकट्यच्। रथकट्या। एवंगोत्रा। द्वंदेकिं। मुखेभवोमुख्यः। दंडोस्यास्त्यदंडी। वैरेति। मिथुनस्यकर्ममैथु निका। वैरमैथुनादौचयोवुन्प्रत्ययःसस्त्रियां। तत्रवैरेविरोधार्थेयथा। अश्वमहिषिका। अश्वमहिषस्येदंवैरमित्यर्थः। एवंकाकोलूकिका। मैथुनि कायांयथा। अत्रिभरद्वाजिका। अत्रिभरद्वाजयोरियंमैथुनिका। विवाहरूपसंबंधइत्यर्थः। एवकुत्सश्वकुशिकाचतयोर्मैथुनिकाकुत्सकुशिकि का। "वुन्ग्रहणंवुञउपलक्षणं। यथाकाशिका गार्गिकयाश्लाघते। क्वचित्वैरमैथुनिकादिवुरितिपाठः।" आदिनावीप्सादौवुनोग्रहणं।

स्त्रियांभावादिःस्त्रीभावादिस्तस्मिन् । स्त्रियामित्यधिकृत्यभावादौयेविहिताःप्रत्ययाअनिक्तिन्नादयस्तेस्त्रियांस्युरित्यर्थः । अनिर्यथा । आक्रोशेनञ्य निः । अकरणिः । अजीवनिः । क्तिन्यथा । कृतिः । गतिः । ण्वुल्यथा । प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । आसिका । णच्यथा । व्यावक्रोशी । ण्वुच्यथा । शायिका । इक्षुभक्षिका । क्यप्यथा । व्रज्या । इज्या । "स्त्रीभावादौकिं । वदःसुपिक्यप्च । मृषोद्यं । ब्रह्मभूयं ।" युच्यथा । कारणा । आसना । इञ्यथा । वापिः । वासिः । कांकारिमकार्षीः । इञउपलक्षणार्थत्वादिणिक्चयथा । आजिः । कृषिः । अङ्यथा । पचा । त्रपा । भिदा । निर्यथा । ग्लानिः । म्लानिः । हानिः । शप्रत्ययोयथा । क्रिया । इच्छा ॥ ४॥ उणादिषुयेनिःऊः ईः । एतेत्रयःस्त्रियांस्युः । तत्रन्यंतोयथा । श्रेणिः । "श्रोणिः । द्रोणिः ।

स्त्रीभावादावनिक्तिण्ण्वुल्णच्ण्वुच्क्यब्युजिञङ् निशाः ॥ ४ ॥ उणादिषुनिरूरीश्चङ्याबूङं तंचलंस्थिरं ॥ तत्क्रीडायांप्रहरणंचेन्मौष्टापाल्लवाणदिक् ॥ ५ ॥

उणादिष्वनिरितिपाठेअनिर्यथा । धरणिः । धमनिः । सरणिः ।" ऊदंतोयथा । चमूः । कर्षूः । ईदंतोयथा । तंत्रीः । "तरीः ।" ङ्यंतंआबंतंऊङंतंचयच्चलंजंगमंस्थिरंस्थावरंवाततत्स्त्रियांस्यात् । जंगमंयथा । नारी । शिवा । ब्रह्मवधूः । स्थावरंयथा । कदली । माला । कर्कंधूः । तच्छब्देनाऽत्रमुष्ट्यादिकंनिर्दिश्यते । तेनायमर्थः । तन्मुष्ट्यादिकंप्रहरणंयदिक्रीडायांवर्ततेतर्हितस्मिन्नर्थेविहितोणप्रत्ययः स्त्रियां । दिगित्यनेनोक्तोदाहरणोद्देशः । तेनदांडामौसलेतिचोदाहर्तव्यं । मुष्टिःप्रहरणमस्यांक्रीडायांमौष्टा । पल्लवःप्रहरणमस्यांक्रीडायांपाल्लवा ॥ ५ ॥

साघञंतवाच्यादंडपातादिक्रियाऽस्यांफाल्गुन्यादिकायामित्यर्थेघञंताद्विहितोयोञप्रत्ययः सस्त्रियांस्यात् ।उदाहरति । दंडपातोऽस्यांफाल्गुन्यांदांडपाताफाल्गुनी। एवंश्येनपातोस्यांश्यैनंपातामृगया। तिलपातोऽस्यांस्वधाक्रियायांतैलंपाता ।श्येनतिलस्येतिमुम्। पितृदानेस्वधामतमित्यमरमाला।वररुचिनातुस्वधाक्रियाप्रवेणीतिस्त्रीलिंगतोक्ता।" इतिशब्देनमुसलपातोऽस्यांमौसलपाताभूमिरित्यादिसिद्धिः। क्वचिद्देशेफाल्गुनपौर्णमास्यांदंडपातेनक्रीडाभवतीतिदिगित्यनेनदांडपातादिकंउदाहरणमितिसूचितं॥६॥ यदिअपचयेऽल्पत्वेविवक्षावक्तुमिच्छास्यात्तर्हिमृणाल्यादयःस्त्रीलिंगाःस्युः।

घञोयःसाक्रियास्यांचेद्दांडपाताहिफाल्गुनी॥ श्यैनंपाताचमृगयातैलंपातास्वधेतिदिक्॥६॥
स्त्रीस्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षाऽपचयेयदि॥ लंकाशेफालिकाटीकाधातकीपंजिकाढकी॥७॥

यथा।अल्पंमृणालंमृणाली।आदिशब्दाद्यथा। ह्रस्वोवंशोवंशी ।गौरादित्वान्ङीष्।एवंकुंभीप्रणालीछत्रीपटीतटीमठीत्यादयः।ह्रस्वार्थेकन्प्रत्ययःस्त्रियां।यथापेटिका। काचिदितिकिं।अल्पोवृक्षोवृक्षकइत्यादिनस्त्रियां।अथव्याबूङंतमित्यादिनोक्तलिंगानामपिकेषांचिन्नाम्नांसुखेनलिंगज्ञानायपृथक्पाठंकांतादिक्रमेणाह।लंकेति।लंकाराक्षसपुरी। शेफालिकापुष्पभेदःवृक्षभेदश्च । "सतुनिर्गुंडीइतिप्रसिद्धः।" टीकाविषमपदव्याख्या। धातकीवृक्षभेदः । "धायटीइतिप्रसिद्धा ।" पंजिकानिःशेषपदव्याख्या । आढकीतुवरी। "तूरइतिप्रसिद्धा।"॥७॥

सिध्रकावृक्षभेदः। सारिकापक्षिभेदः। "साळुंकीइतिप्रसिद्धा।" हिक्कास्वरभेदः। ऊर्ध्ववातप्रवृत्तौशब्दविशेषः उचकीइतिप्रसिद्धः।" प्राचिकावनमक्षिका। "पक्षिभेदइतिस्वामी।" उल्कातेजःपुंजः। पिपीलिकाकीटभेदः। मुंगीइतिप्रसिद्धा। शनैर्यातिपिपीलिकइतिपुंस्त्वमपीतिस्वामी।" तिंदुकीवृक्षभेदः। "टेंभुरणीइतिप्रसिद्धा।" कणिकापरमाणुः। भंगिःकौटिल्यभेदः। "विच्छित्तिर्वा। व्याजच्छलनिभेभंगिर्विदिर्भीतिर्निमीलिकेतिरभसः।" सुरंगाविवरभेदः। "सुरंगइतिख्यातः।" सूचिर्व्यधनी। स्त्रीसूचिनृत्यभेदेचव्यधनीशिखयोरपीतिरत्नकोशः। "माढिःपत्रशिरा" माढिर्दैन्यंपत्रशिरेतिहैमः॥८॥

सिंध्रकासारिकाहिक्काप्राचिकोल्कापिपीलिका॥ तिंदुकीकणिकाभंगिःसुरंगासूचिमाढयः॥८॥ पिच्छावितंडा काकिण्यश्चूर्णिःशाणीद्रुणीदरत्॥

पिच्छा। शाल्मलिः। "निर्यासः। पिच्छाशाल्मलिवेष्टके। पंक्तिपूगच्छटाकोशमंडेष्वश्वपदामये। मोचायांपिच्छलइतिहैमः।" वितंडावादभेदः। काकिणीपणचतुर्थांशः। "काकिणीपणतुर्यांशेमानदंडेचदृश्यते। कृष्णलैकवराट्योःस्यादुन्मानस्यांशकेपिचेतिमेदिनी। रभसस्तुनांतेष्वप्याह। पणोदमानदंडानांतुर्यांशेपिचकाकिनीति। आढकस्यपंचाशतमोभागउद्मानं। उक्तंचगणितावल्यां। कुल्यास्यादष्टभिर्द्रोणैर्द्रोणपादेनचाढकः। अतोर्धशतिकोभागउद्मानमुदाहृतमिति। चूर्णिःचूर्णिका। शाणीशणपटविशेषः। "निकषइतिस्वामी।" द्रुणीकर्णजलौका। "द्रुणीकूर्म्यांजलद्रोण्यामितिहैमः।" दरत्। म्लेंछजातिः।

सातिर्दानावसानयोः। कंथाप्रावरणांतरं " कंथामृन्मयभित्तौचतथाप्रावरणांतरइतिमेदिनी। " आसंदीआसनभेदः। " वेत्रासनमितिप्रसिद्धं। अंग विशेषोनाभिः। राज्ञांसभेतितत्पुरुषः। सभाराजेत्यस्यापवादोयं ॥९॥ झल्लरीवाद्यभेदः। "झलरीझल्लरीचद्वेहुडुक्येबालचक्रकइतिमेदिनी।" चर्चरी करशब्दःहर्षक्रीडावा। " चर्चरीगीतभेदेचकेशभित्करशब्दयोरितिकोशांतरं। " पारीहस्तिपादरज्जुः। " पारीपूरापरागयोः। पात्र्यांकर्पूरिकायांचपाद बंधेचहस्तिनामितिहैमः। " होरालग्नार्धं। " होरातुलग्नेराश्यर्द्धेशास्त्ररेखाप्रभेदयोरितिहैमः। लड्वायामचटकः। " लड्वाकरंजभेदेस्यात्फलेवाद्येखगांतर

सातिःकंथातथाऽसंदीनाभीराजसभापिच ॥ ९ ॥ झल्लरीचर्चरीपारीहोरालड्वाचसिध्म
ला॥ लाक्षालिक्षाचगंडूषागृध्रसीचमसीमसी॥ १० ॥ इतिस्त्रीलिंगसंग्रहः॥

इतिमेदिनी।" सिध्मलामत्स्यविकृताविितिमेदिनी। सिध्मलाशुष्कमांसेस्त्रीत्रिलिंग्यांतुकिलासिनीतित्रिकांडशेषः।" लाक्षाजतु। लिक्षायूकांडं। गंडू षाजलादिनामुखपूरणं।"पुंस्यपि। गंडूषोमुखपूर्तौस्याद्गजहस्तांगुलावपि। प्रसृत्याप्रमितेऽपिस्यादितिहैमः। उन्नतनाभिस्तुगंडूषानापिमुखपूर्तिरितिवो पालितः।" गृध्रसीवातरोगभेदः। सतुऊरुसंधौभवति। चमसीयज्ञपात्रभेदः।"प्रणीतेतिप्रसिद्धा। माषपिष्टपोलिकाविशेषःइतिवैद्यकग्रंथे। चमसोयज्ञपा त्रस्यभेदेऽस्त्रीपिष्टकेस्त्रियामितिमेदिनी। " मसीकज्जलं। " मेलामसीजलंपत्रांजनंचस्यान्मसिर्द्वयोरितित्रिकांडशेषः।"॥१०॥ इतिस्त्रीलिंगसंग्रहः ॥

अथपुल्लिंगसंग्रहः ॥ पुंस्त्वेइतिपतद्ग्रहशब्दपर्यंतमधिकारः। भेदास्तुषितसाध्यादयः । अनुचराःसुनंदादयः ।तैःसहिताःसुरासुराःदेवदैत्याःपर्यायैःसहपुंसि सुरपर्यायायथा। अमरानिर्जरादेवामरुतइत्यादयः। तद्भेदायथा। तुषिताःसाध्याः । इंद्रोमरुत्वान्मघवा सूरःसूर्योर्यमा। हाहाहूहूःतुंबुरुरित्यादि। अनुच रायथा। विष्णोरनुचराजयविजयप्रभृतयः। रुद्रानुचरानंदिकेश्वरादयः । एवंअसुरपर्यायादैत्यादानवाइत्यादयः। तद्भेदाबलिनमुच्यादयः। असुरानुच राःकूश्मांडमुंदादयः। एवमुन्नेयंसर्वत्र। एतेषामपिदैवतानिपुंसिवादेवतास्त्रियामित्यादिबाधकंस्मारयिष्यति । अबाधिताइतिवक्ष्यमाणेन । स्वर्गादय श्चोनविंशतिःसभेदाःसपर्यायाश्चपुंसिस्युः। स्वर्गपर्यायोयथा । स्वर्गोनाकस्त्रिदिवइत्यादिः । द्योदिवौद्वेस्त्रियांक्लीबेत्रिविष्टपमितिबाधकंबलवत्तरंतद्विना

पुंस्त्वेसभेदानुचराःसपर्यायाःसुरासुराः॥ स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः॥ ११ ॥

पुंस्त्वं। यागोयज्ञः। मखःक्रतुः। तद्भेदाअग्निष्टोमादयः। इष्ट्यादेर्बाधितत्वंवक्ष्यति । अद्रिःगिरिःपर्वतः। तद्भेदामेरुसह्यादयः । एषांमध्येऽपवादःचेदुक्तः शैलवर्गे। मेघोघनइत्यादिःपर्यायः। भेदआवर्तादिः। अभ्रस्यतुअभ्रंमेघइतिक्लीबपाठोबाधकः। अब्धिःसमुद्रइत्यादयःसमुद्रपर्यायाः। क्षीरोदादिर्भेदः द्रुर्वृक्षः। शाखीत्यादिपर्यायः। वटादिर्भेदः। अत्रापिकचिद्रूपभेदादिना। "पाटलाशिंशपादौ" अपवादाउक्ताः। कालोदिष्टःसमयःएवंपर्यायः। मासाद योभेदाः। असिःखड्गः। नंदकादयोभेदाः। "ईल्यादौबाधः"शरोबाणः। भेदोनाराचादिः। इषुर्द्वयोरितिविशेषोदर्शितः। अरिःशत्रुः। भेदआततायादिः॥ ११

करोराजयाम्बभागोरश्मिःपाणिश्व । दीधित्यादीनांतुपुंस्त्वंबाधितं । गंडःकपोलः । ओष्ठोदंतच्छदः । दशनवसनादितुरूपभेदात्बाधितं । दोःप्रवेष्टः । भुजबाव्होस्तुद्वयोरितिविशेषः । दंतोरदः । भेदोजंभः। कंठोगलः । "समीपगलभेदेषुकंठंत्रिषुविदुर्बुधाइतिशाश्वतः ।" केशःकचः । नखःकररुहः। नखोऽस्त्रीत्यादिनाबाधितं । स्तनःकुचः । एतेयथासंभवंसभेदपर्यायाःपुंसि । अन्हःअहश्चएतदंताःपुंसिस्युः । यथा । अन्हःपूर्वंपूर्वाह्णः। "अन्हःअ परंअपराह्णः ।" द्वेअहनीसमाहृतेद्व्यहः । क्ष्वेडभेदाविषविशेषाःपुंस्त्वेस्युः । यथा । सौराष्ट्रिकः । अत्रगरलंविषंपुंसिक्लीबेच । काकोलंइत्यादिबाधि तं । रात्रांताइतिसमासांतस्यैकदेशानुकरणं । एवमुत्तरत्रापि । रात्रशब्दोऽतेयेषांतेयदिप्राक्असंख्यावाचकशब्दरहितास्तर्हिपुंसि । यथा । अहश्चरात्रि

करगंडोष्ठदोर्दंतकंठकेशनखस्तनाः ॥ अन्हाहांताःक्ष्वेडभेदारात्रांताःप्रागसंख्यकाः॥ १ २॥ श्रीवेष्टाद्याश्चनिर्या साअसन्नंताअबाधिताः॥

श्चाहोरात्रः। सर्वरात्रः । पूर्वरात्रः । अपररात्रः । प्रागूसंख्यकाइतिकिं । पंचरात्रं । गणरात्रं । पुण्यरात्रस्यार्ध र्चादिपाठात्क्लीबत्वंच ॥१ २॥ श्रीवेष्टादयोयेनिर्यासाःद्रवसारवाचकास्तेपुंसिस्युः । श्रीवेष्टःसरलः । "श्रीपिष्टइतिक्वचित्पाठः।" आद्येनश्रीवासवृकधू पादयः। चकाराद्गुग्गुलुसिल्हकादयः । असूचअनूचतावंतौयेषांतेअसन्नंताः । द्व्यच्कमसिसुसन्नंतमित्यादिनावक्ष्यमाणेनअप्सरआदीनांपूर्वोक्तेनचबाध केनाबाधिताश्चेत्पुंसिस्युस्तत्रअसंतायथा । अंगिराः । वेधाः । चंद्रमाः । अन्नंतायथा । कृष्णवर्त्मा । मघवा । अबाधिताइतिकिं । इदंवयःइदंलोम ।

तुश्चरुश्चतुरुतौविरामेयेषांतेतुरुविरामकाः। कशेरुजतुवस्तूनिहित्वातुशब्दांताश्चरुशब्दांताश्चपुंसिस्युरित्यर्थः। यथा। हेतुः। सेतुः। धातुः। मंतुस्तंतुरित्यादि। कुरुः। मेरुः। किंशारुरित्यादि। कशेर्वाग्रुपलक्षणं दारुश्मश्रुप्रभृतीनां। तत्रकशेरुअस्थिविशेषः। तृणविशेषोवा। जतुलाक्षा॥ १ २॥ कषणादयःषड्वर्णाउपांतेअंत्यसमीपेयेषांतेतथा। यदीति। यदिएतेकादिवर्णषट्कोपांताअदंताःस्युस्तर्हिपुंसिभवंति। यथा। अंकः।

कशेरुजतुवस्तूनिहित्वातुरुविरामकाः॥ १ ३॥ कषणभमरोपांतायद्यदंताअमीअथ॥

लोकः। स्फटिकः। शुल्कवल्कादितुबाधितंपूर्वं। ओषप्लोषमाषप्लक्षादयःषोपांताः। वर्षादयस्तुपूर्वंबाधिताः। पाषाणगुणकिरणाद्योणोपांताःविषाणादिबाधितं। कौस्तुभदर्भशलभादिर्भोपांतः। कुसुंभादिबाधितं। होमग्रामगुल्मव्यामादयोमोपांताः। पद्मादेर्वापुंसीत्यादिनाबाधितत्वं। झर्झरसीकरसीरप्रभृतिःरोपांतः। अजिरादेर्बाधः।

पकारादिवर्णषट्कोपांताःअबाधिताश्चेत्पुंसिस्युःअत्रयद्यदंताइतिपूर्वोक्तंनसंबध्यते । अथादित्वात् । पकारोपांतायथा । यूपबाष्पकलापादयः । कुतपादिर्बाधितः । थकारोपांतावेपथुरोमंथादयः । नोपांताइनघनभान्वादयः । वनादिस्तुबाधितः । योपांताआयव्ययजायुतंतुवायादयः । मृगयादिस्तुबाधितः । सोपांतारसहासादयः । बिसादिर्बाधितः । टोपांताःपटादयः । किरीटादेर्बाधकमुक्तं । गोत्रेति । गोत्रंवंशः । तस्मिन्याख्यासंज्ञायेषांतेगोत्राख्याऋषिसंज्ञकाःगोत्रस्यादिपुरुषाःयेप्रवराध्यायपठिताःयेप्यन्येअपत्यप्रत्ययंविनागोत्रवाचित्वेनलोकेप्रसिद्धास्तेपुंसिस्युः । यथा । भरद्वाजःगोत्रमस्माकं । एवंकश्यपवत्सप्रभृतयः । चरणस्यवेदशाखायाआव्हयाःसंज्ञाःपुंसिस्युः । यथा । कठःबह्वृचइत्यादि ॥ १४ ॥ नाम्निसंज्ञायांअकर्तरि

पथनयसटोपांतागोत्राख्याश्चरणाह्वयाः॥ १४॥ नाम्न्यकर्तरिभावेचघञजब्नङ्णघाथुचः॥

चकारकेभावमात्रेचविहितास्तेघञादयःसप्तप्रत्ययाःपुंसिस्युःभावेचेतिचकारादसंज्ञायांचघञ्गृहीतः । घञंतायथा । प्रास्यतइतिप्रासः । विदंतिअनेनवेदः । प्रपतत्यस्मात्प्रपातः । भावः। माघः । पाकः । त्यागः । अच्यथा । जयः । चयः । नयः। अप्यथा । करः। गरः । लवः । प्लवः । नङ्यथा । यज्ञः । प्रश्नः । याञ्चेत्यत्रतुपुंस्त्वंबाधितं । नङउपलक्षणार्थत्वात् । स्वपोनन् । स्वप्नः । स्वप्नःसंवेशइत्यपीतिवापुंस्त्वसिद्धिर्बोध्या ।” णप्रत्ययोयथा । न्यादः । घप्रत्ययोयथा । उरच्छदः । अथुच्यथा । वेपथुः ।

ल्युरिति । कर्तरिनंद्यादिल्युःपुंसिस्यात् । यथानंदनः । मरणः । मधुसूदनः । भावेपृथ्वादिभ्योयइमनिच्सपुंसिस्यात् । यथा । पृथोर्भावःप्रथिमा । महिमा । भावइतिकिं । वृणोतीतिवरिमापृथ्वी । अत्रभावेइतिशब्दोदेहलीदीपन्यायेनपूर्वत्रपरत्रचसंबध्यते । "भावेकोयथा । आखूत्थः । प्रस्थः।" प्रादितः अन्यतश्च परोयोघुसंज्ञोधातुस्तस्माद्विहितःकिप्रत्ययःपुंसिस्यात् । दापूदैपौविनादारूपोधारूपश्चधातुर्घुसंज्ञकः । प्रादितोयथा । प्रधिः । नि

ल्युःकर्तरीमनिच्भावेकोघोःकिःप्रादितोऽन्यतः॥ १५॥ द्वंद्वेऽश्ववडवावश्ववडवा
नसमाहृते॥ कांतःसूर्येंदुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोपिच॥ १६॥

धिः । आदिः । अन्यतोयथा । जलधिः । इषुधेस्तुद्वयोरितिबाधितत्वं ॥१५॥ द्वंद्वेसमाहारादन्यत्रद्वंद्वसमासेऽश्ववडवौपुंसि । स्वयमेवोदाहरति । अश्वाश्ववडवाश्वाश्ववडवाः । एवमश्ववडवान् । अश्ववडवैरित्यादिप्रयोगः। समाहारेत्वश्ववडवमितिक्लीबं। सूर्यचंद्रपर्यायपूर्वकःकांतशब्दःपुंसि यथा। सूर्यकांतः । अर्ककांतः । चंद्रकांतः । इंदुकांतः । सोमकांतः । अयोवाचकपूर्वकोपिकांतःपुंसियथा । अयस्कांतः। लोहकांतः ॥ १६ ॥

इदानींपुल्लिंगविशेषपर्यंतमनुक्तानामकांतादिक्रममनतिक्रम्याह । वटकःपिष्टकभेदः । अनुवाकोवेदावयवः । रल्लकःकंबलः । कुडंगकोवृक्षलतागहनं । "कुटंगकइत्यपि ।" पुंखोबाणावयवः । न्यूंखःसामवेदेनिपातितओकारः । "न्युंखइतिह्रस्वोकारोपि । न्युंखःसम्यग्मनोज्ञेचसाम्नःसट्प्रवणेपिचेतिमेदिनी ।" समुद्गःसंपुटकः। विटोधूर्तः। "विटोद्रौखदिरेषिंगेमूषिकेखदिरेपिचेतिमेदिनी।" पट्टःकाष्ठादिरचितआसनविशेषः। "पट्टश्चतुष्पथेपीठेराजादेःशासनांतरे। व्रणादिबंधनेपेषाश्मनीतिहैमः।"धटस्तुला "धटादिव्यतुलायांस्याद्धटीचीरेचवाससइतिमेदिनी" अंधकूपादयःखटाः।

वटकश्चानुवाकश्चरल्लकश्चकुडंगकः॥ पुंखोन्यूंखःसमुद्गश्चवि
टपट्टधटाःखटाः॥ १७॥ कोट्टारघट्टहट्टाश्चपिंडगोंडपिचंडवत्॥

"खटस्तृणेकफे । टंकेंधकूपेप्रहारइतिहैमः "॥१७॥ कोट्टोदुर्गपुरं। अरघट्टःकूपभेदः। "अरैश्चक्रावयवसदृशैः काष्ठविशेषैर्घट्यतेरच्यतेसोऽरघट्टः। राहाट इतिप्रसिद्धइत्यन्ये ।" कस्यचिन्मतेटकारांतेष्वपिभट्टग्रामइतिन्यायेनरेफांतोपिकोट्टारइतित्र्यक्षरोनिबद्धः । "कोट्टारोनागरेकूपेपुष्करिण्याश्चपाटकइतिमेदिनी। घट्टःघाटइतिप्रसिद्धः। हट्टःक्रयविक्रयस्थानं। पिंडोमृदादिसंघातः। गोंडोनाभिः। "गोंडोपामरजातौचवृद्धनाभौचसंमतइतिरुद्रः ।" पिचंड उदरं "पिचिंडइत्यपि। पिचिंडउदरेपशोरवयवेपुमानितिमेदिनी ।" पिचंडवत्गड्डादयोपिपुंसिस्युरितिवतानिर्दिश्यते ।

गडुर्गलगंडः "गडुःपृष्ठगुडेकुब्जइतिविश्वः" करंडोवंशादिकृतभांडभेदः । "करंडोमधुकोशेसौकारंडवेदलाढकइतिहैमः ।" लगुडोवंशादिदंडः । वरंडोमुखरोगः । "वरंडोवदनव्यथा । अंतरावेदिसंघौचेतिहैमः ।" किणोमांसग्रंथिभेदः । सतुखनित्रदंडादिसंघर्षणात्करतलादौस्पष्टः । "व्रणजंचिन्हंचकिणः" घुणःकाष्ठकृमिः । "घुणःस्यात्काष्ठवेधकइतिरत्नकोशः ।" ॥१८॥ दृतिःचर्मपुटकः । "दृतिश्चर्मपुटेमत्स्येनेतिमेदिनी ।" सीमंतःकेशवेशः । हरित्पालाशवर्णः । "हरिद्दिशिस्त्रियांपुंसिहयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियांस्यात्तृणेचेतिमेदिनी ।" रोमंथःपशूनांचर्वितचर्वणं । उद्गीथःसामभेदः । "उद्गीथःप्रणवःसा

गडुःकरंडोलगुडोवरंडश्चकिणोघुणः ॥ १८ ॥ दृतिसीमंतहरितोरोमंथोद्गीथबुद्बुदाः ॥ कासमर्दो
र्बुदःकुंदःफेनस्तूपौसयूपकौ ॥ १९ ॥ आतपःक्षत्त्रियेनाभिःकुणपक्षुरकेदराः ॥

मवेदध्वनिरित्यरुणः" बुद्बुदोजलविकारः । कासमर्दोगुल्मभेदः । अर्बुदोदशकोटयः । अर्बुदोमांसकीलेस्यात्पुरुषेदशकोटिषुइतिमेदिनी ।" अर्दनिरग्निः । कुंदःशिल्पभांडं । "कुंदोऽच्युतेनिधौ । चक्रभ्रमौचमाघ्येचेतिहैमः ।" फेनोजलविकारः । स्तूपोवटकादिः । एतौयूपश्च । "यूपइत्यपि ॥" १९ ॥ आतपःसूर्यालोकः । क्षत्त्रियेनाभिः । क्षत्त्रियवाचीनाभिशब्दःपुंसीत्यर्थः । कुणपःशवभेदः । "कुणपःपूतिगंधौशवेपिचेतिमेदिनी ।" क्षुरोवपनशस्त्रं । क्षुरःस्याच्छेदनद्रव्येकोकिलाक्षेचगोक्षुरइतिमेदिनी ।" केदरोव्यवहारपदार्थः ॥

पूरोजलप्रवाहः। "पूरःस्यादंभसांवृद्धौव्रणसंशुद्धिखाद्ययोरितिहैमः।" क्षुरप्रोबाणभेदः । "खुरप्रइतिकवर्गद्वितीयादिरपि" चुक्रःशाकभेदः। "चुक्रः स्वम्ले ऽम्लवेतसइतिहैमः।" गोलोवर्तुलपिंडः। हिंगुलोरागद्रव्यभेदः। क्लीबेचोक्तौवैश्यवर्गे। "हिंगुलोवर्णकद्रव्येनाभंटाक्यांतुहिंगुलीतिमेदिनी। हिंगुलुःस्यात्तुहिंगुलमितिमुकुटः।" पुद्गलःआत्मा। "पुद्गलःसुंदराकारेत्रिषुपुंस्यात्मदेहयोरितिमेदिनी।" ॥ २०॥ वेतालोभूताधिष्ठितशवः। भल्लुःस्यात्तुंसि भल्लूकइतिमेदिनी। मल्लोबाहुयुद्धकुशलः। पुरोडाशोहविर्भेदः।"पुरोडाशोहविर्भेदेचमस्यांपिष्टकस्यच॥रसेसोमलतायाश्चहुतशेषेचकीर्तितइतिविश्वः"

पूरक्षुरप्रचुक्राश्चगोलहिंगुलपुद्गलाः॥ २०॥ वेतालभल्लुमल्लाश्चपुरोडाशोपिपट्टिशः॥ कुल्माषोरभसश्चैवसकटाहःपतद्ग्रहः॥ २१॥ इतिपुंल्लिंगशेषः॥

पट्टिशोऽस्त्रभेदः। "पटिसइतिदंत्यसांत्यइतिमुकुटः" कुल्माषोऽर्धस्विन्नोयवःकुत्सितमाषोवा। "कुल्माषंकांजिकेयावकेपुमानितिमेदिनी।" रभसः हर्षः। "रभसोहर्षवेगयोरितिविश्वः।" सकटाहःकटाहसहितःकटाहशब्दश्चपुंसीत्यर्थः। कटाहोवटकादिपाकपात्रं। "कटाहोघृततैलादिपाकपात्रेपिकर्परे। कटाहःकूर्मपृष्ठेचसूपेचमहिषीशिवावितिविश्वः। कटाहःकूर्मकर्परे। द्वीपस्यचप्रभेदेचेतिमेदिनीच।" सनिष्ठीवतांबूलादिचर्वणनिक्षेपपात्रंपतद्ग्रहः। ॥ २१॥ इतिपुंल्लिंगशेषः॥

द्विहीनेद्वाभ्यांस्त्रीपुंसाभ्यांहीनेनपुंसके। अधिकारोयमाबाल्हिकात्। श्लोकद्वयेप्राधान्येननिर्दिष्टाखादिशब्दषड्विंशतिःपर्यायैःसहक्लीबे। अत्रान्यदिति बाधितात्यदन्यत्तदेवक्लीबमितिसावधानार्थमुक्तं। चकाराद्वस्त्राभरणादिसंग्रहः। खमिंद्रियंव्योमचतद्यथा। छिद्रंनभःवियत्इत्यादि। अरण्यंविपिनंका ननमित्यादि। पर्णपत्रंदलं। "पर्णपत्रेकिंशुकेचेतिमेदिनी" श्वभ्रंतुपातालमित्यादि। हिमंतुप्रालेयमित्यादि। "हिमंतुषारमलयोद्भवयोःस्यान्नपुंसकमिति मेदिनी।" उदकंतुजलंनीरं। शीतंशीतलमित्यादि। उष्णंतिग्ममित्यादि। शीतोष्णंगुणेक्लीबंतद्वतित्रिषु। "शीतंहिमगुणेक्लीबंशीतलालसयोस्त्रिष्वितिमेदिनी। उष्णोग्रीष्मेपुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिंगकइतिमेदिनी।" मांसंपिशितंतरसमित्यादि। रुधिरंशोणितंरक्तं "रुधिरोंगारकेपुंसिक्लीबंतुकुंकुमासृजोरितिमेदि

द्विहीनेन्यच्चखारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकं ॥ शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणंबलं ॥ २२॥ फलहेमशुल्बलोहसु खदुःखशुभाशुभं॥

नी।" मुखंतुवदनंवक्त्रं। "मुखंनिःसरणेवक्त्रेप्रारंभोपाययोरपि॥ संध्यंतरेनाटकादेःशब्देपिचनपुंसकमितिमेदिनी।" अ क्षितुनयनंनेत्रं। द्रविणंधनमित्यादि "द्रविणंकांचनेधने। पराक्रमेबलेपिस्यादितिहैमः।" बलशब्देनशक्तिसैन्ययहणं। शक्तौयथा। बलंशुष्ममित्यादि। सैन्यंचक्रमित्यादि॥ २२॥ फलंफलमात्रंकपित्थमित्यादि। "हलमित्यपिक्वचित्पाठः" हेमसुवर्णंकनकमित्यादि। शुल्बंताम्रमित्यादि। "शुल्बंताम्रेयज्ञक र्मण्याचारेजलसन्निधावितिमेदिनी।" लोहंकालायसमित्यादि। सुखंशर्मशातमित्यादि। दुःखंतुकृच्छ्रंकष्टं। शुभंकल्याणंकुशलमित्यादि॥ अशुभमकल्या णमित्यादि॥

जलपुष्पाणि ।कुमुदकमलकल्हारोत्पलादीनि।लवणंसैंधवमित्यादि।व्यंजनंतेमनंनिष्ठानमित्यादि।“व्यंजनंश्मश्रुचिन्हयोः॥तेमनेऽवयवेंकादाविति हैमः।” व्यंजनविशेषाणामपिदधितक्रादीनांग्रहणं । अनुलेपनंकुंकुमादि । अत्रबाधितादन्यत्इतिकिं। आकाशोविहायाद्यौः।अटवीअरण्यानीत्या दिकंएवमन्यदप्यूह्यं ॥२ ३॥ कोट्याअन्याकोटिशब्दंविनायाशतादिसंख्यासाक्लीबेस्यात् । लक्षाशब्दोवाक्लीबे । पक्षेस्त्रियां । “लक्षानपुंसिसंख्यायां क्लीबंव्याजशरव्ययोरितिमेदिनी ।” तादतिलक्षस्यपर्यायोनियुतमित्यर्थः । उदाहरणंच । नियुतंशतंसहस्रमयुतमित्यादि । “शतंसहस्रमयुतंनियुतंप्र

जलपुष्पाणिलवणव्यंजनान्यनुलेपनं॥ २३॥ कोट्याःशतादिसंख्याऽन्या
वालक्षानियुतंचतत् ॥ द्व्यच्कमसिसुसन्नंतंयदनांतमकर्तरि॥ २४॥

युतंमतं ॥ स्त्रीकोटिरर्बुदमितिक्रमाद्दशगुणोत्तरमितिरत्नकोशः ।” असंतमिसंतमुसंतमन्नंतंचयत्द्व्यच्कंद्विस्वरंतत्क्लीबे । असंतंयथा । पयः । मनः । इसं तंयथा । सर्पिः । ज्योतिः । उसंतंयथा । वपुःयजुरित्यादि । अन्नंतंयथा । चर्म । शर्म । सामेत्यादि । अनेनैवक्लीबत्वेसिद्धेपरतोयन्मर्मशब्दोपादानं तदस्यानित्यत्वाज्ञापनार्थं । तेनगुणांधकारशोकेषुतमोराहौपुमानयमित्याद्यपिसिद्धं । अकर्तरिकर्तुरन्यत्रयदनांतंअनेत्यंतेयस्यतत्क्लीबे । यथा । गम नं । मरणं । दानं । करणं । वरणं । अकर्तरीतिकिं । इध्मव्रश्चनःकुठारः । नंदयतीतिनंदनः ॥ २४ ॥

त्रांतंक्लीबेयथा। पात्रंवहित्रंवस्त्रंगात्रमित्यादि। सकारोलकारोवाउपधाअंत्यात्पूर्वोयस्यतत् सोपधं यथा। बिसं। अंधतमसं। लोपधंयथा। कुलंमूलमित्यादि। शिष्टमितियदवशिष्टंप्रागुक्तादन्यत्। तच्चप्रागुक्तंयदबाधितंतदपित्रांतादिकंक्लीबेइत्यर्थः। शिष्टमितिकिं। पुत्रः। वृत्रः। हंसः। कंसः। पनसः। शिला। कालः। गलः। संख्यापूर्वोरात्रशब्दःक्लीबे। रात्रान्हाहाःपुंसीतिपुंस्त्वप्राप्तेरपवादोयं। त्रिरात्रं। पंचरात्रं। संख्ययेतिकिं। अर्धरात्रः। मध्यरात्रः। पात्रादिभिरदंतैरेकार्थोयोद्विगुःसक्लीबे। पंचरात्रं। आदिनाचतुर्युगं। लक्ष्यानुसारतःशिष्टप्रयोगानुगमेनेत्यर्थः। अनेनपंचमूली। त्रिलोकीत्यादिरपवादः। एकार्थःकिं। पंचकपालःपुरोडाशः। द्विगुरयंतद्धितार्थः॥२५॥द्वंद्वसमासस्यैकत्वं। अव्ययीभावश्चक्लीबे। द्वंद्वैक्यंयथा। पाणिपादं। शिरोग्रीवं। मार्दंगिकपाणविकं।

त्रांतंसलोपधंशिष्टंरात्रंप्राक्संख्ययान्वितं॥ पात्राद्यदंतैरेकार्थोद्विगुर्लक्ष्यानुसारतः॥ २५॥
द्वंद्वैकत्वाव्ययीभावौपथःसंख्याव्ययात्परः॥ षष्ठ्याश्छायाबहूनांचेद्विच्छायंसंहतौसभा॥ २६॥

अव्ययीभावोयथा। अधिस्त्रि। उपगंगं। संख्यायाअव्ययाच्चपरःपथःक्लीबे। यथा। द्विपथं। त्रयाणांपथांसमाहारस्त्रिपथं। चतुष्पथं। अव्ययाद्यथा। विपथं। कापथं। संख्याव्ययादितिकिं। धर्मपथः। योगपथः। पथइतिसमासांतानुकरणं। समासेषष्ठीविभक्त्यंतात्पराछायाक्लीबे। साचेद्बहूनांसंबंधिनीतर्ह्येव तदुदाहरति। वीनांपक्षिणांछायाविच्छायमिति। इक्षुच्छायं। बहूनामितिकिं। कुड्यस्यछायाकुड्यच्छायमिति। वास्त्रियांतुवक्ष्यते। संहतौसमूहविषयेसभाशब्दःक्लीबे। अत्रापिषष्ठ्याइत्यनुवर्तते। यथादासीनांसभादासीसभं। स्त्रीसभमित्यादि। संहताविति किं। दासीनांसभादासीसभा। दासीगृहमित्यर्थः २६

शालार्थाग्रहार्थाअपिशब्दात्संहत्यर्थाचयासभासाअराजकात्राजशब्दविवर्जितात्राजामनुष्यार्थात्राजार्थात्राजपर्यायात्अमनुष्यार्थात् रक्षआदि शब्दात्पष्ठ्यंतात्पराचेत्क्लीबे। शालागृहं। अर्थोऽभिधेयोयस्याःसाशालार्था।अराजकराजपर्यायात्यथा।इनसभं। प्रभुसभं।अमनुष्यार्थाद्यथा।रक्षःसभं। पिशाचसभं।अराजकात्किं। राजसभा। “राजपर्यायग्रहणान्नेह। चंद्रगुप्तसभा। राजविशेषोयं।” षष्ठ्याइतिकिं। नृपतिविषयेसभानृपतिसभा। नृणांप तिर्यस्यांसाचासौसभाचेतिवानृपतिसभा। अमनुष्यार्थादितिकिं। दासीसभा। दासीनांशालेत्यर्थः। इमादिशइतिदासीसभमित्यादीनिक्रमेणत्रीण्युदाह रणानीत्यर्थः। तत्रदासीसभमित्यादितुसंहताविल्यस्यैवइतरेतुशालासंहतिसाधारणे॥२७॥ तयोरुपज्ञोपक्रमयोरादित्वंप्राथम्यंतस्यप्रकाशनेद्योतनेउपज्ञां

शालार्थापिपराराजामनुष्यार्थादराजकात्॥दासीसभंनृपसभंरक्षःसभमिमादिशः॥२७॥उपज्ञोपक्रमांतश्चतदा दित्वप्रकाशने॥ कोपज्ञकोपक्रमादिकंयोशीनरनामसु॥२८॥तउपक्रमांतश्चसमासःक्लीबेस्यात्। उदाहरणमाह। उपज्ञायतइत्युप ज्ञा। कोब्रह्मातस्योपज्ञाकोपज्ञंप्रजा। कस्योपराक्रमःकोपक्रमंलोकः। प्रजापतिनाप्रथमंसृष्टत्वात्तेनादावुपज्ञाताप्रजेत्यर्थः। तदादित्वेतिकिं। देवदत्तोपज्ञा मृन्मयःप्रकारः। मृत्प्रकारस्यानेककारणत्वात्। देवदत्तेतिसामान्यशब्देनचतदादित्वप्रतिपादनाभावेक्लीबत्वाभावः।एवंदेवदत्तोपक्रमोरथः। अत्रापिषष्ठ्या इत्यनुवर्तते। उशीनराणांनामसुमध्येषष्ठ्यंतात्पराकंथाक्लीबे।सौशमीनांकंथासौशमिकंथं।उशीनरादन्यत्रदाक्षिकंथा।नामसुइतिकिं। वीरणकंथा॥२८

चकारइत्अनुबंधोयस्यसचित् । नश्चणश्चकश्चचिच्चनणकचितः । तेभ्योऽन्येयेतव्यदादयोऽदंताधातुप्रत्ययाः भावेविहितास्तेक्लीबे । तत्रधातुप्रत्ययाय था । भवितव्यं । भाव्यं । सहितं । भुक्तं । नणकचिद्भ्योन्यइतिकिं । प्रश्नः । न्यादः । आखूत्थः । वेपथुः । नणकेतिघञउपलक्षणं । पाकः । भावेकिं । कर्त व्योधर्मसंग्रहः । मृतोवैरी । समूहार्थेयथा । भिक्षाणांसमूहोभैक्षं । गार्भिणं । औपगवकं । काकमित्यादि । भावेदंतायथा । गोर्भावः गोत्वं । शुचेर्भावःशौचं कर्मणियथा । शौक्ल्यं । राज्ञःकर्मराज्यं । चौर्यं । तलूप्रत्ययस्यतुस्त्रीत्वमुक्तं । पुण्यसुदिनाभ्यांपरोविहितसमासांतोऽहन्शब्दःक्लीबे । अन्हाहांताइतिपुंस्त्व

भावेनणकचिद्भ्योन्येसमूहेभावकर्मणोः ॥ अदंतप्रत्ययाःपुण्यसुदिनाभ्यांत्वहःपरः ॥ २९ ॥ क्रि
याव्ययानांभेदकान्येकत्वेप्युक्थतोटके ॥ चोचंपिच्छंगृहस्थूणंतिरीटंमर्मयोजनं ॥ ३० ॥

स्यापवादोयं । पुण्याहं । सुदिनाहं सुदिनशब्दःप्रशस्तार्थः ॥ २९ ॥ क्रियाणामव्ययानांचभेदकानिविशेषणानिक्लीबेएकवचनेचस्युः । क्रियाविशेषणंय था । मंदंपचति । सुखंतिष्ठंतियोगिनः । सलीलंनृत्यतिबाला । अव्ययविशेषणंयथा । रम्यंस्वः । सुखदंप्रातः । अथकानिचित्कंठरवेणाह । उक्थंसामभेदः । तोटकंवृत्तभेदः । चोचमुपभुक्तफलावशिष्टंतालफलंवा । कदल्याःफलमितिकश्चित् । पिच्छंबर्हं । गृहस्थूणंगेहस्तंभः । तिरीटंवेष्टनं । "शिरोभूषणमितिके चित् ।" मर्मसंधिस्थानं । योजनंक्रोशचतुष्टयं । "योजनंपरमात्मनि" चतुष्क्रोश्यांचयोगेइतिमेदिनी" ॥ ३० ॥

राजसूयवाजपेययागभेदौ । "राज्ञालतात्मकःसोमःसूयतेऽत्रराजसूयं । वाजंपैष्टीसुरापेयमत्रवाजपेयं ।" कवेःकृतौवर्तमानंगद्यं । पदसमूहः पद्यंश्लोकः । "पद्यंश्लोकेपुमान्छूद्रेपद्यावर्त्मनिकीर्तितेतिमेदिनी ।" कवेःकृताविर्तिकिं । गद्यावाक् । पद्यापद्धतिः । माणिक्यंरत्नभेदः । "मणिकेमणिपूराख्येनगरेभवंमाणिक्यं ।" भाष्यंपदार्थविवृतिः । "सूत्रार्थोवर्ण्यतेयत्रवाक्यैःसूत्रानुकारिभिः ॥ स्वपदानिचवर्ण्यंतेभाष्यंभाष्यविदोविदुरिति ।" सिंदूरं रक्तचूर्णभेदः । "सिंदूरस्तरुभेदेस्यात्सिंदूरंरक्तचूर्णके । सिंदूरीरोचनारक्तवेल्लिकाधातकीषुचेतिविश्वप्रकाशः" चीरंवस्त्रभेदः । "चीरीझिल्लयांनपुंसकं ।

राजसूयंवाजपेयंगद्यपद्येकृतौकवेः ॥ माणिक्यभाष्यसिंदूरचीरचीवर
पिंजरं ॥ ३१ ॥ लोकायतंहरितालंविदलस्थालबाल्हिकं ॥ इतिनपुंसकसंग्रहः ॥

गोस्तनेवस्त्रभेदेचरेखालिखनभेदयोरितिमेदिनी ।" चीवरंमुनिवासः । "शाक्यभिक्षुप्रावरणमितिसुभूतिः" पिंजरंपक्ष्यादिबंधनागारं । "पिंजरोऽश्वांतरेपीतेक्लीबंस्वर्णेचपीतकइतिकोशांतरं । पंजरमित्यपिपाठः" ॥ ३१ ॥ लोकायतंचार्वाकशास्त्रं । हरितालंधातुभेदः । "हरितालंधातुभेदेस्त्रीदूर्वाकाशरेखयोरितिमेदिनी ।" विदलंवंशदलकृतपात्रभेदः । स्थालंभांडभेदः बाल्हिकंकुंकुमादि । "बाल्हवमित्यपि । बल्हदेशेभवंबाल्हवं" ॥ इतिनपुंसकसंग्रहः ॥

अथचिक्कसपर्यंताःपुंसिक्लीबेचस्युः । उक्तादन्यःशेषः । यथाशंखपद्मौनिधिवाचकौपुंसि । कंबुनलिनवाचिनौतुपुन्नपुंसकयोः । तथाऽत्रत्यशब्दोपि यत्पर्यायेबाधितस्तत्पर्यायाद्भिन्नश्चेत् पुन्नपुंसकयोरित्यर्थः । ऋचोर्धमर्धर्चः । पिण्याकंतिलकल्कं । "पिण्याकोऽस्त्रीतिलकल्केहिंगुबाल्हीकसिल्ह कइतिमेदिनी ।" कंटकंरोमहर्षादि ।"कंटकःक्षुद्रशत्रौचकर्मस्थानिकदोषयोः । रोमांचेचद्रुमांगेचकंटकोमस्करेपिचेतिविश्वप्रकाशः। कंटकोनस्त्रि यांक्षुद्रशत्रौमत्स्यादिकीकसे । नैयोगिकादिदोषोक्तौस्याद्रोमांचद्रुमांगयोरितिमेदिनी" ॥ ३२ ॥ मोदकंभक्ष्यभेदः ।" मोदकःखाद्यभेदेऽस्त्रीहर्षुकेपुनर

पुन्नपुंसकयोःशेषोर्धर्चपिण्याककंटकाः ॥ ३२ ॥ मोदकस्तंडकष्टंकःशाटकःकर्पटोऽर्बुदः ॥

न्यवदितिमेदिनी । मोदकोहर्षुलेखाद्यइतिहैमः ।" तंडकःउपतापविशेषः । "तंडकःखंजनेफेनेसमासप्रायवाचिच ॥ गृहदारुतरुस्कंधमायाबहुलके ष्वपीतिमेदिनी । दंडकइत्यपि" टंकोऽश्मदारणः। "टंकोनीलकपित्थेचखनित्रेटंकनेस्त्रियां॥ जंघायांस्त्रीपुमान्कोपेकोशाजियावदारणइतिमेदिनी।" शाटकःपटभेदः । कर्पटंस्थानभेदः वस्त्रभेदोवा ।" खर्वटमित्यपि । यत्रैकतोभवेद्ग्रामोनगरंचैकतःस्मृतं ॥ मिश्रंतुखर्वटंनामनदीगिरिसमाश्रयमिति" अर्बुदंसंख्याभेदः ।

पातकंब्रह्महत्यादि । उद्योगउत्साहः । चरकंवैद्यशास्त्रभेदः । "करकइत्यपिपाठस्तत्रस्यूतवस्त्रं ।" तमालोवृक्षभेदः । "तमालस्तिलकेखड्गेतापिच्छेवरुण द्रुमइतिमेदिनी ।" आमलकोधात्रीफलं । नडोंतर्विवरं । "तृणभेदश्च" ॥ ३३ ॥ कुष्टंरोगभेदः । "कुष्टंरोगेपुष्करेऽस्त्रीतिमेदिनी । कुष्टंभेषजरोगयो रितिहैमः । मुंडंशिरः । शीधुमद्यं । बुस्तंभृष्टमांसंपनसादिफलासारभागश्च । क्वचित्पुस्तमितिपाठः । क्वचित्श्वस्तमपि । क्ष्वेडितंवीरकृतसिंहनादः ।"

पातकोद्योगचरकतमालामलकानडः ॥ ३३ ॥ कुष्टंमुंडंशीधुबुस्तंक्ष्वेडितं
क्षेमकुट्टिमं ॥ संगमंशतमानार्मशंबलाव्ययतांडवं ॥ ३४ ॥

क्षेमंकुशलं । "क्षेमोऽस्त्रीलब्धरक्षणे ॥ चंडायांनाशुभेनस्त्रीकात्यायन्यांतुयोषितीतिमेदिनी । मोक्षेपिक्षेमः । कुट्टिमंभित्तिभेदः । "कुट्टिमोऽस्त्रीनिब द्धाभूरितिकोशांतरं ।" संगमंसंयोगः । शतमानंमानभेदः । अर्मअक्षिरोगभेदः । शंबलंवर्णभेदः "पाथेयंच । शंबलोऽस्त्रीसंबलवत्कूलपाथेयमत्सरइति मेदिनी ।" अव्ययंस्वरादिनिपातवाचकं । "अव्ययोऽस्त्रीशब्दभेदेनाविष्णौनिर्व्ययेत्रिष्वितिमेदिनी ।" तांडवंनृत्यभेदः ॥ ३४ ॥

कवियंमहाराष्ट्रभाषयाकडियाळीतिप्रसिद्धं । "नार्यांकवीखलीनंकवियंवानातुरंगमुखभांडमितिवोपालितः ।" कंदंपद्मिनीमूलादि । "कंदोऽस्त्रीसूरणेसस्यमूलेजलधरेपुमानितिमेदिनी । क्वचित्कमैतिपाठः ।" कार्पासंवस्त्रयोनिभेदः । "पारावारःपयोराशौपारावारंतटद्वयमितिहैमः । युगंधरंकूबरं ।" यूपंयज्ञांगभेदः । प्रग्रीवंद्रुमशीर्षकं । "वातायनंमुखशालावा ।" पात्रीवंयज्ञपात्रभेदः । यूषंमंडइतिप्रसिद्धं । "मुद्गामलकयूषस्तुग्राहीपित्तकफेहितइत्यु

कवियंकंदंकार्पासंपारावारंयुगंधरं॥ यूपंप्रग्रीवपात्रीवेयूषंचमसचिक्कसौ॥ ३५॥
अर्धर्चादौघृतादीनांपुंस्त्वाद्यंवैदिकंध्रुवं ॥ तन्नोक्तमिहलोकेपितच्चेदस्त्यस्तुशेषवत्
॥ ३६॥ इतिपुन्नपुंसकसंग्रहवर्गः ॥ स्त्रीपुंसयोरपत्यांताद्विचतुःषट्पदोरगाः॥

क्तंवैद्यके" चमसचिक्कसौअर्धर्चादौअस्मिन्वर्गेपुन्नपुंसकाधिकारेइतियावत् । घृतादीनांपुंस्त्वाद्यंपाणिन्यादिभिरुक्तंतत्तुवैदिकं । वेदेप्रसिद्धमित्यर्थः । अतस्तदिहनोक्तं तल्लोकेप्यस्तिचेत्शेषवत्उक्तादन्यःशेषस्तद्वदस्तुशिष्टप्रयोगतोग्राह्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इतिपुन्नपुंसकसंग्रहवर्गः ॥ अपत्यांताअपत्यप्रत्ययांताःस्त्रीपुंसयोःस्युः । यथा । उपगोःअपत्यंपुमान्औपगवः । उपगोरपत्यंस्त्रीऔपगवी । वैदेहः । वैदेही । गार्ग्यः । गार्गी । द्विचतुःषट्पदोरगाः । द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनोभुजगवाचिनश्च

जातिभेदाःस्त्रीपुंसयोः । तत्रद्विपदजातिभेदोयथा । मानुषःपुमान् । मानुषीस्त्री । ब्राह्मणः । ब्राह्मणी । "शूद्रः । शूद्रा । अजादित्वाट्टाप् ।" चतुष्पदो भेदोयथा । मृगः । मृगी । हयः । हयी । षट्पदभेदोयथा । भृंगः । भृंगी । उरगोयथा । उरगः । उरगी । नागः । नागी । स्त्रीयोगैःसहपुमाख्याःपुन्ना मानिस्त्रीपुंसयोः । यथा । इंद्रः । इंद्राणी । मातुर्भ्रातामातुलः । तस्यस्त्रीमातुली । पुंसिवर्तमानोमातुलः । स्त्रीयोगात्स्त्रीत्वेपिवर्तते । शूद्रस्यस्त्रीशूद्री । मल्लुका दयश्चस्त्रीपुंसयोः । मल्लुकःपुष्पवल्लीभेदः । स्त्रियांतुमल्लिका ॥ ३७॥ ऊर्मिस्तरंगः । "मुनिरितिपाठः । मुनिर्यतींगुदीबुद्धपिलायागस्तिकिंशुकइतिवि

जातिभेदाःपुमाख्याश्चस्त्रीयोगैःसहमल्लुकः ॥ ३७ ॥ ऊर्मिर्वराटकःस्वातिर्वर्णकोझाटलिर्मनुः ॥
मूषास्तृपाटीकर्कंधूर्यष्टिःशाटीकटीकुटी ॥ ३८ ॥ इतिस्त्रीपुंसशेषसंग्रहवर्गः ॥

श्वप्रकाशः ।" वराटकःकपर्दकः । स्त्रियांतुवराटिका । स्वातिर्नक्षत्रं ।"वर्णकश्चंदनं । विलेपनेचंदनेचवर्णकंपुन्नपुंसकमितिरभसः । वर्णकश्चारणेस्त्री तुचंदनेचविलेपने । द्वयोर्नील्यादिषुस्त्रीस्याद्गुत्कर्षेकांचनस्यचेतिमेदिनी । झाटलिः किंशुकवृक्षसदृशः । मोखाइतिप्रसिद्धः । मनुःस्वायंभुवादिः मंत्रो वा मूषातैजसावर्तनी । सूपाटीपरिमाणभेदः ।" कर्कंधूर्बदरी । शाटीपटभेदः । कटीदेहावयवः । कुटीगृहकोष्टकः । अत्रमूषानकारांतः ॥ ३८ ॥ इतिस्त्रीपुं ससंग्रहवर्गः ॥

भावक्रिययोः भावेकर्मणिचवर्तमानःष्यञ्प्रत्ययोवुञ्प्रत्ययश्चक्कचित्स्त्रीनपुंसकयोर्वर्तते । तत्रष्यञ्प्रत्ययमुदाहरति । औचित्यमिति । उचितस्यभा
वः औचित्यं । औचितीच । मित्रस्यकर्ममैत्र्यंमैत्रीवा । "एवंसामग्र्यंसामग्रीवा । आर्हंत्यंआर्हंती" वुञ्प्रत्ययस्तुवैरमैथुनिकादिवुन् इत्थंप्रागुदाह
तः । तथामिथुनस्यभावः कर्मवामैथुनिका । मैथुनकंच ॥ ३९ ॥ तत्पुरुषेषष्ठ्यंतंषष्ठीविभक्त्यंतंप्राक्पदंयासांताः षष्ठ्यंतप्राक्पदाः सेनाद्याः स्त्रियांक्लीबे
चस्युः । उदाहरति । नृणांसेनानृसेनं । वेतिविकल्पान्नृसेनापि । इतरइतिएवमन्यत्राप्युदाहर्तव्यमित्यर्थः । यवसुरंयवसुरा । कुड्यस्यच्छायाकुड्यच्छा

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोःष्यञ्क्कचिच्चवुञ् ॥ औचित्यमौचितीमैत्रीमैत्र्यंवुञ्प्रागुदाहृतः ॥ ३९ ॥ षष्ठ्यंत
प्राक्पदाःसेनाछायाशालासुरानिशा ॥ स्याद्वानृसेनंश्वनिशंगोशालमितरेचदिक् ॥ ४० ॥ आबन्नंतोत्तरपदोद्वि
गुश्चापुंसिनश्चलुप् ॥ त्रिखट्वंचत्रिखट्वीचत्रितक्षंचत्रितक्ष्यपि ॥ ४१ ॥ ॥ इतिस्त्रीनपुंसकशेषः ॥

यंकुड्यच्छायावा । षष्ठी
बहुवचनांतप्राक्पदाचेच्छायाक्लीब एवेतिप्राग्दर्शितं ॥ ४० ॥ आबंतोत्तरपदोऽन्नंतोत्तरपदश्चद्विगुसमासःपुंसिनस्यात् । किंतुस्त्रीनपुंसकयोः । अन्नं
तोत्तरपदस्ययोंऽत्यनकारस्तस्यलुपुलोपश्चस्यात् । आबंतांत्यपदमुदाहरति । त्रिखट्वमिति । तिस्रःखट्वाः समाहृताः त्रिखट्वं । त्रिखट्वीच । अन्नंतो
त्तरपदोयथा । त्रयस्तक्षाणःसमाहृतास्त्रितक्षं । त्रितक्षीच । तक्षन्शब्दस्यांत्यनकारोलुप्तः ॥ ४१ ॥ ॥ इतिस्त्रीनपुंसकसंग्रहः ॥

पात्रादयोदाडिमांतास्त्रिषुत्रिलिंगाः । पात्रं पात्रः । इत्यादि । पात्र्यमत्रेत्रिष्विति मेदिनी । पात्रंतुकूलयोर्मध्येपर्णेनृपतिमंत्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञ भांडेनाट्यानुकर्तरीतिहैमः । वाटःपथिवृत्तौवाटंवरंडेऽगान्नभेदयोः ॥ वाटीवास्तौगृहोद्यानकट्योरितिहैमः ।" कुवलंबदरीफलं । "कुवलंचोत्पलेमुक्ता फलेपिबदरीफले । कुड्मलेमुकुरेपुंसिनद्वयोर्नरकांतरइ तिमेदिनी ।" इतित्रिलिंगशेषः ॥ ॥ द्वंद्वैकत्वस्याव्ययीभावस्यचलिंगंप्रागुक्तं । स्वप्रधानेउ भयपदप्रधानेइतरेतराख्येद्वंद्वसमासेचतत्पुरुषेचयत्परमग्रिमपदस्थंलिंगंतदेवलिंगंस्यात् । तत्रद्वंद्वेयथा । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । त त्पुरुषेयथा । धान्येनार्थोधान्यार्थः । सर्पाद्भीतिःसर्पभीतिः । सर्पभयं । वाप्यश्वः ॥ ४२ ॥ उक्तस्यतत्पुरुषलिंगस्यापवादमाह । अर्थेति । अर्थांतश

त्रिषुपात्रींपुटीवाटींपेटीकुवलदाडिमौ ॥ इतित्रिलिंगशेषसंग्रहः ॥ परंलिंगंस्वप्रधानेद्वंद्वे तत्पुरुषेपितत् ॥ ४२ ॥ अर्थांताःप्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाःपरोपगाः ॥

ब्दाः परोपगाः परगामिनः वाच्यलिंगाइत्यर्थः । यथाद्विजायायंद्विजार्थःसूपः । द्विजार्थायवागूः । द्विजार्थंपयः । अर्थेननित्यसमासोविशेष्यलिंग ताचेतिवक्तव्यमितिवार्तिकं । प्रेति । प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाःपरोपगाः । "परंविशेष्यमुपगच्छंतीत्यर्थः ।" तत्रप्रादिपूर्वोयथा । अतिक्रांतोमालामतिमा लोहारः । अतिक्रांतामालामतिमालेयं । अतिमालमिदं । अवक्रुष्टः कोकिलयाअवकोकिलः । अलंपूर्वोयथा । अलंकुमार्यैइत्यलंकुमारिरयं । अ लंकुमारिरियं । अलंकुमारिइदं । प्राप्तजीविकोद्विजः । प्राप्तजीविकास्त्री । प्राप्तजीविकमिदं । एवमापन्नजीविकः ।

तद्धितार्थौद्विगुर्वाच्यलिंगः। पंचकपालःपुरोडाशः। पंचकपालंहविः। संख्याशब्दाः सर्वनामसंज्ञकास्तदंतकाश्चपरलिंगभाजः। संख्यायथा। एकः पुमान्। एकंकुलं। द्वौपुमांसौ। द्वे स्त्रियौ। कुलेच। "त्रयःपुरुषाः। तिस्रःस्त्रियः। त्रीणिकुलानि। एवंचत्वारः। चतस्रः। चत्वारि" षट्संज्ञकान्वक्ष्यति। विंशत्यादीनांलिंगंद्वितीयकांडेउक्तं। शतादिकानांतुनपुंसकसंग्रहे। सर्वनामयथा। सर्वोदेशः। सर्वानदी। सर्वंजलं। एवंपरःपुमान्। "संख्यांतकोयथा। ऊनत्रयः। ऊनतिस्रः। ऊनत्रीणि" सर्वनामांतकोयथा। परमसर्वः। परमसर्वा। परमसर्वं ॥४३॥ अदिङ्नाम्नांबहुव्रीहिरन्यलिंगभाक्।

तद्धितार्थोद्विगुःसंख्यासर्वनामतदंतकाः॥ ४३॥ बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयंतदुदाहृतं॥
गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिःपरगामिनः॥ ४४॥

तदुदाहरणंस्वयमुन्नेयं। यथा। वृद्धाभार्यायस्यसवृद्धभार्यः। "बहुधनः। बहुधना। बहुधनमित्यादि।" अदिङ्नाम्नामितिकिं। दक्षिणस्याःपूर्वस्याश्चदिशोरंतरालंदक्षिणपूर्वा। गुणयोगेनद्रव्ययोगेनक्रियायोगेनचयउपाधिर्विशेषणंतेनधर्मिणिप्रवृत्तास्तेधर्मिलिंगभाजः। गुणयोगेनयथा। गंधवतीपृथ्वी। गंधवानश्मा। गंधवत्कुसुमं। द्रव्ययोगेनयथा। दंडिनीस्त्री। क्रियायोगेनयथापाचिकास्त्री॥ ४४॥

असंज्ञायांकर्तरिकृत्प्रत्ययाः परोपगायथा । करोतीतिकर्त्री । कर्तापुमान् । कर्तृकलत्रं । असंज्ञायांकिं । प्रजा । हरिः । कर्तरिकिं । कृतिः । कर्मणिकर्त रिचवर्तमानाः कृत्यप्रत्ययाः परगामिनः । कर्मणियथा । कर्तव्याभक्तिः । कर्तव्योधर्मस्त्वया । कर्तरियथा । वसतीतिवास्तव्योऽयं । वास्तव्यासा । वास्त व्यंनत् । कर्तरिकर्मणीतिकिं । भावेतुएधितव्यंत्वया । तेनरक्तमित्याद्यर्थेअणादितद्धितप्रत्ययांतानानार्थभेदकाः अनेकार्थविशेषणभूताः विशिष्टत्वाद्वा च्यलिंगाइत्यर्थः । यथाकुसुंभेनरक्ताशाटीकौसुंभी । कौसुंभःपटः । कौसुंभंवासः । तेनरक्तंरागादित्यण् । रक्ताद्यर्थइत्यादिशब्दान्मथुरायाआगतोमा

कृतःकर्तर्यसंज्ञायांकृत्याःकर्तरिकर्मणि ॥ अणाद्यंतास्तेनरक्ताद्यर्थेनानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥ षट्संज्ञकास्त्रिषुसमा युष्मदस्मत्तिङव्ययं ॥

थुरोयं । इयंमाथुरी । अणाद्यंताइत्यादिशब्दाद्ग्रामेभवाग्राम्यास्त्री । ग्राम्यः पुमान् । अत्रयत्प्रत्ययः ॥ ४५ ॥ ष ट् संज्ञकाः षांतनांतसंख्याकतिशब्दश्चत्रिलिंग्यांसमाःसरूपानित्यंबहुषुवर्तमानाअतोबहुवचनांताश्चेत्यर्थः । यथा । षडिमे । षडिमाः । षडिमानि । पंचभिरेताभिः । कतिपुमांसः । कतिस्त्रियः । कतिकुलानि । युष्मदस्मच्छब्दौतिङंतपदान्यव्ययानिचत्रिषुसमानि । युष्मच्छब्दोयथा । त्वंस्त्री । त्वंपुमान् । त्वंकलत्रं । अस्मच्छब्दोयथा । आवांपुमांसौ । आवांस्त्रियौ । आवांकलत्रे । तिङ्यथा । स्थालीभवति घटोभवति पात्रंभवति । एवं दाराभवंतीत्यादि । अव्ययंयथा । उच्चैःदाराः । उच्चैःस्त्री । उच्चैःकलत्रं । उच्चैःप्रासादइत्यादि ॥

परमिति । विरोधेविप्रतिषेधेसतिपरंलिंगानुशासनंप्रवर्तते । यथामानुष शब्दस्यकृषणभमरोपांताइनिप्रागुक्तविधिनापुंस्त्वेएवप्राप्तेसति द्विचतुःषट्पदेत्यनेनोत्तरत्रोकेनस्त्रीपुंसविधिर्निश्चेयः । यथामानुषीयं । मानुषोयमिति । शेषमिति । शेषमत्रानुक्तं । अभिधानादिकंशिष्टानांमहाकवीनांभाष्यकारादीनांप्रयोगतोज्ञेयं । यद्वाअनुक्तंशब्दलिंगंशिष्टप्रयोगतोबोद्धव्यं । लिंगमशिष्यंलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येतिभाष्योक्तेरित्यर्थः ॥ ४६ ॥ उक्तमुप

परंविरोधेशेषंतुज्ञेयंशिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥ ॥ इतिलिंगादिसंग्रहवर्गः ॥ इत्यमरसिंहकृतौनामलिंगानुशासने ॥ सामान्यकांडस्तृतीयःसांगएवसमर्थितः ॥ ४७ ॥

संहरति । इतीति । इत्येवंप्रकारेणामरसिंहस्यकृतौनामलिंगशास्त्रेसामान्यनामातृतीयःकांडः । प्रस्तावोवर्गसमूहोवाअंगैः सहितः समर्थितोनिरूपित इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ॥ श्रीमत्यमरविवेकेमहेश्वरेणविरचितइत्थं । सामान्यकांडएषोऽतिमःसमाप्तः ॥ विशेष्यनिघ्नवर्गस्यमूलश्लो॰ ११२ ॥ क्षे॰ श्लो॰ । संकीर्णव॰ मू॰ ४३ क्षे॰ । नानार्थव॰ २५७ क्षे॰ ७ ॥ । अव्ययव॰ मू॰ २३ । क्षे॰ । लिंगादिसंग्रहव॰ मू॰ ४७ क्षे॰ । एवंसर्वे मू॰ श्लो॰ ४८२ ॥ क्षे॰ ७ ॥ सर्वेमिलित्वा ४९० ॥